

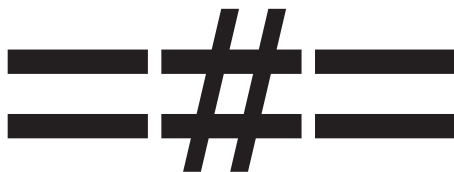
СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

УДК 3+001

ISSN 2334-7716 (Online)
ISSN 1821-2743 (штампано изд.)

(Не)једнакост

Година VII, број 1

2015.

Центар за хуманистичке науке „Синтезис”

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

Година VII, број 1

Београд 2015.

Издавач:

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“

Булевар уметности 37/31, 11070 Београд

Телефон: 011/2135-833

<http://www.sintezis.org>

Суиздавач:

Центар за интердисциплинарне студије Балкана

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Јове Илића 165, 11040 Београд

Телефон: 011/3092-911

<http://www.balkanreview.com>

За издавача:

Марко Симендић

Уредништво:

Марко Симендић (главни и одговорни уредник), Душан Марковић,
Милан Попадић

Контакт: urednistvo@sintezis.org

Редакција: Марко Жиловић, Витомир Јовановић, Невена Манојловић,
Бојана Радовановић, Катарина Лончаревић, Јанис Панајиотидис (Јена),
Виктор Коска (Загреб)

Саветодавни одбор: Сима Аврамовић, Љубодраг Димић, Гордана
Јовановић, Јован Теокаревић

Дизајн корица: Милан Попадић

Припрема за штампу: уредништво

Тираж: 300

Илази једном годишње.

Доступност:

Часопис *Синтезис* индексиран је у електронској бази података С.Е.Е.О.Л.
Чланци се у електронском облику могу преузети и са веб-сајта www.sintezis.org.

Ставови аутора изнети у радовима не изражавају нужно ставове
уредништва часописа, Центра за хуманистичке науке „Синтезис“ нити
Центра за интердисциплинарне студије Балкана.

Садржај

Contents

Уводна реч..... V
Editorial

Тема броја: (Не)једнакост Main Section: (In)equality

Ognjen Kožanić
*“Language Policing” and the Fight Against Social Inequality
in an Anti-Capitalist Organization.....* 1–19

Огњен Којанић
*„Надзирање језика“ и борба против друштвене
неједнакости у једној антикапиталистичкој организацији*

Balša Delibašić
*Савезна Република Југославија – парадигма
парализаног система.....* 21–55

Balša Delibašić
*The Federal Republic of Yugoslavia – a paradigm
of the paralyzed system*

Andrej Stefanović
*Usage of Foreign Law in the Expansion of Human Rights Protection
in the US Supreme Court Case.....* 57–90

Андреј Стефановић
*Примена страног права у ширењу заштите људских права
у судској пракси Врховног суда САД*

Suzana Mihajlović Babić
*Изградња европског социјалног модела – координација
националних социјалних политика у Европској унији.....* 91–112

Suzana Mihajlović Babić
*Building up the European social model – coordination
of national social policies in European Union*

Чланци

Articles

Милица Миражић

Од Амбасадора до Еуридике: естетичке, етичке и политичке импликације два модела психоаналитичке теорије погледа..... 115–135

Milica Miražić

From The Ambassadors to Eurydice: Aesthetical, Ethical and Political Implications of Two Models of Psychoanalytical Gaze Theory

Ива Смиљанић

Зашто је политичка теорија настала тек у старој Грчкој?..... 137–167

Iva Smiljanić

Why was the Political Theory Created in Ancient Greece?

Прикази

Reviews

Михаел Антоловић

Dž. Dž. Mejer, Svet se ruši. Povest o Velikom ratu 1914–1918, Beograd, Filip Višnjić, 2015, str. 680..... 171–173

Sintezis Art

Наташа Кокић

Дистрибуција вероватноће..... 177–182

Nataša Kokić

Distribution of probability

Биографије аутора..... 185–188

Authors' biographies

Упутство ауторима..... 189–191

Уводна реч

У једној познатој анегдоти, узбуђени новинар упитао је Харолда МакМилана, новоизабраног британског премијера, шта би могло навести његову владу да одступи од постављених планова. МакМиланов лаконски одговор гласио је: „Догађаји, драго момче, догађаји“. Вероватно најкрупнији догађај нашег доба, испоставља се, јесте економска криза која је отпочела у периоду од 2007. до 2009. године у земљама капиталистичког језгра. Комбинација економске дислокације, анемичног опоравка и интезивнијег геополитичког супротстављања у Медитеранском басену произвела је хумантарну и избегличку катастрофу у Сирији. У реакцији на пристизање једног броја ових избеглица у земље капиталистичког језгра, границе јавног дискурса померају се ка десној страни политичког спектра. *Синтезис* се, делом, осврнуо на овај аспект савременог доба у прошлом броју бавећи се темом миграција.

У овом броју, определили смо се за осврт на другу страну политичког спектра. Проблем социо-економске неједнакости с великом жестином вратио се у јавне и академске расправе у последњих неколико година. Међу чланцима објављеним у првом броју *Синтезиса* 2009. године, налази се и критика постмодернистичких теорија идентитета у којој се указује на проблем да су ови приступи довели до запостављања појма класе у друштвеним наукама. Мало ко је тада могао да претпостави да ће се питања класних неједнакости тако брзо и тако често поново постављати. У дугој сенци Велике рецесије, ову проблематику је у главни ток јавних и академских расправа вратила транснационална дифузија „Осциру“ покрета, као и успон нових или нових-старих левих алтернатива у земљама попут Сједињених Држава, Велике Британије, Грчке и Шпаније. Ови покрети су и узрок и последица оживељеног интересовања за проблеме социо-економске неједнакости. Из уже академске сфере, мало која друга књига је овом тренду дала допринос као књига Томе Пикетија о дугорочним тенденцијама ка неједнакости у капитализму. Пикетијева књига представља прави интердисциплинарни бисер који комбинује ригорозну економску анализу са историјом, социолошким увидима и елементима литерарне анализе.

Синтезис, од својих почетака, у границама наших могућности, тежи да буде форум за интердисциплинарна истраживања и за рушење дисциплинарих граница. Стога, како друштвена стварност, тако и унутарња динамика хуманистичких и друштвених наука, определили су нас да овај број посветимо неједнакости.

У име уредништва *Синтезиса*,
Марко Жиловић

ТЕМА БРОЈА:
(НЕ)ЈЕДНАКОСТ

“Language Policing” and the Fight Against Social Inequality in an Anti-Capitalist Organization

Abstract: *In this paper I focus on the sociolinguistic aspects of membership in a Food Not Bombs group in Athens, Georgia. I analyze the members’ metapragmatic discourse in the instances of “language policing” to describe the language ideology I refer to as situated personalism, a register that was crucial in the performance of membership, and how the members were trying to create an inclusive frame of interaction free of discrimination. I discuss the paradoxical consequences of the members’ reflexive language use, due to which a certain way of speaking effectively became a crucial prerequisite for group membership, contrary to the commitment to inclusion the members espoused.*

Keywords: *Food Not Bombs, metapragmatic discourse, language ideology, enregisterment*

Introduction

I was walking towards a café in downtown Athens, Georgia, on a warm September afternoon. That was the location Peter² had chosen for the meeting of people interested in restarting the Athens Really Really Free Market. The café was part of a local coffee shop chain and looked like a usual indie place with fliers and posters announcing music events. Several people were working on their computers sitting at the small tables near the windows and sipping on their locally roasted coffee. I found the group of people who were there for the meeting, presumably radical anti-capitalists. Several of them had piercings and tattoos and most of them were wearing clothes usually seen on the members of the punk and indie subcultures. This was where I met three members of Food Not Bombs with whom I continued to cook and serve food and organize Really Really Free Markets.

The meeting resembled official meetings of student organizations – Peter even sent us an email with the minutes. The planning was very detailed and

1 E-mail: ogk2@pitt.edu.

2 In order to protect the anonymity of my interlocutors, I have changed their names and some biographical details.

included the choice of location and time, contacting media outlets to spread the word, printing and disseminating fliers and posters, thinking about logistics for the event itself such as tables and boxes for the things people bring, activities that can take place during the event, and so on. Despite the obvious enthusiasm and a lively discussion on anti-capitalism, not all of the things discussed were put into practice and not all of the people came to the first Really Really Free Market, and most of them never came after the first event, Peter included.

Why did most of these people not continue organizing even though they were strongly opposed to social inequality and showed support for such events in the discussion? An easy answer is that they lacked motivation or time to engage in such activities. However, I believe a more nuanced answer would have to include the complex group dynamics, through which people who are opposed to social inequality negotiate their privileged social positions and the political beliefs they hold.

In this paper, I will analyze some aspects of this negotiation within the dynamics of group membership in the Athens Food Not Bombs group. I will focus on the instances in which the members of the group commented on other people's statements as examples of metapragmatic discourse, or statements that typify meaning and consequences of speech acts.³ In these instances of "language policing", they made explicit their language ideology, i.e. a set of beliefs about language that are related to social positions and power relations.⁴ The specific language ideology they expressed is what I will call situated personalism. This ideology was based on the idea that language was producing consequences in the world and that it was necessarily related to the social position of the speaker. My interlocutors were trying to be reflexively aware of the language they and the people around them used. By marking certain utterances as problematic, they also problematized the dominant language ideology that normalized those utterances.⁵ Questioning the dominant language ideology "from below",⁶ they were trying to stop the reproduction of relations of inequality that characterized patriarchy and capitalism as well as to challenge the privilege of the speakers.

3 Michael Silverstein, "Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function," in *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, ed. John Lucy (Cambridge: Cambridge University Press, 1993); Michael Silverstein, "Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description," in *Meaning in Anthropology*, ed. Keith Basso and Henry Selby (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1976).

4 Kathryn Woolard, "Language Ideology: Issues and Approaches," *Pragmatics* 2, no. 3 (1992); Kathryn Woolard and Bambi Schieffelin, "Language Ideology," *Annual Review of Anthropology* 23 (1994).

5 Jane Hill, *The Everyday Language of White Racism* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2008).

6 Susan Philips, "A Marx-Influenced Approach to Ideology and Language: Comments," *Pragmatics* 2, no. 3 (1992): 377; Susan Gal, "Multiplicity and Contention among Language Ideologies: A Commentary," in *Language Ideologies: Practice and Theory*, eds. Bambi B. Schieffelin, Kathryn A. Woolard, and Paul V. Kroskrity (New York, NY: Oxford University Press, 1998), 320.

These instances of metapragmatic discourse were themselves part of a register that characterized performance in which my interlocutors assumed their social role. One would thus have to learn to properly employ models of action, especially the alignment of one's language performance according to the criteria of appropriateness, in order to be allowed to take part in certain spheres of activity.⁷ I will analyze how a certain way of speaking would signal that someone might be a member of Food Not Bombs because of this reflexive practice of language.

Employing metapragmatic discourse and registers properly and consistently created a specific frame of interaction that characterized Food Not Bombs. The frame of interaction was related to the perceived dominant macro-context. It was simultaneously understood by the participants and informed their actions, including the metapragmatic discourse itself.⁸ Employing the metapragmatic discourse based on the linguistic ideology of situated personalism can be taken as a performance of belonging to the group. The instances of metapragmatic discourse as instances of micro-interaction stand in a dialectical relationship with the frame of interaction since they entailed and presupposed it. This kind of performance within the group to a certain degree obliged the member to employ metapragmatic discourse when appropriate. Mastering this discourse was a de facto prerequisite for membership in the group, which contradicts the members' commitment to inclusion expressed through their language ideology. Thus, the language use that was supposed to stop the reproduction of relations of inequality paradoxically became the ground for exclusion from the group.

Speech community, identity, belonging

There has been a lot of research that focuses on the way belonging to a social group is enacted through language. One productive theoretical approach rests on the application of the notion of community of practice, as opposed to the notion of speech community.⁹ The notion of speech community was seen as problematic because it was used to determine boundaries between groups based on external factors, i.e. purely linguistic factors were taken to indicate belonging to a group. Using the notion of community of practice, researchers could follow language use ethnographically and determine boundaries of

7 Asif Agha, *Language and Social Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 145, 147.

8 Michael Silverstein, "Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life," *Language & Communication* 23, no. 3-4 (2003).

9 Marcyliena Morgan, "Speech Community," in *A Companion to Linguistic Anthropology*, ed. Alessandro Duranti (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004); Mary Bucholtz and Kira Hall, "Language and Identity," in *ibid.*

social groups according to the meanings of language use.¹⁰

Bucholtz demonstrates the usefulness of this approach in her analysis focused on a group of students in the context of a high school in California who belonged to neither one of the two dominant groups of the time. They were distanced by certain practices from “cool teenagers” and defined as belonging to the group of nerds by other practices. In this case, their identities were produced through both linguistic and non-linguistic practices.¹¹ Criteria for membership could be contested by either practitioners or others because they did not stem from fixed identity categories but emerged and were maintained in relational contexts. Bucholtz describes situations when membership was contested which reveal the heterogeneity of membership in any community of practice. Interactional choices of individuals were crucial for the determination of membership and adjustments of the boundaries.

In Bucholtz’s example, the linguistic practices of nerds did not need to be codified within an explicitly elaborated language ideology in order to be salient. Similarly, Kiesling describes how, by drawing on cultural models of race as an interactional resource, white college fraternity members reaffirmed categories and claimed dominance without performing Whiteness directly.¹² Global structure thus becomes evident in local social practice because linguistic features, speakers’ stances, and cultural models are indexically connected within a context of interaction. Language serves as a tool that enables such processes to happen directly or indirectly.

Sometimes, however, the maintenance of boundaries requires group members to prescriptively regulate language. The prescriptive regulation of language is a well-researched topic in the context of nation-states and minority groups. However, the notion of policing was proposed by some researchers to grasp the multiplication of agents who work to produce “order”.¹³ This notion of policing captures the analytic move from official policy-making institutions within hegemonic nation-states to the production of normativity in the contexts of heteroglossia and polycentric multilingual environments.

Language policing is thus an actor-based discursive process in which actors construct multiple ideologies contested and shaped by larger sociopolitical conditions.¹⁴ For example, Collister describes a group devoted to the creation of a hate free zone within an online gaming community

10 Mary Bucholtz, “Why Be Normal?: Language and Identity Practices in a Community of Nerd Girls,” *Language in Society* 28, no. 2 (1999): 214.

11 Ibid., 220.

12 Scott Kiesling, “Stances of Whiteness and Hegemony in Fraternity Men’s Discourse,” *Journal of Linguistic Anthropology* 11, no. 1 (2001): 112.

13 Jan Blommaert et al., “Media, Multilingualism and Language Policing: An Introduction,” *Language Policy* 8, no. 3 (2009): 203.

14 Prem Phyak, “(En)Countering Language Ideologies: Language Policing in the Ideospace of Facebook,” *Language Policy* 14, no. 4 (2015).

through policing speech and educating the speakers who used hate speech in the game.¹⁵ The rules of this group were set out publicly and the members enforced them using surveillance. Collister is optimistic about the possibility to enact social change and empower individuals in such a way. Holden and Schrock come to the opposite conclusion.¹⁶ Their work was focused on an intentional community whose members used liberation psychotherapy as a way of talking about one's emotions in order to create conditions for egalitarianism. However, liberation psychotherapy served as a tool against newcomers' dissent because it allowed the leaders of the group to discredit newcomers. The leaders used their discursive power to attack newcomers by depicting community problems they raised as psychological problems and discrediting them as psychologically troubled.¹⁷

Holden and Schrock's research reveals how groups that prescriptively regulate language can sometimes reproduce the very relations of inequality and practices of exclusion that they set out to fight against. In their example, such exclusion was done explicitly and it was evident in the leading members' discourse. In the following sections, I will focus on exclusion that happened in a subtler way, through the process of enregisterment.

Food Not Bombs

I collected the material I will be analyzing from August 2011 to April 2012. My research was based on participant observation while volunteering at the local branch of Food Not Bombs. Food Not Bombs is a global anarchist movement whose local branches comprise of non-hierarchically organized volunteers fighting against violence and the lack of food in hundreds of cities around the world.¹⁸ The organization's three main principles are veganism or vegetarianism, the autonomy of every branch and non-violence.

The branch I worked with was founded in 2011. We would prepare food in a house where two members were living and serve it on College Square in downtown Athens, adjacent to the University of Georgia campus. As my interlocutors from the group explained, their goal was to make visible the homeless' problems in the city and the lack of food available to them and to other poor people living in Athens. Local grocery shops donated the food

15 Lauren B. Collister, "Surveillance and Community: Language Policing and Empowerment in a World of Warcraft Guild," *Surveillance & Society* 12, no. 3 (2014).

16 Daphne Holden and Doug Schrock, "Get Therapy and Work on It': Managing Dissent in an Intentional Community," *Symbolic Interaction* 30, no. 2 (2007).

17 *Ibid.*, 184.

18 Cf. David Boarder Giles, "A Mass Conspiracy To Feed People' Globalizing Cities, World-Class Waste, and the Biopolitics of Food Not Bombs" (Unpublished PhD thesis, University of Washington, Seattle, WA, 2013).

they could not sell¹⁹ and Lena “dumpster-dove”²⁰ to salvage food that had been thrown away but had not yet gone bad.

I helped my interlocutors prepare and serve food every Wednesday. Beside cooking and serving food, I helped in the organization of Really Really Free Markets and visited these events which took place every second Saturday of the month. Really Really Free Markets are temporary events that connect people who give things and services they do not need without entering into the relationship of exchange, either in the form of barter or in the form of monetary exchange.

The name of these events is a play on the meaning of the word “free” which means both not costing any money and enjoying freedom from constraints. The participants in this form of giving used this name to point out their view that capitalist markets were not free due to the crucial difference between capitalists and workers. They also wanted to create a space in which access to things was free rather than determined by the payment. My interlocutors wanted to organize these events as a means of fighting against capitalism by temporarily inhibiting capitalism and disseminating anti-capitalist propaganda.

During the period I spent working with Food Not Bombs, I developed relations with several members of the group who were present at either of the events. Most of my interlocutors were connected to the University of Georgia as students or teaching assistants, and few were people employed in Athens.

Language policing

Language policing took place relatively frequently in this group, often while we were preparing food and sometimes when we were serving it. The importance of those situations became blatantly obvious to me after I had made a couple of blunders, like the following one. On one occasion, Lena played a loud grindcore punk song while we were cooking. I really disliked the music and I jokingly asked her to change it since it was “raping” my ears. She reproached me and asked me not to say such things because by saying it, I was devaluing the experience of rape victims. I felt ashamed, even though I did not intend to say anything about rape since I thought I was using a usual term to describe that the music was not pleasant.

Lena’s intervention is a good example of an overtly metapragmatic discourse. The notion of metapragmatics builds on the idea that language does not simply serve to denote objects in the world, but that it has pragmatic and metalingual function as well.²¹ The understanding of pragmatics of a certain

19 David Boarder Giles, “The Anatomy of a Dumpster,” *Social Text* 32, no. 1 (2014).

20 Sarah Fessenden, “Food Not Trash: Dangerous Dirt, Dumpster Diving, (Dis)Taste, and Disgust” (exhibit, University of British Columbia, Vancouver, BC, 2014).

21 Roman Jakobson, *The Framework of Language* (Ann Arbor: University of Michigan, 1980).

speech event rests on demonstrating the indexical relationships that the speech event has with other aspects of the situation of its occurrence, or its context.²² The context encompasses the linguistic aspects of the occurrence (co-text), but it is not limited to them. Silverstein claims that every utterance has a pragmatic component in that it entails and presupposes the context and language reproduces the social reality in which it exists through these indexical relationships.

Jakobson's early contribution distinguished between several functions that language can perform. He identified metalingual component in utterances that focused on the code itself. Authors dealing with the similar phenomena expanded the range of types of reflexive language use.²³ Pragmatics of a speech event requires metapragmatics which will give it interactional coherence by bracketing indexicals as interpretable events.²⁴ There is a range of indeterminacy in this relationship, because there is no unique metapragmatic text for a set of indexicals used in interaction and no metapragmatic text can give a unique interpretation of any set of indexicals.

An important distinction between the semantic and the pragmatic function of signs can also be made in the sphere of metacommunication to differentiate between the metasemantic and the metapragmatic component. The metasemantic component which typifies meaning is less general than the metapragmatic component which typifies consequences of the speech act.²⁵ Both components are present in the example of Lena's reaction I described, as it is denotationally explicit in typifying my utterance according to its quality and effects.²⁶ By interpreting the word "rape" literally, Lena made a metasemantic remark: she typified the meaning of my utterance. At the same time, she made clear what she thought my utterance was doing in the world by saying that it devalued the experience of rape victims and in doing so, she made a metapragmatic remark.

As Silverstein notes, metapragmatic discourse is ideologically saturated because it describes the pragmatics in terms of socio-culturally salient frameworks.²⁷ The comments Lena made proceeded from certain beliefs that she and others in the group held with regard to what language can do in a social context. During the course of my research, I came to know that Lena

22 Michael Silverstein, "Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function," in *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, ed. John Lucy (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 36.

23 John Lucy, "Reflexive Language and the Human Disciplines," in *ibid.*, 9-32.

24 Silverstein, "Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function."

25 Silverstein, "Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description," 48-49; Silverstein, "Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function," 39ff.

26 Agha, *Language and Social Relations*, 28; Silverstein, "Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function," 39, 45.

27 Silverstein, "Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life," 196.

and others in the group held the belief that social inequalities and domination could be reproduced in language. I heard them talking about the reproduction of oppression through discourses about sexuality, gender, and the economy.

This is an example of what linguistic anthropologists call language ideology, namely, a set of beliefs about language that are related to the social position of those who hold the beliefs and the power relations they reproduce or challenge.²⁸ Language ideology is usually understood as a body of commonsense ideas about language and its nature, implicitly or explicitly shared within a group. Furthermore, language ideology came to be understood as simultaneously shaping and being shaped by social relations and language use. This term brings to the foreground the fact that cognition and consciousness are situated in the particular social position of individuals and groups and derived from experience that legitimates or brings into question social power.²⁹ This particular notion moves away from the idea that language ideologies are only beliefs, and false ones or mystifications at that. It views language as intimately tied to interests and power.

The study of language ideologies can focus on conflict and resistance, where dominant ideologies are questioned “from below” by subordinate groups with their own beliefs about language.³⁰ The situation I described is an illustration of this phenomenon. A very important feature of the dominant American language ideology is that meaning comes from the intentions and beliefs of the speaker, which some linguistic anthropologists refer to as personalism.³¹ It is coupled with the idea that the main function of language is to denote objects in the world, or referentialism.³²

My interlocutors were explicitly against this view of language. Instead, they employed something similar to what Hill calls performative ideology, which is focused on the idea that language can hurt people because it can be employed as hate speech.³³ This is similar to what Duranti describes in the case of Samoa, where the effect words produce was central, and not their denotation or the intention of the speaker.³⁴ The consequences of my utterance were what Lena pointed out when she was reprimanding me for using the word “rape”

28 Woolard, “Language Ideology: Issues and Approaches”; Woolard and Schieffelin, “Language Ideology.”

29 Woolard, “Language Ideology,” 237–238.

30 Philips, “A Marx-Influenced Approach to Ideology and Language,” 377; Gal, “Multiplicity and Contention among Language Ideologies,” 320.

31 Hill, *The Everyday Language of White Racism*, 38.

32 *Ibid.*, 39

33 *Ibid.*, 41.

34 Alessandro Duranti, “Intentions, Self, and Responsibility: An Essay in Samoan Ethnopragmatics,” in *Responsibility and Evidence in Oral Discourse*, ed. Jane Hill and Judith Irvine (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).

and, according to her, the effect of my words was independent of my intention.

Performative ideology, as described by Hill,³⁵ was only one part of the complex set of ideas that my interlocutors shared explicitly or implicitly. They did not simply point out that I might hurt someone with my words, they also pointed out how language helped reproduce the social relations of inequality. They tried to subvert the dominant language ideology by calling out the ones who might produce the undesired effect, as was the case with my bad joke.³⁶ Similar to what Reyes points out in her analysis of decoding racist language by Korean American boys, in these cases it was not enough to either label someone as racist (invoking personalism) or say that some words are inherently racist (invoking referentialism). Rather, claiming that an utterance is racist emerges through indexical signalling to the context of interaction.³⁷

Situated personalism

These metapragmatic interventions were not only aimed at other people. My interlocutors were policing their own speech as well, often at the same time as they policed the speech of other people. The following conversation that took place while we were preparing food one afternoon in April: Lena played the new song by the band Spraynard called "Trembling".³⁸ Rob used to play in a punk band in his spare time, and Lena was trying to start her own punk band with her friends. She started commenting on the lyrics depicting a man's relationship to a rape victim saying that the relationship was patronizing. She said that she understood the song as saying "I'm here for you, be grateful." A fast exchange between my interlocutors started then:

Rob: That's what Matt from RVIVR says 'We take care of the queers'. I don't know, I think I have a problem with that hypermasculine representation, the use of the position of domination. Maybe they are working for a good cause, but are they addressing the problem the right way? They are against aggression in an aggressive way. He was hurt, and that is why he speaks up against the male and oppressive scene.

35 Hill, *The Everyday Language of White Racism*.

36 Cf. Elise Kramer, "The Playful Is Political: The Metapragmatics of Internet Rape-Joke Arguments," *Language in Society* 40, no. 2 (2011); Angela Reyes, "'Racist!': Metapragmatic Regimentation of Racist Discourse by Asian American Youth," *Discourse & Society* 22, no. 4 (2011).

37 Reyes, "'Racist!': Metapragmatic Regimentation of Racist Discourse by Asian American Youth," 460.

38 *The walls shake, the earth quakes / Your hands are trembling again / You need space / Time to erase the fire running through your head / And I know it's long bridge / I hope you know I am ready to cross it // And each time we are intertwined / We will say how we both feel / Sometimes you cannot define what is and isn't real // I know there's a monster behind your back / He's not going anywhere, no, no / I'm here to help you escape the past / I'm not going anywhere, no, no.*

Lena: 'Oh, look how cool I am, I quoted bell hooks once, give me a pop soda!' The same thing with Spoonboy: 'Read the zines on sexism that I wrote, listen to me because I am a man, even though women have been talking about it since forever!'

Rob: For example, I'm supposed to teach about the problems of gender socialization. And every girl taking that class can teach about it better than me.

Amanda: I'm following this tumblr on vegetarianism written by this girl who looks Asian. And she was called a chink, so she responded: 'Can we get over the hatred and racism?' But it's not racism because she's not Asian. It is bullying, but it's not oppression.

Lena: The same thing with sexism. It's not oppression when a guy is called a pussy, but that represents patriarchal discourse in which it's insulting when you as a man are compared to me. There are those songs: 'I'm a white suburban male, but I blame everyone else when I fail.'

Rob: I'm so privileged, so I talk to be heard. That's how you reify, that's the relationship of rhetoric and action in sociology. They talk about racism, sexism, and they act like chauvinist, racist, classist pigs in everyday life. That's dealing with the issue so that we can deal with it, not to change it. Being punk means they are indulged for patriarchy and racism. I think it's a matter of intent. Or truthfulness, the discrepancy between their status and what they are talking about.

Lena: Those are the punks whose parents pay for their punk bands' tours.

Rob: I don't know, I'm ambivalent. Do songs actually mean anything?

Another example was the way my interlocutors criticized the Occupy Athens group, formed in solidarity with the Occupy Wall Street movement. Lena told me she had stopped participating in the activities of that group because she felt that the members of the movement had been "tokenizing" her. She told me that they saw her as a member of an underrepresented group and invited her to participate in order to appear inclusive and as if they had been working towards overcoming discrimination. Lena illustrated it with conversations in which the other members of Occupy Athens had called her to be more active as a strong young woman, because women had not been very numerous in the movement. She felt that that reproduced the power relations that characterized patriarchy because they had not perceived her as equal and valuable addition to the movement, but rather as a token of women as a group.

On the other hand, the criticism she often faced in the Occupy Athens group and in the punk-rock community was that she was too politically correct. When Lena was talking about her engagement with those communities, she was negotiating the way other people had talked and the way she had talked. In this case, the specific language ideology – which states that language produces effects in the world – was coupled with considerations about the social position from which it was uttered. This example also shows the language my interlocutors used as members of the group, i.e. a certain style and register needs to be performed. Following Agha, registers are understood as cultural models of action that allow one to take part in distinct spheres of

activity by aligning one's language performance according to the criteria of appropriateness.³⁹

Agha argues against the reified view of registers as static semiotic repertoires. Registers appear as performed in micro-interactions.⁴⁰ Distinct forms of speech are enregistered, i.e. socially recognized, as indexing characteristics of speakers. This bears resemblance to voices, which are defined as contrasted ways of speaking which typify speaking personae within the taxonomy based on metapragmatic stereotypes.⁴¹ Typification in this case is a process in which voicing contrasts linked to registers are used to assign socially relevant labels.

Agha points out that part of the formation of metapragmatic stereotypes happens due to a "leakage" across objects of metasemiosis so that ideas about words can be applied to sentences and ideas about sentences can be applied to persons who utter them.⁴² He claims that the difference that can be made between words, sentences and persons as analytic categories are collapsed in the formation of "native" stereotypes.⁴³ A crucial aspect in the creation of these metapragmatic stereotypes is the positioning of the narrator in relation to the persons being narrated about. One common metapragmatic genre he describes includes speaking of the appropriateness of the speech of other people, without explicitly describing the criterion of appropriateness.⁴⁴ He points out that language users try to understand the correlation between social positions and speech habits of other language users.

Enregisterment is premised on the typification that arises from the search for those correlations through the metapragmatic activity of describing, comprehending, and classifying pragmatic phenomena.⁴⁵ This type of classification enables speakers to align their roles. Role alignment represents a generalized case of what Goffman calls footing, i.e. the process in which alignment takes place between persons that are co-present in participant roles.⁴⁶ Using registers is a practice of reflexive language use within the contexts where registers are meaningfully contrasted to map out social space.

The conversations about "Trembling" and about Occupy Athens illustrate how enregisterment took place among the members of the Food Not Bombs group. There was a certain repertoire that the members had mastered before

39 Agha, *Language and Social Relations*, 145-147.

40 Asif Agha, "Voice, Footing, Enregisterment," *Journal of Linguistic Anthropology* 15, no. 1 (2005).

41 Ibid., 45.

42 Asif Agha, "Stereotypes and Registers of Honorific Language," *Language in Society* 27, no. 2 (1998): 166.

43 Ibid., 167.

44 Ibid., 169.

45 Ibid., 187.

46 Ibid., 54.

joining this group and used in their metapragmatic discourse. They used notions such as “hypermale representation”, “domination”, “aggression”, “oppression”, “sexism”, “bullying”, “patriarchal discourse”, and “tokenization”, among others, to assess utterances they found problematic. These notions were part of a shared repertoire of terms that could be employed across a wide range of progressive contexts in the media, in the academia, or in the sphere of politics. They were coupled with references to figures such as Spoonboy, RVIVR and its singer Matt, zines, and vegetarianism, which can index belonging to a punk-rock subculture.

My description of these repertoires is deliberately vague because, following Agha, I do not want to ascribe objective existence to these phenomena but to view them as embedded in the negotiation of belonging to social groups. This is why registers have importance in role alignment which Agha views as generalized footing.⁴⁷ The conversation that started as a comment on the song “Trembling” went on to discuss other punk-rock performers, sociology classes, tumblr blogging, and other topics. This conversation allowed Rob, Lena, and Amanda to align their roles, to perform mastery of a certain linguistic repertoire, and to claim knowledge of a certain set of social actors and phenomena. Thus, it helped them manifest their belonging to the same social group.

At the same time, it allowed Rob to question his social position and the appropriateness of making certain utterances. As I pointed out in the previous section, agreeing with Reyes, personalist and referentialist language ideology are not enough to make these claims.⁴⁸ There are certain considerations of the social position from which one makes an utterance that neither of these language ideologies encapsulates. I refer to this language ideology as situated personalism. Adopting this ideology allows the members of the group to simultaneously master the register to display their belonging to the group and employ the register to negotiate their own privileged social position that might presumably preclude them from making certain utterances.

“Solidarity, not charity”

Conversations I have discussed so far often took place because my interlocutors were concerned with creating a space free of racism, sexism, and other forms of discrimination. This is an example of what Silverstein refers to in his discussion of the sociocultural macro-context: an overarching “universe of cultural imagination” that stands in a mutually constitutive relationship with the micro-contexts of utterances.⁴⁹ Silverstein describes the dialectical processes through which some micro-interactions come to be projected to

47 Agha, “Voice, Footing, Enregisterment,” 54.

48 Reyes, “‘Racist!’: Metapragmatic Regimentation of Racist Discourse by Asian American Youth.”

49 Silverstein, “Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life,” 201ff.

form the macro-sociological context. In the micro-contextual interaction, cultural values are evident as naturalized or essentialized and map out the social space in which individuals take up certain identities. These naturalized indices appear as icons, especially in ritualized manifestations where indices appear as grounded in something more than the context of their micro-usage.

The ritualization that transforms indices into icons is subject to a political process and thus always potentially changing. In line with the view of linguistic ideology, historical change is not only reflected in language, but dialectically dependent on semiosis.⁵⁰ The interests of social actors with conflicted ideological positions and bolstered with different ritualized essentializations clash within the semiotic processes.

In the case I am describing, significant work was put into a redefinition of the perceived macro-context. Through this work against the dominant macro-context, my interlocutors were trying to create an inclusive frame of interaction. Their perception that I misunderstood the context they entailed or presupposed within the micro-interactions was the reason why the metapragmatic commentary was aimed at me on a few occasions. In other words, the understanding of the frame that my interlocutors shared had bearing on their metapragmatic discourse, and vice versa. This presents the dialectical relationship between micro-interactions and macro-context Silverstein is describing, heightened by the reflexive awareness of language that my interlocutors maintained.

In addition to the conversations we had while we were preparing food, the members would also question their own participation when we served food and held Really Really Free Markets and it was possible for passers-by and people who came to eat food or to take free things to take part in them. This was very important for some of my interlocutors. Lena pointed out that the idea behind Food Not Bombs is "Solidarity, not charity". The way she understood this was that the work that Food Not Bombs did was not a form of charity characteristic of religious and similar groups. Food Not Bombs and Really Really Free Markets were supposed to be events that create inclusive space where members of marginalized groups could come and be accepted as equal. The anarchist principles that characterized the organization were supposed to help overcome the privileges that white middle class individuals have.

My interlocutors saw Food Not Bombs as a non-hierarchical organization that did not alienate potential members the way Occupy Athens did. Furthermore, the whole conversation between Rob, Lena, and Amanda could be interpreted as implicitly outlining the "rules" of the frame of interaction within Food Not Bombs. In other words, my interlocutors were specifying what they themselves should not be doing through language policing.

⁵⁰ Ibid., 203-204.

Inclusion and exclusion

As suggested in the previous section, Lena and others valued solidarity and hoped to create an inclusive space during the events they organized. The members talked about Food Not Bombs and Really Really Free Markets as spaces where members and visitors participate in the same way – by eating the same food in the case of the former or bringing and taking things in the case of the latter. In the short description of the Really Really Free Market event, which could easily be applied to Food Not Bombs as well, Lena wrote that “participation helps build real community values” and that people should bring any goods and offer any services “that you think would benefit the community”. She emphasized this by reference to the principles of “mutual-aid, cooperation, and voluntary association” which made Really Really Free Markets “a decentralized, non-hierarchical, alternative to the market economy”.

The conversations I described thus far were limited to people who were already members of Food Not Bombs. I now turn to conversations with people who wanted to become members, which took place less often. I will briefly recount two ethnographic vignettes: the first one involves Will, who was invited to become a member, without explicitly saying that he wanted to become a member, the second one is about Mike, whose explicit wish to become a member was sidestepped and he eventually stopped coming.

Will, a person whom none of us knew, showed up while we were serving food on an April Wednesday, towards the end of my stay in Athens. Will started talking to Amanda and me about the way Food Not Bombs functioned: how often we met to prepare food, how many members there were, if the branch was vegan or vegetarian, and so on. Our conversation was not limited to Food Not Bombs: we also talked about his job, the college that he had attended, UGA, cycling, veganism, my Eastern European background, and politics. At one point, Amanda abruptly asked him if he wanted to join Food Not Bombs. He said that he did and he began showing up to prepare food in the following weeks.

Will was recognized as a person who could fit in Food Not Bombs even though he did not explicitly ask to join. During the conversation, Amanda and I got to know that he was employed, college-educated, vegan, and that he held progressive political beliefs. In other words, he was positioned as someone who was not there because he needed the food, but rather as someone who could potentially help. The way he spoke aligned well with the way the members of Food Not Bombs spoke, which was evident in the choice of topics such as political activism and his attitudes expressed when we were discussing those topics.

Mike, on the other hand, was coming every Wednesday when I was beginning to work with Food Not Bombs. I learned that he was a homeless person the very first time I cooked with Food Not Bombs. He was very happy that we came because he was very hungry, having spent his money earlier. He

said that he had been "blessed" with money that day but that he had had to do the laundry. He went on to discuss the price of food in a nearby grocery shop, saying that he could not even afford a banana. He asked Lena if he could help the next time he came. Lena never answered directly and, several weeks later, he stopped coming.

When I asked Lena why the people who were coming and who wanted to help were not included in any way outside of the times when food was served, she told me that she did not feel safe inviting too many unknown people into the house where we prepared food. The reason that Lena gave me reveals only part of the explanation of why Mike was not invited to join Food Not Bombs, whereas Will was. Although the difference between the two situations implies a form of subtle classism that excluded people like Mike because he was homeless and poor, I believe that a potentially more important aspect of it was the way Mike and Will presented themselves in the way they spoke.

The conversations with Mike were limited to food and poverty, so that Mike's language could not appear as aligned with ours the way Will's language could. Mike and Will are examples of two very different ways of presenting oneself through the use of language. In theory, membership in the group was supposed to be open to everyone. In practice, joining the group was dependent on the relations that a potential member formed with those who were already in the group which, in turn, depended on a certain form of speech potential members could perform. The members of Food Not Bombs were the ones who mediated the community-building effort Lena wrote about in the description of Really Really Free Markets. Those who wanted to become members would have to align their roles with the actual members' roles by presenting themselves as able to use the register the members were using and as subscribing to the ideology of situated personalism. Notwithstanding their explicit political goal to create an inclusive space, the members Food Not Bombs excluded potential members in subtle ways by paying attention to the way they used language.

Final remarks

I have explored how the language ideology of situated personalism allowed the members of Food Not Bombs to police their own or other people's language, how the specific performance that included such metapragmatic discourse was an important part of the membership in the group, and how it informed and was informed by the frame of interaction. The way my interlocutors employed this language ideology was inherently paradoxical. It rested on the understanding of the relations of inequality and domination that pervaded the society and that were reproduced by the people who were privileged. At the same time, in order to become a member, one would need to be ready to police language the way the members did. In practice, this

required one to have, on the one hand, a certain familiarity with critical theory that one could get in sociology, gender studies, and similar courses, and on the other hand, certain cultural capital gained through an intimate knowledge of the punk-rock scene. As Holden and Schrock point out, even when actors intend to be egalitarian, their language use enables discursive definitions of the situation that may prevent them from perceiving the discrepancy between their professed ideals and the consequences of their actions.⁵¹ In the case of Food Not Bombs, enregisterment proved to be crucial in the production of this paradoxical effect, since it went against the explicit understanding of the frame that the group offered for the inclusion of marginalized individuals.

This sheds light on the puzzle from the beginning of the paper. There is a complex system of push and pull factors which might make someone decide to join or not to join any group that cannot be explained away by saying that potential members are not motivated enough or that they are simply lazy. Further work in linguistic anthropology and sociolinguistics could pay closer attention to enregisterment in order to reveal how groups that are explicitly determined to work against social inequality may end up reproducing some patterns of domination.

51 Holden and Schrock, "Get Therapy and Work on It': Managing Dissent in an Intentional Community," 196.

Bibliography:

- Agha, Asif. *Language and Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . "Stereotypes and Registers of Honorific Language." *Language in Society* 27, no. 2 (1998): 151–93.
- . "Voice, Footing, Enregisterment." *Journal of Linguistic Anthropology* 15, no. 1 (2005): 38–59.
- Blommaert, Jan, Helen Kelly-Holmes, Pia Lane, Sirpa Leppänen, Máiréad Moriarty, Sari Pietikäinen, and Arja Piirainen-Marsh. "Media, Multilingualism and Language Policing: An Introduction." *Language Policy* 8, no. 3 (2009): 203–7.
- Bucholtz, Mary. "Why Be Normal?: Language and Identity Practices in a Community of Nerd Girls." *Language in Society* 28, no. 2 (1999): 203–23.
- Bucholtz, Mary, and Kira Hall. "Language and Identity." In *A Companion to Linguistic Anthropology*, edited by Alessandro Duranti, 369–94. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Collister, Lauren B. "Surveillance and Community: Language Policing and Empowerment in a World of Warcraft Guild." *Surveillance & Society* 12, no. 3 (2014): 337–48.
- Duranti, Alessandro. "Intentions, Self, and Responsibility: An Essay in Samoan Ethnopragmatics." In *Responsibility and Evidence in Oral Discourse*, edited by Jane Hill and Judith Irvine. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Fessenden, Sarah. "Food Not Trash: Dangerous Dirt, Dumpster Diving, (Dis) Taste, and Disgust." Exhibit, University of British Columbia, Vancouver, BC, 2014.
- Gal, Susan. "Multiplicity and Contention among Language Ideologies: A Commentary." In *Language Ideologies: Practice and Theory*, edited by Bambi Schieffelin, Kathryn Woolard, and Paul Kroskrity, 317–32. New York, NY: Oxford University Press, 1998.
- Giles, David Boarder. "A Mass Conspiracy To Feed People' Globalizing Cities, World-Class Waste, and the Biopolitics of Food Not Bombs." Unpublished PhD thesis, University of Washington, Seattle, WA, 2013.
- . "The Anatomy of a Dumpster." *Social Text* 32, no. 1 (118) (2014): 93–113.

- Hill, Jane. *The Everyday Language of White Racism*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2008.
- Holden, Daphne, and Doug Schrock. "Get Therapy and Work on It': Managing Dissent in an Intentional Community." *Symbolic Interaction* 30, no. 2 (2007): 175–98.
- Jakobson, Roman. *The Framework of Language*. Ann Arbor: University of Michigan, 1980.
- Kiesling, Scott. "Stances of Whiteness and Hegemony in Fraternity Men's Discourse." *Journal of Linguistic Anthropology* 11, no. 1 (2001): 101–15.
- Kramer, Elise. "The Playful Is Political: The Metapragmatics of Internet Rape-Joke Arguments." *Language in Society* 40, no. 2 (2011): 137–68.
- Lucy, John. "Reflexive Language and the Human Disciplines." In *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, edited by John Lucy, 9–32. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Morgan, Marcyliena. "Speech Community." In *A Companion to Linguistic Anthropology*, edited by Alessandro Duranti, 3–22. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004.
- Philips, Susan. "A Marx-Influenced Approach to Ideology and Language: Comments." *Pragmatics* 2, no. 3 (1992): 377–85.
- Phyak, Prem. "(En)Countering Language Ideologies: Language Policing in the Ideospace of Facebook." *Language Policy* 14, no. 4 (2015): 1–19.
- Reyes, Angela. "'Racist!': Metapragmatic Regimentation of Racist Discourse by Asian American Youth." *Discourse & Society* 22, no. 4 (2011): 458–73.
- Silverstein, Michael. "Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life." *Language & Communication* 23, no. 3–4 (2003): 193–229.
- . "Metapragmatic Discourse and Metapragmatic Function." In *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, edited by John Lucy, 33–58. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- . "Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description." In *Meaning in Anthropology*, edited by Keith Basso and Henry Selby, 11–55. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1976.
- Woolard, Kathryn. "Language Ideology: Issues and Approaches." *Pragmatics* 2, no. 3 (1992): 235–49.
- Woolard, Kathryn, and Bambi Schieffelin. "Language Ideology." *Annual Review of Anthropology* 23 (1994): 55–82.

Резиме

Огњен Којанић

„Надзирање језика“ и борба против друштвене неједнакости у једној антикапиталистичкој организацији

Кључне речи: Храна не оружје, метапрагматски дискурс, језичка идеологија, регистар

У овом раду анализирам социолингвистичке аспекте чланства у групи Храна не оружје у Атенсу, у америчкој савезној држави Џорџија. Анализа метапрагматског дискурса чланова групе који се испољавао при надзирању језика открива идеологију ситуираног персонализма, важност перформативног аспекта таквог метапрагматског дискурса за чланство у групи и његову везу са оквиром интеракције унутар групе. Начин на који су чланови групе користили језичку идеологију ситуираног персонализма је почивао на специфичном разумевању односа неједнакости и доминације који су преовладавали у друштву и супротстављању њима кроз језик. Оквир интеракције који су чланови групе желели да створе надзирањем језика требало је да омогући укључивање маргинализованих појединаца. Истовремено, да би особа постала чланом, морала би да буде спремна да надзире језик на начин на који су то радили чланови, што је захтевало специфичан културни капитал стечен кроз образовање и припадност панк-рок сцени. Централно место регистра је стога имало последице супротне ономе за шта су се чланови експлицитно залагали кроз промовисање језичке идеологије ситуираног персонализма.

Савезна Република Југославија – парадигма паралисаног система

Апстракт: *Савезна Република Југославија по свом распаду није била предмет озбиљне политиколошке анализе у стручној литератури. Овај рад има за циљ да размотри околности у којима је настала и функционисала ова федерација. Основна поставка је да је Савезна Република Југославија настала као договор партијских олигархија у две републике чланице и да се у сржи конституционалног договора налазио пакт о немешању у републичке послове од стране федералних органа, те да је федерација доживела крах онда када је овај договор био нарушен.*

Кључне речи: *Савезна Република Југославија, двочлане федерације, федерализам, Савезни уставни суд, уставност, коалиције*

Увод

Савезна Република Југославија (у даљем тексту СР Југославија или СРЈ) је била двочлана федерација Црне Горе и Србије, која је постојала од 1992. до 2003. године. Током читавог периода постојања федерација није успела да се конституише као целовити политички, правни и економски поредак. Поред упитних легитимацијских основа, које су отежавале њено функционисање, ни уставне институције федерације нису омогућавале успостављање стабилног и функционалног поретка, већ су константно исказивале немоћ у извршавању својих надлежности. Ипак, Устав СРЈ, који је донет по убрзаној процедури и који је имао бројне мањкавости, суштински није могао сам произвести потпуну парализу система. „Уговорена“ парализа система од 1992. до 1997. године и непосредна блокираност система од 1997. до 2003. године своје извориште нису могли имати искључиво у институционалним механизмима (иако су и они представљали битан фактор), већ се разлог таквог стања крио у самим темељима федерације – формирању заједнице на основу договора страначких олигархија које су вршиле власт у републикама конституентима федерације. Конституционалне изазове

1 delibasicbalsa@gmail.com

стварали су подједнако и негативно искуство двочланих федерација (које указује на велику нестабилност оваквих поредака) и објективне околности – драстична разлика у величини република чланица будуће федерације. Ипак, уколико је формирање заједнице на добровољним основама било крунисано прихватљивим уставним решењима, разлоге за нефункционисање федерације и њен коначни крај требало би потражити у ванинституционалном простору.

Овај рад полази од претпоставке да је конституисање СРЈ на темељу договора републичких олигархија условило да простор за политички живот федерације буде омеђен пре интересима владајућих партија у републикама неголи институцијама система. Рад ће покушати да осветли допринос републичких олигархија конституисању федерације, као и њихов утицај на блокирање уставних институција федерације. У том смислу, утврдиће се карактер политичког јединства бивше федерације и (не)избежност њеног распада.

Конфедерални елементи федералног Устава

Међусобни однос република (чланица) и њихов однос према федерацији кључни су за анализу конфедерално-федералних одредби Устава. Као што пише у преамбули, СР Југославија је настала „добровољним удруживањем Републике Србије и Републике Црне Горе“. Битан моменат у анализи федерализма у СРЈ је уважавање чињенице да је ова држава настала „удруживањем“, а не уједињењем или непосредно исказаном вољом грађана. То нарочито треба имати у виду јер се тиме признаје чињеница да су федерацију формирале две фактички суверене државе, а не остаци нестајуће федерације. Устав је новонасталу федерацију дефинисао као суверену савезну државу засновану на равноправности грађана и равноправности република чланица (члан 1). Притом, уставотворац је предвидео да су републике суверене у питањима која Уставом нису утврђена као надложност федерације, из чега се даље предвиђало право република да самостално уређују своју организацију власти.

Иако је федерација дефинисана као суверена, републике су у члану 6. дефинисане као државе у којима власт припада грађанима, што је питање суверенитета делимично усложњавало. Поред тога, оба републичка устава су у свом нормативном делу полазила од суверенитета народа и децидно истицала да власт припада грађанину. Но, важно је имати у виду да су обе републике у преамбулама својих устава истицале национално као основ свог формирања. Док је Устав Републике Србије говорио о демократској држави српског народа, црногорски је Устав указивао на историјско право црногорског народа на сопствену државу.

Обезбедити равноправност и грађана и федералних јединица у савезним државама је веома тешко. Особености СР Југославије, у

погледу њене двочланости и велике разлике у погледу броја становника, додатно су усложњавале вечити теоријски проблем. Састављање представничких органа само на основу величине бирачког тела води ка опасности од сталног надгласавања бирача мањих чланица. С друге стране, признавањем једнакости међу чланицама, независно од величине, веће федералне јединице бивају оштећене. Потрага за рационалним решењем довела је до одређених погодности у корист мање републике чланице, па је Република Црна Гора имала гарантованих 30 места у доњем дому представничког тела, уместо шест или седам колико би јој следовало без овог корективног фактора. Давање предности мањим федералним јединицама није спорно са становишта праксе федералних аранжмана, али се поставља питање граница ових корективних фактора, с обзиром на то да урушавају неке друге принципе федерализма, попут равноправности грађана.

Још један конфедерални елемент односи се на положај посланика у Већу република. Иако је по двадесет посланика бирано из обе федералне јединице, што представља класично решење за горњи дом представничког тела, спорно је што се избор и престанак мандата савезних посланика у Већу република уређивао законом република чланица. Такво решење ће отворити две велике кризе у деловању федерације. Чињеница да уз одредбу да „савезни посланици у Већу грађана гласају по сопстеном уверењу“ (члан 86), Устав СРЈ такву одредбу не предвиђа за посланике Већа република, намеће питање да ли је њихов мандат императиван. Сумњу у постојање императивног мандата отвара и одредба по којој посланици у Већу република представљају републику чланицу (члан 86).

Један од елемената конфедерализма видљив је и у процесу изгласавања одлука. У одређеним случајевима, на захтев скупштине републике чланице Веће република је морало одлучивати двотрећинском већином. Тиме је претила опасност од спречавања доношења одређених одлука и то пуким увођењем скупштине републике чланице у процес одлучивања. Како се претња блокаде није јављала у областима одлучивања о рату, ванредном стању или сл., већ у области савезног законодавства, склапања међународних уговора и усвајања савезног буџета, ово је представљало важан конфедерални елемент југословенског устава.²

Може се рећи да су најснажнији конфедерални елементи били садржани у одредбама Устава које су се тицале његове промене. Док се за изјашњавање о предлогу за промену Устава очекивано захтевала двотрећинска већина посланика Већа грађана, за само приступање

2 Балша Шпадијер, „Федерално-конфедерални елементи у Уставу СР Југославије,“ у: *Савезна Република Југославија као двочлана федерација: радови са научног скупа*, ур. Мијат Шуковић, Александар Фира и Слободан Благојевић (Подгорица: Црногорска академија наука и уметности, 1995), 302–304.

промени Устава (за чланове 1, 2, 3, 6, 7, 77, 140 и 141) била је неопходна сагласност скупштина република чланица. Промена је била усвојена тек кад се са текстом које је усвојило Веће грађана сагласе скупштине република чланица, што је суштински значило да нема промене уколико је не желе обе чланице федерације.

У погледу надлежности, Устав је таксативно набрајао у којим питањима и областима федерација преко својих органа треба да утврди политику, доноси и извршава савезне законе и остале прописе, те да обезбеди уставно-судску и судску заштиту. Одредбе о заштити уставности и хијерархији правних аката и посебно о надлежности Савезног уставног суда најбоље исказују оне чврсте елементе јединствене савезне државе. Супрематија савезног Устава обезбеђена је одредбама да уставни република, савезни закони, закони република, те други прописи и општи акти морају бити у сагласности са Уставом. Чувар уставности и законитости у држави био је Савезни уставни суд, са широким спектром ингеренција, а пре свега одлучивањем о сагласности устава република са Уставом СР Југославије, те закона и других прописа са Уставом. Савезни уставни суд је тако у складу са Уставом био у могућности да својом одлуком стави ван снаге одредбе републичких устава за које је утврђена несагласност са Уставом СР Југославије уколико се те несагласности не уклоне у року од шест месеци од утврђивања.

Карактер односа који се успоставља приликом расподеле надлежности између федерације и федералних јединица један је од кључних стандарда којим се утврђује карактер заједнице. Теоријски, федерацијом сматрамо оне сложене државе у којима су класичне државне функције подељене између њихових органа власти. Према класичној теорији, компетенцију за утврђивање компетенција има искључиво савезна држава.³ Са тог аспекта, и судећи по уставним нормама које говоре о надлежностима федерације, нема сумње да је СР Југославија била федерација у правом смислу те речи. Но, исто тако, СР Југославија је била федерација коју су одликовали јаки конфедерални елементи. Важност тих елемената није била мала, па је федерални карактер државе био и оспораван.⁴ У реалности тежиште власти свакако није било у федерацији, већ у републикама чланицама.

Динамика политичког живота је с једне стране била условљена поменутиим конфедералним елементима уграђеним у Устав, а са друге потпуним разлазом важећег права и реалности. Разлоге таквог стања

3 Александар Фира, „Напомене о савременом југословенском федерализму,“ у: *Савезна Република Југославија: проблеми и могућа решења: скуп одржан 25. јуна 1996. године*, ур. Бошко Мијатовић (Београд: Фонд за унапређење демократије „Љуба Давидовић“, 1996), 24.

4 Миодраг Јовичић, *Куда идеш, Србијо?* (Београд: Драганић, 1995), 120–124.

требало је потражити у неприкривеној намери владајућих странака у Србији (Социјалистичка партија Србије) и Црној Гори (Демократска партија социјалиста) да од федерације направе још један инструмент за што дужи останак на власти. Остављањем стварних центара моћи у републичким органима и, паралелно са тим, подривањем органа федерације, поменуте странке спречиле су стварно конституисање и функционисање савезне државе. Тако је период постојања СР Југославије обележен често изопаченим и нелегалним деловањем федералних и републичких органа власти, нездравим односом између република чланица, нелегитимним изборима у федералне органе, дебаклом правне државе, блокадом Савезне скупштине и Савезне владе... Како Слободан Самарџић примећује:

„[...] нова федеративна творевина од самог почетка представља пуки инструмент специфичне двостраначке коалиције која функционише на 'савезном нивоу', а чија је основна сврха потпуна контрола јавног живота у републикама чланицама. Због тога је уставни и институционални систем мртво слово на папиру, најобичнија фасада иза које се крије стварни садржај федерализма: дневни договор владајућих олигархија у републикама око тога шта федерација стварно јесте“.⁵

Околности конституисања федерације

Савезна Република Југославија је постојала од 1992. године, када је основана као федерација наследница бивше СФР Југославије. Њено признање као суверене државе која претендује да наследи претходну федерацију текло је отежано, услед ратних дешавања на поменутом простору. Са правног аспекта посматрано, међународна заједница признала је распад СФР Југославије након одлука Бадинтерове арбитражне комисије 1992. године, усвојивши становиште да је држава у распаду уколико главни органи федерације више не функционишу. Стога су јединице федерације легално могле користити своја изворна права и једнострано прогласити напуштање непостојеће федерације, те прогласити своју сувереност. Четири бивше републике СФР Југославије: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина и Македонија, отцепиле су се и постале суверене и независне државе. Жеља режима Слободана Милошевића била је да се по сваку цену сачува континуитет са бившом федерацијом, а Црна Гора је, ваља подсетити, октобра 1991. године у Хагу пристала на план лорда Карингтона којим су бивше југословенске републике постале суверене и независне, што је суштински значило да од СФРЈ не остаје ништа. Пошто је за федерацију неопходно барем двоје,

⁵ Слободан Самарџић, „Може ли се федерација спасти?“, у: Мијатовић, *Савезна Република Југославија: проблеми и могућа решења*, 32–33.

режим у Београду је започео са снажним притисцима на легитимне црногорске власти сумњајући да званична Подгорица има тајне планове који се, како се веровало, косе са заједничком намером очувања Југославије.⁶ Суочен са могућношћу рушења, али и са снажном подршком коју су грађани исказивали идеји заједничке државе са Србијом, режим у Подгорици се усредредио на нормализовање односа са властима у Србији и на рад на конципирању нове федерације.⁷

Доношење Устава Савезне Републике Југославије, које је по много чему било спорно, отвара питање легитимитета савезне државе. У упоредној уставноправној пракси два су најчешћа модела за доношење новог устава. По једном моделу, усваја се ревизиони поступак из претходног устава, док се по другом моделу сазива уставотворна скупштина. Уважавајући околности распада претходне државе и друштвено-политичке транзиције овог дела Европе у том периоду, нема сумње да је сазивање уставотворне скупштине било свакако погодније и легитимније решење. Инсистирање на покушају остваривања континитета између претходне и нове федерације определило је политичку елиту за приступ који је подразумевао прихватање ревизионог поступка из претходног устава.

Усвајањем документа „Основе уређења и функционисања Југославије као заједничке државе“, које је уследило након састанка највиших републичких делегација предвођених Слободаном Милошевићем и Момиром Булатовићем 12. фебруара 1992. године у Подгорици, формално је започет процес онога што Устав назива „удруживањем“ република у будућу федерацију; а сам документ, који је суштински представљао договор лидера две владајуће партије, касније је разрађен и претворен у текст Устава.⁸ Иако су правни стручњаци званично писали

6 Момир Булатовић, *Правила ћутања* (Ниш: Зограф, 2004), 79–81.

7 Реакције српског руководства на пристајање званичне Црне Горе на план лорда Карингтона Борислав Јовић описује на следећи начин: „Доведена је у питање цела наша политика заснована на концепцији да Југославија постоји док год бар две републике желе да је очувају [...] Договорили смо се да још једном разговарамо са Црногорцима. Ако се не коригују, излазимо у јавност са правим оценама шта њихов став значи, а то би било њихово рушење. То нам остаје као једини излаз. Верујемо да бисмо лакше њих срушили, него што бисмо изградили нову ваљану политичку платформу за даљу самосталну акцију.“ према: Војислав Коштуница, „Шта је неуставно у савезном Уставу,“ у: *Криза и обнова права*, ур. Зоран Ивошевић (Београд: Центар за унапређивање правних студија, 1999), 17–18.

8 Самом састанку и доношењу документа претходило је излагање Момира Булатовића пред Скупштином Црне Горе од 18. јануара 1992. године, где је истакнуто да је основни циљ Црне Горе да се у новој федерацији оствари потпуна равноправност република. Та равноправност република подразумевала је: једнодоман савезни парламент, Владу састављену на паритетном принципу, ротирајућу функцију председника коју би обављали председници република, заједничку команду над јединственом војском. Према: Булатовић, *Правила ћутања*, 82.

текст устава на Жабљаку, стваран текст Устава писан је на партијским састанцима. Како Булатовић наводи: „До њега се долазило након тешких расправа и убјеђивања, маневрисања разним ултиматумима, што је све водило до коначних компромиса. То је трајало сатима и ноћима. Слободан Милошевић је, као и обично, водио главну ријеч испред друге стране“.⁹ Легитимност рада на новом уставу покушала се обезбедити на специфичан начин: у Србији кроз подршку Народне скупштине, и у Црној Гори изјашњавањем грађана на референдуму. Скупштина Србије је 27. фебруара те године дала подршку договору владајућих странака, док је у Црној Гори два дана касније одржан референдум на којем су се грађани изјашњавали на једно крајње вишесмислено и неспретно постављено питање: „Да ли сте за то да Црна Гора, као суверена Република, настави да живи у заједничкој држави потпуно равноправно са другим републикама које то буду жељеле?“¹⁰

Формално, рад на Уставу почео је 28. марта, а завршен већ 13. априла 1992. године. Две недеље касније, Устав је донело крње Савезно веће Скупштине СФР Југославије. Веће је „крње“ из два разлога. Први је тај да су га чинили делегати из само две од шест република некадашње државе (тек једна трећина од 220 делегата). Други је да су ти делегати изабрани на једностраначким изборима далеке 1986. године, што значи да им је мандат истекао још 1990. године. Додатну мањкавост у доношењу Устава представљала је чињеница да га је усвојило и прогласило Савезно веће, након што су републичке скупштине претходно дале сагласност.¹¹ Овакав поступак, који није био предвиђен правилима правног система на који се позивало, нити је уобичајен у уставноправној пракси, представљао је очигледан покушај тражења легитимитета републичких партијских олигархија за њихов међусобни договор.

9 Булатовић у својим мемоарима и сам признаје партијски карактер Устава: „Уставни концепт до кога смо дошли, доживио је бројне критике. Не толико са стручне стране, колико због начина настанка. Третирани су га као политички договор двије владајуће партије. То је, наравно, била истина, али не видим зашто би због тога слиједила оспоравња. Јер, управо партије артикулишу интересе грађана у политичком смислу. То што су биле само двије странке није, свакако, била њихова воља, већ одраз чињенице да су оне имале довољно посланика да утврђени текст буде усвојен у скупштинама.“ (Ibid., 84–85).

10 На поменутом референдуму се, дакле, није одлучивало о надлежностима, уређењу, имену или границама федерације, већ се давао легитимитет политичким активностима црногорског руководства које је тих дана, мање јавно и више тајно, радило на усаглашавању ставова са режимом у Београду. Ипак, нема сумње да је подршка и на оваквом референдуму (одржаном у рекордно кратком року) дала довољан легитимитет црногорским властима за стварање нове федерације. На референдум је изашло две трећине уписаних у бирачки списак, док је преко 95 посто њих гласало „за“.

11 Коштуница, „Шта је неуставно у савезном Уставу,“ 16–19.

Без сваке сумње, легитимна је била жеља грађана и Србије и Црне Горе да наставе живот у заједничкој држави, као што је била и легитимна жеља власти у републикама да обезбеде континуитет са бившом федерацијом. Оно што пак није легитимно јесте чињеница да су и Устав и установе нове државе постављени као инструменти владајућих елита. Решења новог устава била су таква се у њиховом стварању више водило рачуна о међусобној подели власти два режима него о трајним основама федерације. Посматрајући настанак ове федерације стиче се утисак да акценат није био на могућности за њено делотворно функционисање, већ за функционисање власти у републикама чланицама. Али док је са једне стране федерација била процедурално нелегитимна творевина, она је са друге стране извориште легитимитета тражила у снажној културној и историјској повезаности народа у Црној Гори и Србији. С тим у вези, формирање овакве државе могло се са правом сматрати „злоупотребом чврстих историјских темеља“.¹²

Период „договорене парализе“ федералних органа (1992–1997)

Као што се могло видети, уставном концепту СР Југославије могли су се упутити озбиљни приговори. Но, та критика не погађа саму суштину проблема уколико се не размотре политички и друштвени услови у којима је тај концепт настао и у којима је функционисао. Могуће је да сам устав и формално и садржајно буде врло добро састављен, али да не испуњава своју конституционалну сврху. Уколико устав као конститутивни акт није у стању да ограничи политичку власт, тешко да може нормирати основне друштвене односе, политичке институције и процедуре одлучивања унутар политичке заједнице.

Нови Устав СРЈ поставио је потпуно нове темеље државног уређења. Трећа Југославија променила је територију, назив и симболе, увела је политички и својински плурализам, парламентаризам, тржишну привреду и поделу власти. Но, сам Устав је задржао на снази савезно законодавство бивше федерације и предвидео његово постепено усклађивање са новим Уставом. Како је законодавство из периода СФР Југославије представљало својеврсно „страно тело“ у новом систему, свако његово задржавање значило је и одлагање потпуног примењивања Устава СРЈ. Уставни закон за спровођење Устава СРЈ таксативно је навео тринаест закона бивше федерације чије је важење престајало даном његовог ступања на снагу, док је остале законе требало ускладити са новим системом и за то су прописани рокови. До краја 1992. године требало је ускладити 37 изричито наведених закона, као и законе којима су основане установе, школе и друге организације за вршење послова

12 Самарџић, „Може ли се федерација спасти?“, 32–36.

од интереса за остваривање функција СФРЈ, док је остале законе са Уставом требало ускладити до краја 1994. године. Први петогодишњи период карактерише стално одлагање рокова за усклађивање. Ако се Уставни закон сматра интегралним делом Устава, односно представља његове завршне и прелазне одредбе, продужавање рокова је правно недозвољено и противуставно. Правна логика која је покушала да Уставни закон одвоји од Устава и да га „разрађује“ и продужава обичним законима у дубокој је супротности са самом идејом владавине права и коси се са основним начелом уставности.

Иако није било суштинских разлога да Савезна скупштина не приступи усклађивању старих закона са новим поретком, многи важни закони попут Закона о својинскоправним односима, Закона о друштвеном капиталу, Закона о предузећима, Закона о основама система државне безбедности или Закона о вршењу унутрашњих послова из надлежности савезних органа, остали су неусклађени дуже од пет година. Постојање закона који су у дубоком нескладу са основним начелима Устава и новом друштвеном ситуацијом отварало је широке просторе за малверзације, што је вероватно и била намера власти која је имала неспорну већину у савезним телима.

Правне последице које су проистицале из неусклађености Устава Србије са савезним уставом у доброј мери су се могле отклонити усклађивањем федералних закона и других прописа са Уставом, што би Савезном уставном суду отворило могућност да поништава оне одредбе републичких закона и прописа који нису у сагласности са савезним. Тиме би се на посредан начин осигурала уставност поретка.¹³ Слаба законодавна активност Савезне скупштине омогућила је Републици Србији да настави да примењује законе и друге прописе који нису били у сагласности са савезним Уставом. О драматичности овог неусклађивања и нефункционисања правног поретка најбоље говори податак да је од преко 220 закона које је требало ускладити са Уставом СР Југославије у поменутом периоду усклађена тек једва трећина њих.

Највећа претња савезној уставности испољавала се у неусклађености републичких устава са савезним. Проблем је пре свега представљала неусклађеност Устава Србије, с обзиром на то да је он донесен две године пре савезног устава, па је самим тим био далеко више неусаглашен са Уставом СРЈ од Устава Републике Црне Горе који је ступио на снагу 1992. године, након формирања заједничке државе. Иако по слову савезног Устава „устави република чланица, савезни закони, закони република чланица и сви други прописи и општи акти морају бити сагласни са Уставом СР Југославије“, Уставни закон за спровођење

¹³ Слободан Вучетић, „Уставност и законитост у Југославији,“ *Архив за правне и друштвене науке* 50, бр. 2 (1994): 319.

Устава СР Југославије није предвидео рок за усклађивање републичких устава са савезним. Но, како је савезни Устав у члану 130. предвиђао да по утврђивању несагласности одредаба устава републике са савезним уставом од стране Савезног уставног суда, те одредбе престају да важе после шест месеци од утврђивања несагласности, није постојао нити један разлог за трајну неусклађеност.

Слободан Вучетић, бивши судија Уставног суда Србије, неусклађеост Устава Србије са савезним уставом дели у три групе питања.¹⁴ Прву групу чине слободе и права човека и грађанина. Док је Устав СР Југославије утврдио да су људске слободе, права и дужности грађана у искључивој надлежности федерације, Устав Србије је као устав суверене и независне државе уредио ову област у целини, често другачије и рестриктивније од савезног устава, што је само по себи проблематично јер су републички закони усклађивани са републичким, а не савезним уставом. Примера ради, док је Уставом Србије право на живот ограничено могућношћу изрицања смртне казне, Устав СРЈ искључује такву санкцију. Такође, Устав Србије предвиђа, када је реч о слободи збора и јавног окупљања, могућност забране скупова уколико угрожавају јавни саобраћај, док Уставом федерације таква ограничења нису предвиђена. Разрада ове одредбе, кроз републички Закон о унутрашњим пословима и Закон о збору и другом мирном окупљању, омогућила је примену мера репресије против демонстраната на протестима против крађе на локалним изборима 1996. и 1997. године.

Другу групу ових питања чинили су својински односи и економски систем. Док су према Уставу Србије сва системска и друга питања која се односе на области економског и привредног система, облигационих и својинских односа, правног положаја предузећа, итд., била у надлежности Републике и њених органа, према савезном Уставу цео макроекономски систем био је у надлежности федерације и њених органа. У пракси, овакво стање производило је бројне проблеме. Примера ради, док је Устав федерације предвиђао да поједина добра у општој употреби, као и градско грађевинско земљиште, могу бити у приватној и у другим облицима својине (док су природна богатства искључиво у државној својини), дотле је Устав Србије предвиђао да природна богатства и добра у општој употреби, као и градско грађевинско земљиште, могу бити искључиво у државној својини.¹⁵

14 Слободан Вучетић, „Шта је неуставно у Уставу Србије,“ у: Ивошевић, *Криза и обнова права*, 26–31.

15 Устав Србије је, заправо, садржао норму која је говорила да природна богатства и добра у општој употреби, као и градско грађевинско земљиште, могу бити и у друштвеној и у државној својини. Но посредном (и наравно неуставном) променом Устава Србије и изменама одредби Уставног закона о спровођењу устава природна богатства и добра у општој употреби, уз градско грађевинско земљиште, претворени су у државну својину.

Трећа група питања тичала се области одбране и безбедности. Према Уставу Србије, у овој области кључну улогу имао је председник Републике, који је руководио оружаном снагом у рату и миру и уз то наређивао општу и делимичну мобилизацију и организовао припреме за одбрану. О самом рату и миру према Уставу Србије одлучивала је Народна скупштина. Председник је такође могао, уколико Скупштина није у могућности да се састане, а по прибављеном мишљењу председника Владе, утврдити постојање непосредне ратне опасности и прогласити ратно стање, ограничити одређена права и слободе или извршити реорганизацију органа власти. По Уставу СРЈ област одбране и безбедности у целини је била у надлежности федерације, са том разликом да су овлашћења више ишла у корист Савезне владе. Према савезном Уставу, председник СР Југославије је био тај који је командовао Војском Југославије у рату и миру, на основу одлука Врховног савета одбране.

Честа је била појава (карактеристична за обе републике, премда далеко више за Србију) да у областима у којима постоје савезни прописи републике доносе своје прописе, узурпирајући надлежности федерације. Републике чланице често су сматрале да могу доносити своје законе уместо савезних уколико федерација није благовремено уредила одређену област савезним законом. Иако Устав СРЈ није познавао тзв. конкурентску надлежност, републике су је практично увеле. Примера ради, Република Србија је Уредбом о мерама за спречавање и отклањање поремећаја на тржишту изазваних злоупотребом монополског положаја ушла у регулисање материје за коју је била надлежна искључиво федерација. Оно што посебно зачуђује је подршка коју је орган федерације – Савезна влада – давала оваквим одлукама, када је прихватала примену антимонополских прописа република.¹⁶ Но, чињеница је да се није радило само о областима које нису благовремено уређене, већ су републике за оваквим решењима посезале сваки пут када су сматрале да је то потребно. Тако су поред савезног Закона о трговини паралелно егзистирали и републички закони о промету робе. Посебно сложено стање владало је у оним областима где се радило о паралелним надлежностима, где готово да није било могуће постићи сагласност шта спада у надлежност федерације, а шта у надлежност република.

Нарочито је интересантно било доношење неколико закона и великог броја уредби Владе Србије (углавном у периоду санкција) позивањем на члан 135. Устава Републике Србије, који се односи на Устав СФРЈ, а према којем је предвиђено да у случају да се актима органа федерације или актима органа друге републике, противно правима и дужностима које

16 Милован Бузаџић, „Устав СРЈ у пракси,“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 4 (1996): 1052–1053.

она има по Уставу СФРЈ, нарушава равноправност Републике Србије, или се пак на други начин угрожавају њени интереси, републички органи могу да доносе акте ради заштите интереса Републике Србије. Иако је и лаику јасну да је ступањем на снагу Устава СР Југославије ова одредба и правно и логички морала престати са важењем, закони и уредбе су свесно доношене у складу са овим чланом, производећи штетно правно дејство све до формалног укидања од стране Уставног суда.

Период конституисања нове федерације обележило је, као што се могло видети из приложеног, флагрантно кршење бројих уставних норми. Иако су по свему судећи републике водиле главну реч, главни привид постојања државе стварале су заједничке институције федерације. Како је федерација такав облик удруживања који се ствара са уверењем да ће се део државних послова обављати најбоље кроз заједничке институције, такво удруживање претпоставља стварање институција чија су овлашћења уподобљена томе циљу. Такве институције морале би уживати поверење од стране оних који их стварају, што у случају СР Југославије свакако није био случај.¹⁷ Стога у даљем тексту ваља приступити анализи рада најважнијих институција федерације: Савезне скупштине, председника Републике и Савезне владе. Но, анализа не би била потпуна уколико се не би размотрило и деловање Савезног уставног суда, који је требало да представља кључну брану антиконституционалним актима и антидржавном понашању републичких и савезних власти.

Савезна скупштина која то није

Савезна Република Југославија, у складу са основним федералним начелима, имала је дводому скупштину. Савезну скупштину Савезне Републике Југославије чинила су два већа: Веће република и Веће грађана. Веће република је требало да обезбеди равноправност република у највишем законодавном телу, па је свака чланица федерације давала једнак број посланика (по двадесет). У Веће грађана посланици су се бирали сразмерно броју бирача, односно један посланик на 65 000 бирача. Устав СРЈ је посебном одредбом регулисао да број посланика који се за Веће грађана бира из чланица федерације не може бити мањи од 30, што је фактички значило да ће Црна Гора у Већу грађана имати 30, уместо свега седам посланика, колико је требало. Иако је Веће грађана било тело које је требало да обезбеди равноправност грађана у федерацији, то начело је овом посебном одредбом Устава прекршено, па је тако један глас једног грађанина Републике Црне Горе на изборима за Савезну скупштину важио вишеструко више него глас било ког грађанина Републике Србије. До нарушавања овог начела

¹⁷ Зорица Радовић, „Устав треће Југославије – пример непоштовања права и правне науке,“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 1-3 (1996): 554.

дошло је услед, објективно гледано, отежавајуће околности: формирања двочлане федерације од две републике, које су се значајно разликовале по броју становника. Иако у појединим федерацијама постоји позитивна дискриминација по питању представљености грађана неке републике у доњем дому, то се најчешће ради да би се обезбедило присуство барем једног посланика оних федералних јединица чији би грађани остали непредстављени. Друге двочлане федерације се нису сусретале са овако драстичним проблемом представљања у доњем дому, а Пакистан је чак и као двочлана федерација имао једнодомо представничко тело. Питање како омогућити представницима грађана Црне Горе иоле ефективан простор за деловање у Већу грађана, а притом не нарушити принцип равноправности грађана приближавало се проблему решавања квадратуре круга. Ипак, са правом се може поставити питање да ли је икаква заштита била потребна Црној Гори у Већу грађана, с обзиром на велике могућности које су јој остављене за деловање у Већу република.

Од посебне важности за опстанак федерације биле су, како ће се испоставити, одредбе које је Устав садржао у члановима 81. и 86. Члан 81. је предвидео да се избор и престанак мандата савезних посланика у Већу грађана Савезне скупштине има уредити савезним законом, док се избор и престанак мандата посланика у Већу република имао уредити законом републике чланице. Док је Устав у ставовима два и три члана 86. предвидео да се Савезни посланици у Већу грађана опредељују и гласају по сопственом уверењу, те да не могу бити опозвани, истовремено је прескочио навођење таквих одредби за посланике Већа република. То је отворило питање да ли су републике чланице у могућности да својим законским решењима уведу неку врсту императивног мандата за посланике Већа република.

Равноправна надлежност оба већа Савезне скупштине и одлучивање већином гласова свих посланика у сваком од већа чинили су рад Савезне скупштине врло сложеним, тешким и неефикасним. Иако би далеко функционалније било да је надлежност подељена тако да Веће република одлучује само о оним питањима која имају изузетан значај за положај република, очигледно је да је у одређивању надлежности Савезне скупштине превладао још један конфедерални елемент. Овакво решење отварало је могућност да сви посланици из једне чланице у Већу република блокирају доношење било какве одлуке. Таква ситуација уследила је распуштањем Народне скупштине Републике Србије октобра 1993. године. Како је по слову републичког закона који се односио на избор посланика у Веће република Савезне скупштине престанком мандата народних посланика у Народној скупштини Републике Србије престајао и мандат посланика у Већу република (које је делегирало представничко тело Републике Србије), тако је уследила четворомесечна блокада Савезне скупштине, с обзиром на то да је Веће република остало

без довољног броја посланика за доношење било какве одлуке.

Поделу власти између легислативе, коју представља Савезна скупштина, и егzekутиве, коју представља Савезна влада, Устав је, у нормативном делу, релативно доследно спровео. Законодавну власт вршила је Савезна скупштина и њена улога је била независна, с обзиром на то да није постојао вето извршне власти, нити могућност доношења уредби са законском снагом (осим у случајевима ратног и ванредног стања или стања непосредне ратне опасности). У законодавном процесу Савезна Влада имала је право законодавне иницијативе, али и обавезу давања мишљења на законске предлоге других предлагача, чиме је диктирала темпо и обим рада Савезне скупштине. Скупштина није располагала средствима непосредног мешања у вршење компетенција Савезне владе (утврђивање и вођење спољне и унутрашње политике, образовање и укидање министарства, итд). Савезна скупштина притом није бирала Савезну владу у целини, већ само њеног председника, који је имао потпуну самосталност у избору чланова Владе. Скупштина је била у могућности да разреши председника и да изгласа неповерење Влади, премда је и Влада била у могућности да распусти Скупштину у случају да она није у могућности да дуже време обавља свој посао. Иако би оваквом Владином одлуком престао и њен мандат, она би наставила са вршењем своје функције све до избора нове, па се овакво решење може сматрати јаким дискреционим правом Савезне владе, нарочито ако се има у виду релативна једноставност процеса распуштања Савезне скупштине од стране Савезне владе. Ипак, много битније за однос Савезне владе и Савезне скупштине било је одсуство јаким контролних механизма које је Скупштина требало да има на располагању. Односно, осим посланичких питања готово да их није ни било, пошто је интерпелација била накнадно уведена и уз механизам којим је поприлично обесмишљена, док је могућност изгласавања неповерења Савезној влади била готово немогућа, услед захтеване већине у оба већа.

Много више од нормативних недостатака, рад Савезне скупштине оптеретили су екстремна пасивност у раду и, наравно, нерегуларност која је пратила готово све институције федерације. За читаво време свог постојања Савезна скупштина није успела да развије активност која би стварно одговарала њеном уставном положају и улози. Пасивност Савезне скупштине огледала се у драматично ретким окупљањима, иако јој је Устав остављао могућност да преко осам месеци годишње ради у редовним заседањима. Примера ради, током 1993. и 1994. године Веће грађана је заседало у просеку 24 дана годишње, док је Веће република просечно заседало свега 10 дана годишње.¹⁸ Пасивност рада Савезне

¹⁸ Павле Николић, *Од „Устава“ до Устава: прилог сведочењу о једном времену* (Београд: Институт за упоредно право, 2003), 129.

скупштине је, може се оправдано тврдити, била смишљена активност владајућих странака, а механизам је био посве једноставан. Према пословницима већа Савезне скупштине, председници већа требало је да сазивају седнице већа у оквиру редовног заседања: по сопственој иницијативи, на основу закључака већа, на иницијативу квалификованог броја посланика, или на захтев Савезне владе. То, дакле, говори да је моћ заказивања седница потпуно у рукама председника већа, што је контролом владајућих странака над ове две позиције значило да оне контролишу и саму динамику рада у ова два већа. То је долазило до изражаја у честим одбијањима председника већа да заказују седнице на иницијативу опозиционих посланика. Рад Већа грађана карактерисала је и пракса необјашњивих и самовољних прекида седница од стране председника Већа, нарочито због тога што су ова прекидања праћена и неоправдано дугим одлагањем да се закаже наставак седнице. Једно од таквих одлагања уследило је и након поменутог распуштања Народне скупштине Републике Србије од 20. октобра 1993. године, када је уследило блокирање и Већа грађана, и то у тренутку предвиђеном за редовно заседање. Иако је поменути распуштањем несумњиво наступила блокада законодавног процеса у Савезној скупштини, није постојао нити један разлог да Веће грађана не настави са својим радом и усваја предлоге закона и прати рад Савезне владе.¹⁹

Можда још драстичнији пример је био онај када је на седници Већа грађана, потпуно нелегално и експресно, био смењен гувернер Народне банке Југославије Драгослав Аврамовић, након чега је председник Већа одложио седницу на неодређено. Поред поменутих кршења одредби пословника (у погледу сазивања седница и прекидања истих), злоупотребе су се дешавале и погледу одбијања председника Већа грађана да поступи по захтеву посланика и да прозивком утврди постојање кворума, као и у прекидању говора опозиционих посланика или непоштовањем правила о редоследу говорника. Устаљена пракса, заснована на пословнику, да председник Већа саставља и предлаже дневни ред, процењујући који ће од предлога Савезне владе да стави на дневни ред, и немогућност опозиционих посланика да утиче на такве одлуке, стварала је изузетно конфликтну ситуацију у раду Већа грађана.²⁰

Дакле, једна од највећих мана у раду Савезне скупштине у овом периоду била је њена пасивност у законодавном процесу, што је значајно оптеретило процес конституисања федерације. Такво стање, као што се

¹⁹ Ibid., 91–92.

²⁰ Никола Стефановић, „Прилог анализи функционисања Савезне скупштине,“ у: *Отворена питања у раду Савезне скупштине и скупштина Србије и Црне Горе: материјал са округлог стола организованог 19. маја 1995. године*, ур. Миодраг Јовичић (Београд: Југословенско удружење за уставно право, 1995), 102–104.

могло видети, ишло је на руку републичким властима, које су различитим тумачењима, али и грубим кршењима савезних норми, задржавале део надлежности федерације на републичком нивоу. Подршку таквом стању давала је и Савезна влада, која је исказивала посебну немарност и неажурност у подношењу предлога за усклађивање закона са новим Уставом федерације. Притом су предлози опозиционих посланика знали да чекају на дневни ред и преко две године. Друго, Савезна скупштина није остварила значајну контролу рада Савезне владе. На послетку, можда и највећи проблем деловања Савезне скупштине, премда о њему није било речи, био је тај што Савезна скупштина, а нарочито Веће грађана, није успело да се наметне као право представничко тело свих грађана СР Југославије и да постане кохезивни фактор заједничког живота. Савезна скупштина је морала имати више слуха за своју улогу у конституисању федерације и заједничког идентитета свих грађана, а простора за то није мањкало с обзиром на драматичност политичких, економских и друштвених прилика првих година заједничког живота Црне Горе и Србије. Недостатак угледа Савезне скупштине и поверења у њен рад јасно ће се испољити у дешавањима након распада федералне коалиције Социјалистичке партије Србије и Демократске партије социјалиста. У закључку се може прихватити суд појединих стручњака²¹ да је у пркаси деловао извитоперени парламентарни систем, што је за последицу имало његово лоше функционисање. Скупштина је била институција владавине једне коалиције, што је само додатно оголило суштину федерације као партијске државе.

Председник СРЈ – институција у сенци личности

С обзиром на намеру уставотворца да у СР Југославији уведе тзв. канцеларски тип владе, слаба позиција председника била је сасвим очекивана. Најзначајније надлежности председника сводиле су се на представљање СР Југославије у земљи и иностранству, предлагање Савезној скупштини кандидата за председника Савезне владе, судије Савезног уставног суда, судије Савезног суда, Савезног државног тужиоца и гувернера Народне банке Југославије, као и расписивање изборе за Савезну скупштину.

Председника је бирала Савезна скупштина на период од четири године, са могућношћу једног реизбора. Овакав начин избора председника Републике одговарао је специфичним околностима, испољеним у великој

21 Више у: Славољуб Поповић, „Начело поделе власти и положај Савезне скупштине,“ у: Јовичић, *Отворена питања у раду Савезне скупштине и скупштина Србије и Црне Горе*, 81–86; Николић, *Од „Устава“ до Устава*; Драгољуб Поповић, „Нормативни недостаци парламентарног поретка у Србији и Југославији,“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 1-3 (1996): 491–498; Слободан Антонић, „Парламентаризам у Југославији 1990–1996,“ *Архив за правне и друштвене науке* 53, бр. 2 (1997): 177–198.

разлици у броју становника између две републике чланице. То је значило да ће и мања република, посредно преко Већа република, имати могућност блокирања избора било ког кандидата којим није била задовољна. Сама протоколарна функција председника отвара је могућност стварања лаког консензуса између република, чиме је опасност од потенцијалне блокаде била значајно умањена. Члан 97. Устава предвиђао је интересантно решење по којем Председник Републике и председник Савезне владе „по правилу“ не могу бити из исте републике чланице.

Улога председника Републике у политичком животу федерације била је посве маргинална, углавном због његове тако дефинисане уставне функције која је подразумевала скромне надлежности спрам Савезне скупштине и Савезне владе, а уз то је био и посредно изабран, што му је значајно умањивало легитимитет у јавности, док се не сме заборавити да су председници република чланица бирани директно на непосредним изборима. По неписаном договору, место председника Савезне владе припадало је мањој чланици, а место председника Републике већој, уз изузетак који се збио одмах по формирању федерације, када су оба места припала већој чланици. Тада је за председника СР Југославије био изабран Добрица Ћосић као нестраначка личност од, како се сматрало, великог угледа у јавности. Олако препуштање ове функције нестраначкој личности, али и избор Зорана Лилића (након што је Ћосић смењен после свега годину дана на функцији), који свакако није био перјаница Социјалистичке партије Србије, јасно указује на безначајност ове функције у очима републичких олигархија.

Поред нормативне, додатна политичка маргинализованост положаја председника Републике поговарала је председнику Србије, Слободану Милошевићу, који је фактички држао све најбитније полуге власти и доносио најважније одлуке у земљи. Иако није у формалном смислу узурпирао власт, нити директно преузео овлашћења других органа и грана власти, он је сву власт концентрисао у својим рукама. Он је представљао средиште политичког система и политичког процеса у СР Југославији, што је фактички верификовала и читава међународна заједница када га је прихватила као јединог важног и утицајног представника читаве федерације.²² На активности председника Србије је важно скренути пажњу, јер је управо он након 1997. године постао председник СР Југославије. Задржавши комплетну политичку моћ и на новој функцији, само је демонстрирао чињеницу да власт која се селила заједно са њим своје извориште није налазила у нормама политичког поретка.

22 Срђан Дармановић, „Супер-председничка власт и (де)институционализација поретка,“ у: *Демократичност поретка у Савезној Републици Југославији: проблеми, могућности и правци унапређивања: радови са научног скупа*, ур. Мијат Шукловић (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1996), 183.

Савезна Влада

Иако је о позицији Савезне владе, њеним надлежностима и мањкавостима у раду већ било речи, овој институцији се мора посветити још мало пажње, с обзиром на то да је она била орган преко којег су две водеће партије остваривале пресудни утицај на власт на нивоу федерације.

Из уставне позиције Савезне владе може се уочити да је очигледна намера уставотворца била да успостави систем јаког председника Савезне владе, што се разликовало од уставних система на републичком нивоу, где председници влада нису имали толику моћ, већ су је делили са председницима република. Нормативна овлашћења Савезне владе, односно облици њиховог вршења, били су изричито формулисани Уставом. Но, као и већину других институција, тако је и Савезну владу одликовао одређени степен противуставног деловања. Савезна влада је доносила уредбе којима је иницијално уређивала материје које претходно нису биле уређене законом и које су биле мимо домена аутономних уредби утврђених тачком 6. члана 99. Устава, као и уредбе на основу законодавне делегације.²³ За ове типове изласка из утврђених надлежности постоје бројни илустративни примери. Када говоримо о излетима у законодавну надлежност ваља указати на два примера. Одлуку о плаћању посебне таксе приликом изласка из СР Југославије Савезна влада донела је крајем 1993. године. Овом одлуком Савезна влада је увела обавезну таксу коју су грађани морали плаћати за излазак из земље. Иако је идеја ове одлуке у основи срамна, само увођење таксе, која чини приход савезног буџета, није се могла иницијално уређивати прописом Савезне владе, тј. овакву обавезу могао је утврдити искључиво законодавац.²⁴

Други пример је Одлука о валоризацији и извршавању савезног буџета за 1993. годину, којом је извршен ребаланс буџета федерације, иако је то била уставна надлежност законодавца. До потребе за оваквом одлуком дошло је услед раније поменутог распуштања Народне скупштине Републике Србије, што је условило да Савезна скупштина није била у могућности да донесе закон о изменама савезног буџета. Иако се оваква одлука делимично може политички оправдати чињеницом да је држава услед хиперинфлације остала без реалних прихода, она је свакако била противуставна.

У пракси су забележени и случајеви изједначавања уредби и закона, па је тако једно питање уређивано и савезним законом и уредбом Савезне владе. Један од таквих случајева односио се на утврђивање вредности динара. До јануара 1994. године, вредност динара је у федерацији уређивана савезним Законом о промени вредности динара, док је од

23 Боса Ненадић, „Нормативна делатност Савезне Владе,“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 4 (1996): 1111.

24 *Ibid.*, 1112.

тад уређивана уредбом Савезне владе. Истом уредбом уведен је и „нови динар“ као нова новчана јединица СР Југославије, иако је и та материја била уређена Законом о Народној банци Југославије, који је прописивао да је новчана јединица „динар“.²⁵

Због релативно ретких заседања Савезне скупштине и њених честих одлагања, али и мањкавости у контролним механизмима које је имала, улога Савезне скупштине била је посве пасивна, што је водило ка поремећају равнотеже власти између ње и Савезне владе. Немогућност Савезне скупштине да делује као битан политички чинилац у земљи највише је погодовала Савезној влади и, посредно, преко ње, владајућој коалицији Социјалистичке партије Србије и Демократске партије социјалиста Црне Горе. Ове партије су у Савезној влади имале готово искључиво своје представнике, што им је омогућило да врше пресудну улогу на политичка дешавања на савезном нивоу.

Поред утицаја које су ове странке директно имале на извршну власт, оствариле су и најгрубљи противуставни уплив у законодавну сферу.²⁶ О томе колико је коалицији која је чинила Савезну владу било мало стало до поштовања Устава и стварања правне државе најбоље говори случај избора првог премијера СР Југославије, Милана Панића. Како је за председника СР Југославије био изабран Добрица Ђосић, на месту Савезног премијера требало је да се нађе представник Црне Горе. Но, широко тумачење одредбе „по правилу“, али и притисак војног врха, довео је до компромиса представника СПС-а и ДПС-а, који су прихватили да Панић постане савезни премијер, који би се посветио дипломатским активностима, док би његов посао фактички обављао представник Црне Горе, Радоје Контић.²⁷ О вертикалној подели власти у земљи, али и значају позиција председника СР Југославије и Савезног премијера највише говоре речи Момира Булатовића, дугогодишњег председника мање федералне јединице:

„У Палати федерације су често одржавани састанци тијела за координацију државне политике. Председавао је председник Ђосић, а присуствовали су Милан Панић са својим савјетницима и први људи република чланица. Добрица Ђосић је имао углед и значај, Милан Панић је био у бестежинском стању, али права политичка и државна моћ била је у рукама републичких председника и влада. Зато су ови састанци имали пуни смисао.“
– подвукао Б. Д.²⁸

25 Ibid., 1112–1113.

26 Драган Батавељић, „Однос законодавне и извршне власти у СР Југославији,“ у: Шуковић, *Демократичност поретка у Савезној Републици Југославији*, 203.

27 Булатовић, *Правила ћутања*, 87.

28 Ibid., 89.

Савезни уставни суд

У уставно-правној теорији често се указује на узрочно-последичну везу између појава федерација, судске и уставносудске контроле уставности. Поједини аутори судбину федеративно уређених држава везују за постојање уставног судства, односно у контроли уставности виде неопходан инструмент за њено оживотворење. У радовима који за предмет имају проучавање уставног судства, аутори указују да је судска контрола уставности успостављена у федерацијама првенствено ради регулисања односа и права између федерације и њених чланица.²⁹ Федерално уређење почива на начелу супремације федералног устава, тако да сви савезни уставни утврђују свој карактер највишег закона земље. Имајући у виду двојну структуру уставности, контрола уставности закона у савезној држави има два аспекта која су подједнако важна. Први аспект се огледа у поништавању неуставних закона донетих у републикама чланицама, а други у поништавању неуставних федералних закона. Овај други аспект је важан као гаранција да ће једном утврђена подела власти између федералне владе и чланица федерације остати у утврђеним границама. Сходно томе, класична теорија федерације подразумева постојање судске арбитраже која има задатак да штити устав, федерацију у целини, као и положај федералних јединица.³⁰

Устав СРЈ није претпостављао начело јединственог уставног судства. Он није садржао ниједну одредбу која помиње уставно судство у федералним јединицама, нити посебне одредбе из којих би се могло закључити који се облик уставноправне заштите конституисао у републикама, као ни да ли републике имају уставне судове. Принцип самоорганизовања република, који је Устав СРЈ предвиђао, садржао је реалну опасност да устав федералне јединице буде толико самосталан правни акт да својим одредбама предвиди било који познати модел заштите уставности који, можда, ни не подразумева уставни суд. То је нарочито битно јер између уставних судова у СР Југославији није постојао хијерерхијски однос – принцип самосталности и независности важио је и у хоризонталном и у вертикалном смислу, што је стварало проблеме у питањима паралелне надлежности.³¹

Одлуке уставног суда, колико год имале превасходно правни карактер, подједнако производе и политичке импликације. С обзиром на објективне околности у којима је федерација настала и политичко стање

29 Љиљана Славнић, *Од државе која умире ка правној држави* (Београд: Службени гласник, 1994), 82.

30 *Ibid.*, 85–86.

31 Љиљана Славнић, *Федерализам и уставносудска функција – случај Југославије: правна студија са упоредно-правним елементима* (Београд: Партенон, 2000), 179.

у земљи, чини се да је потреба за активнијим Савезним уставним судом била неопходна. Но, оправдано се може поставити и питање да ли је он имао капацитет да одговори на такве потребе. У погледу овлашћења, тај капацитет је свакако постојао, али избегавање сукоба са политичким актерима владајуће већине и владе, као и селективно прихватање њихових одлука, указује да ова институција није деловала као активни заштитник југословенске федерације.

Најблажа оцена која се може изнети за његов рад је да он свакако није утицао на федералне односе у СРЈ у мери у којој је то могао. Његова улога у стабилизовању југословенске федерације и у јачању легитимности одлука њених органа није била адекватна потреби коју је федерација имала. Могло би се приговорити да се Савезни уставни суд није показао као делотворан чувар СР Југославије и поред значајних овлашћења из разлога што он сам није био довољно подржан.³² То је свакако тачно, с обзиром на то да и ова институција захтева додатне изворе снаге и легитимитета, осим Устава, али не треба заборавити ни проблематичне политичке одлуке које је Савезни уставни суд подржавао. Један од таквих случајева представљао је и захтев за испитивање уставности начина доношења Закона о изменама закона о изборним јединицама за избор савезних посланика у Веће грађана из 1996. године. Наиме, иако је Устав предвиђао двотрећинску већину у Савезној скупштини за доношење закона о избору посланика за Веће грађана, овај предлог закона је донет само уз просту већину гласова у оба већа. Савезни уставни суд је тада, премда тесном већином од 4:3, заступао једно крајње контроверзно становиште по којем се материја о избору посланика у Веће грађана могла разрадити на више сегмената, што је значило да се један овакав закон не мора донети двотрећинском већином као изборни закон, иако је манипулативни утицај изборних јединица на изборни процес више него познат.

Сукоб републичких власти и блокада федералних институција

Ако се са сигурношћу може тврдити да је у периоду конституисања федерације постојала једна врста „бланко“ консензуса, који се односио само на идеју заједничке државе, не може се истовремено тврдити да је постојао широки консензус око изграђене државе и њеног устава. Изградити такав консензус генерално није лак посао. Ипак, ако посматрамо деловање институција савезне државе у првих пет година њеног постојања, чини се да су оне саме биле велики кочничар том процесу. Уколико се прихвати тврдња да је владајућа коалиција са једне стране давала најзначајнији импулс формалној изградњи федерације,

³² Ibid., 281–286.

док је са друге стране суштински чинила све да заузда тај процес и задржи га под својом контролом, федерацију морамо сматрати њеним производом и инструментом владања. Федерација је, тако, зависила од стања у овој коалицији.

Чињеница да није постојао неко трећи ко би у случају кризе имао улогу медијатора чинила је СР Југославију зависном од поменутог коалиционог односа, који је представљао брану и од конфедерализма и од унитаризма. Постојањем трећег члана, равнотежа бива доступнија са више страна и то често даје већу снагу средишњим структурама, односно савезним институцијама и органима. У двочланим федерацијама оба члана бивају у стању сталног суочавања и процењивања, које може ићи и до подозрења. Они тако постају партнери који се гледају „очи у очи“ у ситуацијама када мимо њих нема праве арбитраже за случај спорова и неслагања. Евентуалне кризе двочланих федерација имају другачији смисао и динамику од оних у федерацијама са више чланова, јер двочлана структура представља минимум неопходног чланства за постојање федерације, па је проблем евентуалног изласка једног члана из ње, заправо, питање „бити или не бити“ федерације.³³

Проблеми неутврђеног идентитета и спорне легитимности федерације су тиме остали усађени у њене темеље, претећи да испливају приликом било које озбиљније кризе, нарушавајући стабилност система. Постоје теоријске претпоставке да за бит федерализма није толико битна „архитектоника“, колико само друштво и постојање генералног консензуса о вољи за заједништвом.³⁴

Након нарушавања односа између федерације и мање републике чланице, питање воље за заједништвом је отворено усвајањем неколико аката власти у Подгорици. Први такав акт била је Резолуција о нарушавању правног система СРЈ и република чланица. Затим су уследиле Резолуција о заштити права грађана Црне Горе који се налазе на одслужењу војне обавезе на Косову и Резолуција о заштити интереса Републике Црне Горе у Већу република – поводом предлога за гласање о неповерењу Савезној влади. У овим актима прокламовало се право нултификације и пропитивало право надлежности између федералног и републичког нивоа власти, чиме су се продубили проблеми неусклађености правног и политичког поретка у федерацији. Првом резолуцијом, црногорска скупштина оценила је неуставним поступања Савезног уставног суда и Савезног државног тужиоца који су, како се тврдило, угрозили изворну и искључиву надлежност Црне Горе, што је био званичан разлог да се одбаци примена њихових одлука.

33 Милан Матић, „Политичке странке и федерализам,“ у: Шуковић, Фира и Благојевић, *Савезна Република Југославија као двочлана федерација*, 311–312.

34 Славнић, *Федерализам и уставносудска функција*, 237.

Продубљавање кризе водило је и суспензији важења правних аката који су доносили органи СР Југославије. Тако се Влада у Подгорици оглушила о одлуке Савезног уставног суда којим су проглашене неуставне њене одлуке о увођењу немачке марке као средства плаћања и преузимању одређених овлашћења Народна банке Југославије.

Сукоб који је започео 1997. године оголио је природу федерализма у СР Југославији. Оног тренутка када је настао сукоб између две партије коју су створиле ову државу, поставило се и питање опстанка југословенског федерализма. Сукоб је додатно продубљен злоупотребом савезних институција у међусобном спору. Потпуни и тајни губитак легитимитета уставних институција захтевао је поновно призивање федералног духа компромиса и сарадње. Међутим, њега није било, а његова појава зависила је од политичке воље актера сукоба.

Крај „конституционалног договора“ о немешању у републичке послове

Када су марта и априла 1997. године започела трвења у врху Демократске партије социјалиста, вероватно нико није могао да претпостави коначни епилог тог процеса. Захтеви за смену два министра и шефа Службе државне безбедности Вукашина Мараша, које је председник Црне Горе испоручио премијеру Милу Ђукановићу на седници Главног одбора Демократске партије социјалиста, били су почетак кризе која ће дуго година дестабилизovati Црну Гору, али и Савезну Републику Југославију. Узрок међусобних несугласица није са сигурношћу познат ни до данас, али два мишљења превладавају. Према једном, тадашњи председник Црне Горе је покушао да заустави одређене коруптивне и криминалне активности владе премијера Мила Ђукановића, које су се од времена санкција одвијале под патронатом државе. По другом, премијер црногорске владе нашао се на удару због изјава о председнику Србије као „превазиђеном политичару“. Премда није искључено да су обе ствари, паралелно, биле узрок сукоба, много је важнији крајњи епилог.

Прва последица вишемесечног заоштравања била је да је струја коју је Ђукановић предводио спречила промене Устава СРЈ које је прижељкивао Слободан Милошевић, а које је требало да доведу до непосредног избора за председника СР Југославије у јулу 1997. године. Притом је Ђукановић, који тада још увек није одбацивао идеју заједничке државе, подршку Милошевићевом избору одбацио као безусловну, траживши „прихватљив програм“ уместо позивања на „коалиционе обавезе“. Тиме је по први пут одбачена безалтернативност федералне коалиције СПС–ДПС. Кулминација сукоба у ДПС-у одиграла се на седници Главног одбора 11. јула 1997. године, на којој је требало да се изабере кандидат

странке на предстојећим председничким изборима у Републици. Момир Булатовић је тада, након неуспелог покушаја да седницу отвори за јавност, закључио њен крај и сазвао Конгрес партије. Но, како је близу две трећине чланова одбора одбило да прихвати завршетак седнице, они су самоиницијативно наставили рад и искључили Булатовића из странке, истакавши председничку кандидатуру дотадашњег премијера Ђукановића. Како је сутрадан подгорички одбор, близак Булатовићу, искључио из странке и Ђукановића и његову блиску сарадницу Милицу Пејановић Ђуришић, распад партије је био неминован, али је питање наслеђа остало отворено.

Одлука Републичке изборне комисије да прихвати обе кандидатуре, и Ђукановића и Булатовића, као кандидата ДПС-а, за предстојеће председничке изборе, оспорена је пред Уставним судом Црне Горе. Уставни суд је тада донео одлуку о поништавању кандидатуре Булатовића, позивајући се на одредбе чл. 5. Закона о избору председника Републике, који омогућава свакој регистрованој партији да истакне највише једног кандидата за председника.³⁵ Крају „конституционалног договора“, на који наслов упућује, кумовала је активност Савезног уставног суда у овом изборном спору. Након захтева да поступа по уставној жалби, Савезни уставни суд је самоиницијативно покренуо поступак за оцену уставности члана закона на основу којег је одбијена Булатовићева кандидатура, утврдивши да таква одредба није у сагласности са Уставом.

Овом одлуком Савезног уставног суда, од 10. септембра 1997. године, почиње процес трајне дезинтеграције федерације. Поменути спор, који је по форми био федерални и уставни, а по садржају републички и изборни, произвео је драматичне политичке последице по федерацију. Иако републичке политичке прилике ни у једној чланици нису биле идеалне, федерални ниво власти ни у ком облику до тада није испољавао активност. Постојале су бројне политичке прилике када је федерација могла бити генератор демократских промена у републичким споровима, али су републичке власти доследно спроводиле свој договор: нема међусобног мешања у републичке послове, а федерација остаје коалициони инструмент очувања власти. Сврставање Савезног уставног суда на једну страну значило је да ће она супротна нужно видети непријатеља у тренутном поретку. Како је на изборима коју су поларизовали Црну Гору Ђукановић победио тесном већином гласова (иако је Булатовићу припао први круг), федерална криза је имала све предуслове да се захукта.

Према једној групи мишљења, деловање Савезног уставног суда било је противуставно, јер је он својом одлуком нарушио позицију

35 Радојко Ђуричанин, „Председнички избори у Црној Гори кроз одлуке,“ *Архив за правне и друштвене науке* 54, бр. 1 (1998): 63.

Уставног суда Црне Горе и сам уставни положај Црне Горе и њено право да суверено организује своју власт. Тиме се он, противно Уставу, умешао у ствари које не спадају у његову надлежност и доносио одлуке као другостепени орган.³⁶ Према другој групи мишљења, надлежност Савезног уставног суда за одлучивање о уставности републичких закона није ничим била ограничена. Она је била утврђена Уставом СРЈ таксативно и методом позитивне енумерације, па се не може сужавати са становишта „примарног“ начела самоорганизовања република чланица. Како у Уставу СР Југославије није било хијерархије уставних норми и све норме су (у хоризонталном смислу) биле истог ранга, тако је начело уставности било исте правне снаге као и принцип самоорганизовања.³⁷

Деликатност момента у Црној Гори захтевала је појаву органа високог ауторитета и легитимитета, а Савезни уставни суд то није био. Са намером или не, он се сврстао уз једну половину Црне Горе, док је у очима друге половине постао препознат као непријатељ интереса мање републике. Препознајући деловање ове институције као превасходно политичко и противуставно, Скупштина Црне Горе усвојила је поменути Резолуцију о нарушавању правног система СРЈ и република чланица, којом се упозоравало да се „овакве неуставне одлуке“ не могу примењивати. Резолуција је била и својеврсни лакмус папир којим је нови-стари ражим у Подгорици желео да провери колико далеко су бивши коалициони партнери били спремни да иду у спречавању једностраних аката.

Наредна битка коју су водиле федерација и мања република одвијала се на федералном нивоу. Избор нове Савезне владе и поновно активирање приче о изменама Устава била су два нова поља конфортације, а њихов епилог је био поражавајући – федерација је изгубила и последњу трунку легитимитета и пут ка црногорском отцепљењу је био отворен.

Битка за Веће Република

За разлику од Већа грађана, које је представљало интересе грађана СРЈ у Савезној скупштини, Веће република је требало да штити интересе република чланица на савезном нивоу. С обзиром на несразмеру у броју становника, Црна Гора је своје интересе у федерацији могла да оствари само кроз равноправан положај у овом већу, па је тако чланом 89. Устава СРЈ одређено да се у Веће република бира по 20 посланика из сваке републике. Већ је споменуто да је материју за избор посланика у Веће република требало да регулишу републички закони и да је постојала дилема око постојања императивног мандата. Републички парламенти донели су законе о избору савезних посланика за Веће република – 30. априла 1992. године у Црној

36 Ibid., 64–65.

37 Славнић, *Федерализам и уставносудска функција*, 176–177.

Гори, односно 6. маја исте године у Србији. Оба закона су одређивала да републички парламенти бирају поменутих 20 посланика. Црногорски закон је предвидео пропорционалну методу за избор посланика. Исти систем избора првобитно је предвиђао и закон који је ову материју регулисао у Србији, али је током 1993. године он измењен.³⁸ Примена већинског система омогућила је властима у Србији да делегирањем посланика врше потпуну контролу над половином Већа република.

Ово тело је било кључно место на којем је Црна Гора штитила своје интересе у федерацији. Ономогућавањем њених представника да делују кроз ово веће, Црној Гори је крајем 1990-их ускраћено право да утиче на доношење најважнијих одлука у федерацији. Саме изборне реформе у периоду од 1998. до 2000. године представљале су једно од основних средстава сукоба између републичког и савезног режима. Од црногорских председничких избора 1997. године долази до постепеног удаљавања црногорског режима од учествовања у раду органа заједничке државе, што је за крајњу последицу имало блокаду федералних институција. Централно место сукоба између власти у Београду, оличене у председнику СРЈ Слободану Милошевићу, и власти у Подгорици, оличене у председнику Милу Ђукановићу, било је Веће република Савезне скупштине, које је по свом положају представљало место мимо ког се не могу доносити било какве одлуке на савезном нивоу. Двогодишња сага о начину избора посланика у Веће република, која је отпочела сменом савезног премијера Радоја Контића 1998, а завршена изменама Устава из лета 2000. године, била је најјаснији пример нове политике Србије према Црној Гори у овој федерацији.

Након пораза на председничким изборима упитне легалности, Момир Булатовић је са новооснованом странком која је проистекла из ДПС-а постао део опозиције у Црној Гори. Његова, а и идеја његових партнера у Србији била је да са места Савезног премијера ојача своју позицију пред парламентарне изборе у Црној Гори, пошто је та функција припадала мањој републици. Посланици његове Социјалистичке народне партије најавили су да се неће придржавати упутстава из Републике и да ће учествовати у покретању иницијативе за смену Контића, што је режим Мила Ђукановића настојао да спречи. Намере Милошевића и Булатовића Ђукановићев режим покушао је да спречи

38 Битна разлика између ових закона тицала се могућности опозива. Црногорски закон је предвиђао да поступак опозива може покренути пет посланика Скупштине Републике Црне Горе, партија која је делегирала савезног посланика или Комисија за избор и именовања Скупштине. Српски закон је био много строжи и презизнији, па је захтевао да иницијативу за опозив мора поднети чак педесет посланика, и то само у случају да посланик својим радом у Савезној скупштини наруши Уставом загарантован положај Србије, а притом се за опозив морало изјаснити две трећине посланика од њиховог укупног броја.

променом посланичког састава у Већу република. Тако је, две недеље пре одржавања парламентарних избора у Црној Гори, измењен Закон о избору савезних посланика у Веће република, и то само у члану који се односио на престанак мандата, па је опозив посланика предвиђен и ако посланик: „не поступа и не представља Републику Црну Гору у складу са њеним интересима утврђеним уставом, законима и другим актима које доноси скупштина“, чиме је мандат посланика у Већу република и дословно окарактерисан као императивни.³⁹ Међутим, опозив црногорских посланика у Већу република није уважен од стране Савезне скупштине, па је гласовима опозваних посланика ипак дошло до смене Контића и постављања Булатовића на његово место. Пошто је републичка власт у Црној Гори одбијала да призна легитимитет одлука овако изабраног премијера, отпочела је до тада најзначајнија криза у функционисању савезних органа.

Наредни корак који је предузео нови сазив црногорског парламента био је да усвоји закон којим се предвиђао већински избор посланика у Веће република. Теоретски, то је владајућој коалицији у Црној Гори омогућавало да контролише читаву половину Већа република, те да, евентуално, уз само један глас посланика из Србије има и већину у овом Већу.⁴⁰ Ипак, мандатско-имунитетска комисија Савезне скупштине, сматрајући овакав избор неуставним, одбила је да верификује 20 мандата новоизабраних посланика из Црне Горе, омогућивши притом посланицима из претходног сазива да наставе са вршењем дотадашње функције. Пошто су посланици свих осталих црногорских партија, изузев оних из Социјалистичке народне партије чији је Момир Булатовић био председник, одбили да учествују у таквом раду овог Већа, то је значило да је у њему наставило са радом само оних шест посланика који су претходно били опозвани и чији је мандат и мимо опозива свакако требало да истекне након парламентарних избора у Црној Гори. Понашање поменуте комисије утолико је скандалозније што је у исти сазив Савезне скупштине по истом, дакле већинском принципу, омогућен избор посланика из Републике Србије.

Као што је претходно поменуто, Народна скупштина Републике Србије је 1993. године донела закон којим је начин избора посланика у Веће република регулисан као већински. Опозициона коалиција ДЕПОС

39 Императивни мандат подразумева обавезу његовог носиоца да следи упуства из изборне базе. Његов настанак везује се за период сталешких скупшина, а пуну реafirмацију је доживео у земљама „реалног социјализма“.

40 Оваква опција постала је и реална након изласка Српског покрета обнове из коалиције са СПС-ом. Ипак, приликом реизбора посланика у Веће република, мандати нису додељени посланицима из СПО-а, пошто је владајућа коалиција тумачила закон на тај начин да посланици који не учествују у раду републичког парламента немају право на мандате у савезном.

је Савезном уставном суду поднела захтев за оцену уставности ових одредби, али је тај предлог био одбачен. Суд је проценио да је утврђивање врсте изборног система за избор савезних посланика у Веће република ствар законодавне политике Народне скупштине Републике Србије. Своје становиште Суд је модификовао када је одлучивао о уставности идентичног закона који је донела већина у Скупштини Црне Горе, а који је пред судом покушала да оспори Социјалистичка народна партија Момира Булатовића. Суд је тада изразио став да избор изборног система више не сматра питањем о коме целисходно одлучује само законодавац, истакавши своју надлежност за одлучивање о томе да ли се република чланица кретала у границама надлежности одређених Уставом и да ли је повредила одредбе Устава о карактеру Већа република. Неубедљиво објашњење о промени става заснивало се на условљености и повезаности изборног система за изборе у ово Веће са изборним системом у републици чланици. Гаранцију да ће посланици у Већу република представљати своју републику Суд је видео само уколико су посланици бирани у то Веће по истом систему по којем су одржавани избори у републици – што је у овом случају значило да тај избор мора бити пропорционалан. Овом слабо аргументованом одлуком Савезни уставни суд није успео да објасни заокрет у тумачењу одредби о начину избора посланика у Веће грађана.⁴¹ Тиме је додатно оспорио свој легитимитет и појачао сумњу у његово деловање као пуког партијског инструмента СПС-а.

Понашање Савезног уставног суда заправо је само погодновало властима у Подгорици. Оне су добиле додатне потврде за оптужбе које су изнеле у Резолуцији, као и аргументе да наставе са неприхватањем одлука Савезног уставног суда. Како је власт у Црној Гори одбила да се повинује овом диктату Суда, а Веће република да прихвати кандидате делегиране из Црне Горе, ово тело технички је било онемогућено да настави да доноси било какве одлуке. А без Већа република није могла функционисати ни читава Савезна скупштина. Спор је „решен“ тако што је Веће република функционисало са неколицином посланика из Црне Горе коју су ту били још из старог сазива и којима је мандат давно истекао. Тиме је званична Подгорица одбацила поштовање одлука Савезне скупштине, али и Савезне владе која је изабрана у нелегитимном сазиву Савезне скупштине, односно Већа република. Тиме је уследила блокада свих значајних савезних институција.

Спречавањем црногорских представника у њиховој намери да остваре своја права у Већу република нарушена је демократска основа Савезне државе. Црногорска републичка власт је у наредне две године наставила са дистанцирањем од Савезних органа, које је сматрала нелегитимним, штитећи притом своје интересе и враћајући

41 Славнић, *Федерализам и уставносудска функција*, 224–228.

постепено функције које је била пренела на савезни ниво. Нови закон, који је предвиђао пропорционални избор, донет је у Србији почетком 2000. године, а тумачен је и као сигнал да исти потез треба да повуче и црногорска скупштина.

Уставне реформе из лета 2000. године само су продубиле проблем. Доњих је дошло на иницијативу Социјалистичке партије Србије, која је желела да Слободану Милошевићу омогући непосредан реизбор на место председника СР Југославије. Дакле, иницијатива која је три године раније продубила зачету кризу унутар ДПС-а поново је била на дневном реду. Уставне реформе су спроведене гласовима нелегитимних црногорских посланика у Већу република, уз бројне нерегуларности.⁴² Непосредним избором председника СРЈ у потпуности је нарушена равноправност Црне Горе, која је била гарантована Уставом СРЈ. Грађани Црне Горе су посредно могли да равноправно са грађанима Србије одлучују о избору председника. Насилна промена Устава, у светлу избора председника мимо Већа република, значила је измену оних принципа на којима је федерација формирана. Измене нису заобиле ни начин избора у Веће република, где је по први пут примењен непосредни начин избора посланика, што је измењено трећим амандманом на Устав којим је предвиђено да ту материју уређује Савезни закон. Тај закон је предвиђао да се избор посланика врши у Србији и Црној Гори као јединственим изборним јединицама, што је због избора малог броја посланика значило постојање врло високог елиминационог прага, нарочито у Србији. Циљ измена је, наравно, био тај да се омогући легалан избор посланика из Црне Горе, уз услов да не долазе сви из владајуће коалиције, која није показивала да је на било који начин расположена за сарадњу са режимом Слободана Милошевића.

Сет уставних измена од 6. јула имао је две карактеристике. Прва је да је изведена на крајње недемократски и нелегалан начин. У свега 24 сата урађено је све: поднет је предлог за промену Устава, сазване су седнице за одлучивање о њему, седнице су одржане и на њима је усвојен предлог за промену Устава, формулисан је Акт о промени устава и Предлог уставног закона за спровођење амандмана, затим су сазване и одржане одвојене седнице на којима су усвојени амандмани и уставни закон, а на крају су сазване и одржане заједничке седнице оба већа на којима су амандмани и уставни закони проглашени.⁴³ Читава операција

42 Потребну двотрећинску већину од 27 посланика у Већу република коалиција СПС-ЈУЛ-СРС остварила је након што је одузела мандате посланицима СПО-а и уз подршку шест посланика Социјалистичке народне партије Црне Горе (претходно опозваних од стране Скупштине Републике Црне Горе), као и једног посланика ДПС-а који је на ту функцију изабран још 1996. године.

43 Мијат Шуковић, *Црна Гора од федерације ка независности* (Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2001), 208.

одвијала се мимо знања Скупштине Црне Горе, иако је она о томе морала бити обавештена, а читава лакрдија изведена је лажираном већином у Већу република. Друга карактеристика ових промена била је да је њоме измењен читав правни карактер СР Југославије. Осим промене начина избора председника Републике и посланика у Веће република Савезне скупштине, извршене су и амандманске измене: проширена је надлежност скупштине и, посредно, федерације, што је значило смањење надлежности чланица федерације; промењен је уставно уређени положај председника Републике, премијера Савезне владе, као и Савезне владе у целини; промењен је положај посланика у Већу република; на крају, промењен је карактер Већа република, чиме је суштински обесмишљено постојање дводомне скупштине у федерацији. Укупност тих промена била је таквог обима и квалитета да су њима промењени карактер и облик Савезне Републике Југославије.⁴⁴

У циљу заштите своје позиције, Скупштина Црне Горе усвојила је 7. јула 2000. године Резолуцију о заштити права и интереса Републике Црне Горе и њених грађана, којом је одлучила да не признаје и не прихвата измене Устава СРЈ, као и све друге правне и политичке акте усвојене без учешћа легитимних и легалних представника Црне Горе у законодавној извршној и судској власти савезне државе. Резолуцијом је одређено да се поменути акти не примењују на територији Црне Горе, те да државни органи имају предузимати нормативне и друге мере у циљу заштите интереса грађана и Републике од мера и активности проистеклих на основу тих аката. Тим чином, Црна Гора је поново постала носилац суверенитета који је 1992. пренела Савезној Републици Југославији.

Закључна разматрања

Двочлане федерације су прави раритет за уставно право, а до сада су забележене свега четири такве заједнице. Савезна Република Југославија доживела је исту судбину као и све претходне двочлане федерације. Њено формирање нужно је везано за процес распада СФР Југославије. Циљ њеног формирања била је жеља републичких власти у Београду да настави континуитет бивше државе, али су за тај процес биле неопходне две чланице бивше државе. Уз мало притисака од стране режима у Београду, али и због подршке грађана, власт у Подгорици је отпочела са преговорима око „удруживања“ са партнерима из Београда. Читав процес преговарања о карактеру и надлежностима нове/старе федерације текао је мимо очију јавности и развијао се на заједничким састанцима лидера две странке, које су суверено, свака у својој републици, имале сигурну власт. Крајњи производ овог преговарања

44 Ibid., 208–216.

била је партијска, или боље рећи коалициона федерација. У процесу преговарања свака република (односно странка која је у њој имала власт) желела је да од федерације створи оно што јој је у том тренутку било најпотребније. Србија, односно Социјалистичка партија Србије, желела је континуитет са бившом федерацијом. Црна Гора, односно Демократска партија социјалиста, желела је да на темељу јаким осећаја које су грађани исказивали о идеји заједничког живота са Србијом додатно легитимише своју власт у држави. Иако су уставотворци у основи направили федерацију, која је у погледу својих надлежности и свог карактера имала основа да буде стабилна и функционална федерација у правом смислу те речи, конфедерални елементи су били видљиви. Њих није било мало, а извор ових конфедералних елемената је свакако био партијски начин усаглашавања Устава. Иако ова двочлана федерација никада није добила непосредну народну подршку, нема сумње да је имала почетни „бланко“ легитимитет, који је извориште имао пре свега у историској и културној повезаности већинског становништва у републикама.

У анализи политичког живота федерације могу се уочити два петогодишња периода. Први је трајао од њеног конституисања до расцепа у црногорској владајућој партији. Основна карактеристика тог периода била је паралисаност федералног система. Ратно окружење и међународне санкције, праћене хиперинфлацијом у земљи, нису биле околности које су погодовале конституисању нове државе. И поред тога, главни актери политичког живота чинили су много шта да тај процес додатно отежају, а већи део кривице падао је на већу републику чланицу. Готово да није постојала нити једна савезна институција која је у овом периоду успешно обављала своју улогу. У питању није била само немоћ ових органа да се конституишу и успоставе свој ауторитет, већи и отворена опструкција републичких власти. И Савезна влада и Савезна скупштина СРЈ деловале су као пуки инструменти републичких олигархија у испуњењу њихових краткорочних циљева. Кршења Устава била су пре правило него изузетак. Неусаглашавање републичких са савезним Уставом и слаба нормативна делатност на нивоу федерације заједно су представљали предуслов задржавања федералних надлежности на нивоу република. Чак и када је постојао важећи савезни пропис, републике су знале да га једнострано укину актом ниже снаге. На такве поступке урушавања уставног поретка Савезни уставни суд је остајао нем. Пропустивши бројне прилике да постане заштитник федералног поретка, Суд је постао саучесник републичким властима које су креирале ово неуставно стање.

Други период који се може издвојити је онај од почетка разбијања федералне коалиције до самог краја савезне државе. Премда није јасно да ли је сукоб у владајућој странци у Црној Гори започео након покушаја јавног преиспитивања савезне коалиције, или је персонални сукоб лидера произвео такво преиспитивање, догађаји из средине

1997. године означили су почетак краја федерације. Оног тренутка када се Савезни уставни суд, као политички актер, појавио са намером да реши изборни спор високог интензитета у мањој Републици, нарушен је конституционални договор на којем је почивала федерална коалиција: нема мешања у републичке послове. Рушење конституционалног темеља значило је и рушење тако постављене државе. Низ нелегитимних и нелегалних аката савезних органа и једностранних аката власти у Подгорици условио је блокаду читавог федералног система. Дрско кршење свих важећих норми да би се прекомпоновала структура Већа република, као и лакрдија од уставне ревизије, делегитимисали су федерацију у потпуности. Низ неуставних преузимања надлежности које је спровела мања Република угасио је највећи део савезних функција. На крају овог трогодишњег отвореног рата, федерација је била само мртво слово на папиру.

Конституисање Савезне Републике Југославије на темељу договора републичких олигархија условило је да партије које су владале у републикама диктирају темпо конституисања федерације. СР Југославија никада није успела да се као поредак конституише на основу свог конститутивног акта. Простор за политички живот у федерацији био је омеђен договорима чланица федералне коалиције, а не уставним документом. Штавише, не само простор за политички, већ и простор за правни живот. Владавина права и брига за легалност одлука је у федерацији често довођена до апсурда. Начин на који је мењан Устав најбоље сведочи о томе. Уставна конструкција СРЈ није била идеална, али свакако није била главни узрок сопственог краха. Карактер конфедералних елемената у Уставу пре је био индикатор стварног конституционалног договора – о немешању у републичке послове – него генератор нестабилности.

Сукоб који је напослетку настао међу републичким олигархијама био је прави узрок њеног краја, исто као што је и тренутни интерес истих актера био разлог њеног настанка. Као највећи губитник овог деценијског процеса, изградње и разградње државе, остала је идеја о заједничком животу, коју су републичке олигархије исцрпеле.

Литература:

- Антонић, Слободан. „Парламентаризам у Југославији 1990–1996.“ *Архив за правне и друштвене науке* 53, бр. 2 (1997): 177–198.
- Батавељић, Драган. „Однос законодавне и извршне власти у СР Југославији.“ У: *Демократичност поретка у Савезној Републици Југославији: проблеми, могућности и правци унапређивања: радови са научног скупа*, ур. Мијат Шуковић, 201–211. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1996.
- Бузацић, Милован. „Устав СРЈ у пракси.“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 4 (1996): 1043–1063.
- Булатовић, Момир. *Правила ћутања*. Ниш: Зограф, 2004.
- Вучетић, Слободан. „Уставност и законитост у Југославији.“ *Архив за правне и друштвене науке* 50, бр. 2 (1994): 315–324.
- Вучетић, Слободан. „Шта је неуставно у Уставу Србије.“ У: *Криза и обнова права*, ур. Зоран Ивошевић, 25–33. Београд: Центар за унапређивање правних студија, 1999.
- Дармановић, Срђан. „Супер-предсједничка власти (де)институционализација поретка.“ У: *Демократичност поретка у Савезној Републици Југославији: проблеми, могућности и правци унапређивања: радови са научног скупа*, ур. Мијат Шуковић, 179–186. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1996.
- Ђуричанин, Радојко. „Предсједнички избори у Црној Гори кроз одлуке.“ *Архив за правне и друштвене науке* 54, бр. 1 (1998): 59–78.
- Јовичић, Миодраг. *Куда идеш, Србијо?* Београд: Драганић, 1995.
- Коштуница, Војислав. „Шта је неуставно у савезном Уставу.“ У: *Криза и обнова права*, ур. Зоран Ивошевић, 15–23. Београд: Центар за унапређивање правних студија, 1999.
- Матић, Милан. „Политичке странке и федерализам.“ У: *Савезна Република Југославија као двочлана федерација: радови са научног скупа*, ур. Мијат Шуковић, Александар Фира и Слободан Благојевић, 311–321. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1995.
- Ненадић, Боса. „Нормативна делатност Савезне Владе.“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 4 (1996): 1097–1114.
- Николић, Павле. *Од „Устава“ до Устава: прилог сведочењу о једном*

времену. Београд: Институт за упоредно право, 2003.

- Поповић, Драгољуб. „Нормативни недостаци парламентарног поретка у Србији и Југославији.“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 1-3 (1996): 491–498.
- Поповић, Славољуб. „Начело поделе власти и положај Савезне скупштине.“ У: *Отворена питања у раду Савезне скупштине и скупштина Србије и Црне Горе: материјал са округлог стола организованог 19. маја 1995. године*, ур. Миодраг Јовичић, 81–86. Београд: Југословенско удружење за уставно право, 1995.
- Радовић, Зорица. „Устав треће Југославије – пример непоштовања права и правне науке.“ *Архив за правне и друштвене науке* 52, бр. 1-3 (1996): 349–558.
- Самарџић, Слободан. „Може ли се федерација спасти?“ У: *Савезна република Југославија: проблеми и могућа решења: скуп одржан 25. јуна 1996. године*, ур. Бошко Мијатовић, 32–36. Београд: Фонд за унапређење демократије „Љуба Давидовић“, 1996.
- Славнић, Љиљана. *Од државе која умире ка правној држави*. Београд: Службени гласник, 1994.
- Славнић, Љиљана. *Федерализам и уставносудска функција – случај Југославије: правна студија са упоредно-правним елементима*. Београд: Партедон, 2000.
- Стефановић, Никола. „Прилог анализи функционисања Савезне скупштине.“ У: *Отворена питања у раду Савезне скупштине и скупштина Србије и Црне Горе: материјали са округлог стола организованог 19. маја 1995. године*, ур. Миодраг Јовичић, 101–108. Београд: Југословенско удружење за уставно право, 1995.
- Фира, Александар. „Напомене о савременом југословенском федерализму.“ У: *Савезна република Југославија: проблеми и могућа решења: скуп одржан 25. јуна 1996. године*, ур. Бошко Мијатовић, 23–26. Београд: Фонд за унапређење демократије „Љуба Давидовић“, 1996.
- Шпадијер, Балша. „Федерално-конфедерални елементи у Уставу СР Југославије.“ У: *Савезна Република Југославија као двочлана федерација: радови са научног скупа*, ур. Мијат Шуковић, Александар Фира и Слободан Благојевић, 297–310. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 1995.
- Шуковић, Мијат. *Црна Гора од федерације ка независности*. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2001.

Summary

Balša Delibašić

The Federal Republic of Yugoslavia – a paradigm of the paralyzed system

Keywords: The Federal Republic of Yugoslavia, two-unit federations, federalism, Federal Constitutional Court, constitutionalism, coalitions

The Federal Republic of Yugoslavia has suffered the same fate as all other two-unit federations. The purpose of its creation was the desire of the state authorities in Belgrade to keep the continuity of the former state. In the negotiation process, each republic (i.e. party that was in power), wanted to create out of the federation what was most needed at the time. In the analysis of the political life of the federation, it can be seen two five-year periods. The first is the period that starts with its formation and lasts until the split in the Montenegrin ruling party. The main characteristic of that period was the paralysis of the federal system. There were almost no federal institutions that successfully performed its role during this period. The reason wasn't only the powerlessness of these authorities to constitute and establish its authority, but also the obstruction of the authorities. The second period that can be identified starts with the beginning of the breaking of the federal coalition and lasts until the end of the federal state itself. When the Federal Constitutional Court appeared as a political actor with the intention to resolve an intense electoral dispute in the smaller Republic, the constitutional agreement on which the state rested: "there is no federal interference in the republic's affairs" – was disrupted. The demolition of the constitutional/coalition agreement also meant the demolition of the entire state.

Usage of Foreign Law in the Expansion of Human Rights Protection in the US Supreme Court Case Law

Abstract: *This paper seeks to shed further light on the issue of citing and referring to foreign law in the United States Supreme Court, especially in cases surrounding the expansion of human and constitutional rights. Therefore, the author introduces the reader to the origins and most important features of the human rights system in the American constitutional and legal system. Likewise, he points to the issue of conflicts between different kinds of methods of constitutional interpretation, a debate especially controversial and difficult in American constitutional adjudication. Likewise, the author looks back to the issue of relationship between the American domestic legal system and international law, as a part of the controversy surrounding this debate. Last part of the article is dedicated to examining most important cases in this domain, which are mostly with regard to the VIII and XIV Amendments of the US Constitution.*

Keywords: *Supreme Court of the United States of America, Foreign Law, Human Rights, Fundamental Rights, Constitutional Interpretation, VIII Amendment, Death Penalty, XIV Amendment, LGBT Rights, International Law, Comparative Constitutional Law, Constitutional Fertilisation*

“We are under a Constitution, but the Constitution is what the judges say it is, and the judiciary is the safeguard of our liberty and of our property under the Constitution...”

Charles Evans Hughes

Introduction

With the end of the Cold War a great number of countries started the process of democratization and constitutionalization, as a means of establishing the rule of law, good governance and protection of citizens' rights and freedoms. In this situation, many new constitutions came to

¹ E-mail: andrejstef89@gmail.com.

life.² They were modeled after various prototypes.³ With this proliferation of new constitutions and the intensification of the dialogue between the judicial branches in various countries, given their role as the interpreters of the law and safeguards of civil rights and liberties, there came also a process of “constitutional fertilization”. This process boiled down to alignment of constitutional norms which occurred not only with regard to structural characteristics of constitutional and political systems, but implied moreover the convergence of aspects of human rights protection, establishment of rule of law and the requirements of legitimacy and legality of the government. This kind of constitutional convergence was not only horizontal, in that some key constitutional corner stones existed in different constitutional systems (e.g. fundamental rights, democracy, separation of powers, etc.), but also there was a need of establishing vertical convergence. This meant that some principles were regarded so highly that they were elevated to the pedestal of international legal and customary standards. This phenomenon indicated also the trend of referring to international law and foreign constitutions and constitutional doctrines in domestic constitutional interpretation.⁴

These processes triggered a debate on the legality and legitimacy of usage of foreign law and foreign court decisions and precedents by domestic courts.⁵ This debate is, in my view, most interesting, most fruitful, most exciting, but also most controversial in the United States of America and in the United States Supreme Court. The debate on the use of foreign law in the US can be followed not only in the academia, but also among the members of both Houses of Congress,⁶ among the judges in various federal and state courts⁷ and

2 Mark Tushnet, Thomas Fleiner, and Cheryl Saunders, eds., *Routledge Handbook of Constitutional Law* (New York: Routledge, 2013), 55.

3 Vučina Vasović, *Savremene demokratije* [Contemporary Democracies], vol. 1 (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 137, 307, 432.

4 Tushnet, Fleiner, and Saunders, *Routledge Handbook of Constitutional Law*, 56.

5 Recently Justice Ruth Bader Ginsburg of the US Supreme Court said in an interview with regard to the drafting of a new Egyptian constitution that, if she was creating a constitution in the year 2012, she would not look to the US Constitution, but rather to the South African counterpart. Fox News, “Ginsburg to Egyptians: I wouldn’t use the U.S. Constitution as a model,” February 06, 2012, <http://www.foxnews.com/politics/2012/02/06/ginsburg-to-egyptians-wouldnt-use-us-constitution-as-model/>. South African Constitution is a prime example of the influence of the idea of constitutional fertilization, as it prescribes in Article 39 that “when interpreting the Bill of Rights, a court, tribunal or forum [...] must consider international law, and may consider foreign law”. See *Constitution of the Republic of South Africa*, Article 39, <http://www.gov.za/documents/constitution/chapter-2-bill-rights#39>.

6 Carla M. Zoethout, “The Dilemma of Constitutional Comparativism,” *Heidelberg Journal of International Law* 71 (2011): 791.

7 Paras D. Bhayani, “Profs Debate Foreign Law,” *The Harvard Crimson*, November 18, 2005, <http://www.thecrimson.com/article/2005/11/18/profs-debate-foreign-law-judge-richard/>.

even among the Justices on the Supreme Court.⁸ The controversy of this issue is so great, that in the last few years a number of states have pushed to enact legislation which would proscribe judges from turning to foreign law in their interpretation and application of state law.⁹

The phenomenon of citing and referring to international and foreign law is not new in the Supreme Court's jurisprudence. Actually, international law (or, more precisely, confirmed international law, i.e. international treaties that the United States has signed and ratified) presents a source of law according to the Constitution, alongside the Constitution and the laws made in the pursuance of the Constitution.¹⁰ Therefore, when it came to interpreting treaties or settling business or commercial disputes that contained an international element, the enterprise of looking to law outside of the US was never particularly controversial.¹¹ However, due to the complex constitutional structure of the US Constitution and the unique features of this legal document, problems started occurring. Namely, because of the shortness and generalness of this Constitution's provisions and because of the absence of instructions for the correct way of interpreting the Constitution, there is a tension between various Justices on the Court with regard to the method of interpreting the Constitution, especially its human rights provisions, such as the ones contained in the VIII and XIV Amendments. Since there is a staggering opposition between these methods of interpretation with regard to what sources of law can be used in adjudicating, the debate on the use of foreign and international law fits into this conflict neatly, to the point of some scholars arguing that the issue of using foreign law in constitutional adjudication is actually nothing more and nothing less than the debate on interpretation taking new cloth.¹²

Nevertheless, this issue continues to be persistently in the spot of attention not just of legal scholars, but also of ordinary people, mostly because it is usually connected to sensitive social issues, such as LGBT rights and the death penalty, the domains of human rights protection where, arguably, the United States is mostly falling behind other developed liberal democracies

8 Free Republic, "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions," Scalia–Breyer debate on foreign law, February 2, 2005, <http://www.freerepublic.com/focus/news/1352357/posts>.

9 Liz Farmer, "Alabama is the Latest State to try to Ban Foreign Law in Courts," *Governing*, August 29, 2014, <http://www.governing.com/topics/politics/gov-is-alabamas-proposed-foreign-law-ban-anti-muslim.html>.

10 *Constitution of the United States of America*, Article 6, <https://www.law.cornell.edu/constitution/articlevi>.

11 Jeffrey Toobin, "Swing Shift. How Anthony Kennedy's passion for foreign law could change the Supreme Court," *The New Yorker. Annals of Law*, September 12, 2005, <http://www.newyorker.com/magazine/2005/09/12/swing-shift>.

12 C-Span, "International Law on the U.S. Supreme Court," video clip, 01:14:36, February 21, 2006, <http://www.c-span.org/video/?191294-4/international-law-us-supreme-court>.

of the world. Likewise, on the issue of the legal status of such references in constitutional interpretation, no matter the method of interpretation applied, Justices are unanimous in confirming that foreign law is not in any way authoritative, nor dispositive to the Court. Regardless of this, it can be argued that foreign law is often crucial to the Court's formulation of its opinion on the constitutionality of a certain practice. These kinds of judgments, through the doctrine of precedent, become in time settled case law and binding law *erga omnes* and become cited and reflected in subsequent judgments involving the same or similar issues raised before the Supreme Court.

Human Rights in the Constitution and the Bill of Rights of the United States

In understanding the significance of human rights, as one of the pillars of the American political and constitutional system and the American political culture, it is important and necessary to go all the way back to the foundation of the United States and re-examine the place and role of human rights in the drafting and the structure of the Constitution of the United States.

Development of human rights, understood in their modern meaning, is connected with their confirmation in legislative and state acts that were drafted during the American and French Revolutions at the end of the XVIII century. As early as 1620, therefore a century and a half before the start of the American Revolutionary War, the process of accepting and acknowledging human equality and human dignity started with the Mayflower Compact, an agreement between the settlers in New Plymouth that arrived to America from England.¹³ The Mayflower Compact introduced the idea of the necessity of "just and equal laws, ordinances, acts, constitutions and officers".¹⁴

The first colony formed in the northern part of the American continent was Virginia in 1607. Exactly this colony was the place of adoption of the first charter of human rights, even before the Declaration of Independence. Its principal author was James Mason and it was written only a month before the American Declaration of Independence, which in turn was authored by another Virginian: Thomas Jefferson. The Virginian Declaration of Rights proclaims in Section 1 "That all men are by nature equally free and independent and have certain inherent rights [...] enjoyment of life and liberty, with the means of acquiring and possessing property, and pursuing and obtaining happiness and safety".¹⁵ Likewise, it affirms the idea that by entering

13 Thomas Fleiner and Lidija Basta Fleiner, *Constitutional Government in a Multicultural and Globalized World*, 147, http://www.thomasfleiner.ch/files/categories/Lehrstuhl/Constitutional_democracy.pdf.

14 "The Mayflower Compact," <http://mayflowerhistory.com/mayflower-compact/>.

15 *The Virginia Declaration of Rights*, http://www.constitution.org/bcp/virg_dor.htm.

into the society, individuals do not lose their rights and privileges. On the contrary, governments draw their power and sovereignty from the people. The Declaration of Independence, which was adopted by the Second Continental Congress in Philadelphia on the 4th of July 1776, contained similar ideas. As was the case with the Declaration of Rights, the Declaration of Independence was also under a great influence of Locke's ideas of natural law and social contract. One of the authors of this document, Thomas Jefferson, proclaimed that "all men are created equal" and that "they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness".¹⁶ Furthermore, ideas of national sovereignty and that powers of the state are derived from the people, could be seen in the following sentence: "to secure these rights, Governments are instituted among Men, deriving their just powers from the consent of the governed [...] whenever any Form of Government becomes destructive of these ends, it is the Right of the People to alter or to abolish it, and to institute new Government".¹⁷ Here, the influences of theories of national sovereignty of Rousseau and his Social Contract can be detected.

After the victory of the revolutionary American army and the securing of independence through the Versailles Treaty of 1783, the former American colonies were faced with the problem of constructing new government and regulating their respective relations. The first constitution – The Articles of Confederation and Perpetual Union – did not meet the expectations and demands of the revolutionary generation. Therefore, a Constitutional Convention (or, as it was called, the Federal Convention) was convened with the aim of amending The Articles. However, the Convention went beyond its mandate and drafted a completely new document – the Constitution of the United States of America. There was considerable criticism with regard to the fact that this document did not contain a bill of rights, i.e. a document outlining the most important human rights and freedoms and mechanisms for their protection. Even though the Constitution did not originally contain a bill of rights, there were provisions that guaranteed certain rights: Article 1 (Section 9) sets forth guarantees of *habeas corpus* and prohibitions of bills of attainder and of *ex post facto* laws.¹⁸ The main reason for omitting human

16 *Declaration of Independence*, http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html.

17 *Ibid.*

18 Benjamin Ginsberg et al., *We the People: An Introduction to American Politics* (New York: W.W. Norton & Company, Inc, 2013), 115. "Bill of attainder": A legislative act that singles out an individual or group for punishment without a trial, see <http://www.techlawjournal.com/glossary/legal/attainder.htm>. *Ex post facto* laws: Latin "from a thing done afterward", most typically used to refer to a criminal law that applies retroactively, thereby criminalizing conduct that was legal when originally performed, see http://www.law.cornell.edu/wex/ex_post_facto.

rights is that at the time most states had already adopted a bill of rights or a similar document protecting individuals' rights. Moreover, as the powers of the federal government were limited and explicitly enumerated, a federal bill of rights was seen as unnecessary.¹⁹ However, as the process of ratification was prolonged and faced with troubles, the first Congress decided to adopt a set of amendments to the Constitution acting as limits to the national government and securing people's liberties. These first ten amendments were called the Bill of Rights. These amendments were first imposed only on the activities of the federal government. However, in time, and through the XIV Amendment which was adopted during the American Civil War, the Supreme Court slowly extended the Bill of Rights on the states and their activities.²⁰

The power of protecting these rights, and of interpreting the Constitution as a whole, was (implicitly) given to one of the three main institutions set up by this document – the Supreme Court. Even though the power of constitutional review (i.e. the power of determining the constitutionality of legislation and to being able to declare them void if they are not in compliance with the higher legal act) was not provided by the Constitution, but was created through a precedent (*Marbury v. Madison*, 1803), nonetheless it was accepted and acknowledged that the Supreme Court has the final word on what the Constitution says.²¹ With this regard the Supreme Court became a distinctive feature of the American justice system, clearly breaking ties with the English tradition of parliamentary sovereignty. Likewise, it was different compared to the continental systems of constitutional review, such as the one created in Austria in the 1920s, which was based on Kelsen's idea on hierarchy of norms, and also the French system where the *Conseil Constitutionnel* gives preliminary rulings on the constitutionality of promulgated laws.²² In time, the Supreme Court used its powers to expand and protect individuals' rights and freedoms: from slavery, through women's and workers' right; to segregation, through engaging political issues, controversies and disputes by transforming them into legal and judicial questions.²³ In attempting to achieve this, the Supreme Court often had to deploy new techniques in providing wider and more substantial human rights protection.

19 Kenneth Janda, Jeffrey M. Berry, and Jerry Goldman, *The Challenge of Democracy: American Government in the Globalized World* (Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2013), 487.

20 Ibid.

21 Donald A. Ritchie, *Our Constitution*, 37, http://www.annenbergclassroom.org/Files/Documents/Books/Our%20Constitution/COMPLETED_Our%20Constitution.pdf.

22 Tushnet, Fleiner, and Saunders, *Routledge Handbook of Constitutional Law*, 48.

23 Kermit L. Hall and John Patrick, *Pursuit of Justice*, 8, http://www.annenbergclassroom.org/Files/Documents/Books/The%20Pursuit%20of%20Justice/Pursuit_of_Justice.pdf.

Methods of Interpreting the US Constitution

The next big step in observing the complexity of the issue of constitutionality and relevance of referring to foreign law by American courts is the fact that divergent systems and theories of interpreting the United States Constitution exist. They offer different sets of rules on how a judge should go about deciding what the law means (or, in fact, what it ought to mean). Moreover, there is a belief among some scholars that the conflict on the issue of the right method of constitutional interpretation actually encapsulates the debate on the usage of foreign law and that the latter is somewhat a proxy for the former, an echo of the “war” between Justices on the Supreme Court regarding the opposite methods of construction.²⁴ In other words, the debate on foreign law is actually an annex to the more fundamental debate revolving around the issue of constitutional interpretation and adjudication.²⁵

Having in mind the debates conducted between Justices Scalia and Breyer, as the two most prominent figures of the liberal and conservative currents within the Supreme Court, one would argue that the willingness of a Supreme Court Justice to refer to foreign law depends on their ideological background and political (or even party) affiliation. In the bottom line this means that Justices appointed by Democrats will be more inclined to take a look at a foreign constitution, statute or court decision, as they are often represented as liberal judges trying to expand the constitution both in terms of federal government’s competences and powers and in terms of civil rights protection. On the other hand, Justices appointed by conservative presidents, i.e. presidents from the Republican Party, will welcome narrower and more conservative, or even original, interpretation of constitutional provisions. Accordingly, through this kind of method of interpretation they would fulfill goals on the other side of the ideological spectrum-limited government, states’ powers and civil rights and freedoms restricted mostly to “negative rights” that persons have against the government. However, this kind of thinking is, in my view, incorrect. It seems as though it is self-evident that in the most prominent judgments that contained foreign law citations, proponents of this kind of practice came from both sides of the “ideological spectrum”. Conservative appointees, such as Justices Anthony Kennedy and Sandra Day O’Connor, both appointed by Ronald Reagan, and liberal Justices, such as Stephen Breyer and John Paul Stevens, have cited and referred to foreign law in their opinions and outlined advantages that could come out of a practice like this.²⁶

24 C-Span, “International Law on the U.S. Supreme Court”.

25 Ibid.

26 WND, “O’Connor: US must rely on Foreign Law,” October 31, 2003, <http://www.wnd.com/2003/10/21551/>; Robert J. Delahunty and John Yoo, “Against Foreign Law,” *Harvard Journal of Law and Public Policy* 29, no. 1 (Fall 2005): 291–292.

The real divide between the Justices on the subject of using foreign law is built on the ground of the differences in methods of constitutional interpretation. The issue of constitutional interpretation is even more important and sensitive in American constitutional law as there are great specifics of the US Constitution. It is clear that the US Constitution is the oldest constitution in the world that is still enforced. But, this document is also one of the shortest constitutions in the world, as it contains only seven articles with an addition of twenty seven amendments adopted in the span of a little over two centuries. Because of its shortness and, in many aspects, generalness, over time distinctively different methods, forms and theories of constitutional interpretation have been developed by the courts.²⁷ Keeping in mind that constitutional interpretation is not the main subject of this paper, the discussion on this topic should remain short. Therefore, out of many ways the US Constitution could be interpreted, we can sum them up into two broad categories: “textualism” (especially its sub-category “originalism”) and the theory of an expanding constitution – the “living (evolving) constitution”, often referred to as “non-originalism”.

The problem with choosing a method of construing the US Constitution stems out of the fact that the framers of the Constitution did not specify, neither in the constitutional provisions nor in their writings, what the right way of understanding the constitutional document should be.²⁸ At the Constitutional Convention there was not much discussion about the federal judicial branch and the only substantive reference to the power of constitutional interpretation can be found in *Federalist* 78, where Hamilton endorsed the idea of the Supreme Court as a final arbiter of constitutionality.²⁹ Likewise, Article 6 of the Constitution enumerates, in general and wider terms, the sources of American constitutional law: the Constitution, the laws made in pursuance of the Constitution and the treaties made under the authority of the US.³⁰

However, despite all of this, the question of interpretation remains: should the courts, when adjudicating cases, look only at the text and the structure of the Constitution, should they keep in mind the intent behind those words, should this intent be objectively or subjectively interpreted, or should the judges go further and adapt constitutional principles (such as the due process clause, the equal protection clause, commerce clause, etc.) to new

27 Miodrag Jovičić, *Ustavni i Politički Sistemi* [Constitutional and Political Systems] (Beograd: Službeni Glasnik, 2006), 81–82, 114.

28 William Bianco and David Canon, *American Politics Today* (New York: W.W. Norton&Company, 2013), 358.

29 Ibid., 358–359; Štefica Deren-Antoljak, *Politički Sistem Sjedinjenih Američkih Država* [Political System of the United States of America] (Zagreb: Biblioteka “Politička Misao”, 1983), 545–546.

30 *Constitution of the United States of America*, Article 6.

social, political and ethical norms. This is, put it in a really simple manner, the main question to which originalists and non-originalists give different answers. These different answers are, in fact, the result of the different sources of constitutional interpretation originalists and non-originalists use. Out of the six main sources of interpretation (text, history, tradition, precedents, purpose and consequence), originalists would constrain themselves to using the first four tools, while the non-originalists would want to give judgments based on understanding what the consequences of alternative interpretations would be, and what the purpose of various legal norms is.³¹

Originalism

As far as applying the Constitution and determining its meaning is concerned, the originalists, as Judge Bork argues, look at the Constitution as any other legal act in the sense that its meaning is the meaning the lawmakers intended it to have in the time of its adoption. This means that the Constitution and its original meaning bind courts and the legislators. Subsequently, courts may not, in their application of the Constitution, create new constitutional rights, nor undermine or encroach those already existing ones.³² Thus, originalists point out that, through this kind of method of interpretation, democracy is safeguarded, since the discretion of the courts is severely limited, if not fully eliminated, and the only way of changing the Constitution is through amendments that are adopted by democratically elected legislators.³³ In this way sovereignty remains in the hands of the American people and not in unelected members of the judiciary.³⁴ There is no doubt what the originalists would have to say on the possibility of referring, citing or even applying foreign law and foreign court decisions by the Supreme Court and other judicial bodies in the United States. Article VI, Section 2 of the Constitution explicitly sets forth the following:

31 The Federalist Society, “A Conversation on the Constitution with Supreme Court Justices Stephen Breyer and Antonin Scalia,” audio clip, 1:35:56, December 5, 2006, <http://www.fed-soc.org/multimedia/detail/a-conversation-on-the-constitution-with-supreme-court-justices-stephen-breyer-and-antonin-scalia-event-audio>.

32 UMKC School of Law, “Robert Bork Making the Case for Originalism,” <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/interp.html>.

33 Originalism, or the jurisprudence of initial intent, is closely related to the idea of democracy, as it confines the role of the judges not in creating new law, but in revealing the initial, true intent of the legitimate creators of law. Thus, true principles of governance, not blurred by any ideological prejudice, could be fortified. Dragoljub Popović, *Postanak Evropskog prava ljudskih prava* [The Emergence of the European Human Rights Law] (Beograd: Službeni glasnik, 2013), 30.

34 “Originalism and the Living Constitution (excerpted from *The Myth of Judicial Activism by Kermit Roosevelt III*),” <https://d396qusza40orc.cloudfront.net/constitution/Excerpt%2C%20Myth%20of%20Judicial%20Activism%20.pdf>.

“This Constitution, and the Laws of the United States which shall be made in Pursuance thereof; and all Treaties made, or which shall be made, under the Authority of the United States, shall be the supreme Law of the Land; and the Judges in every State shall be bound thereby, any Thing in the Constitution or Laws of any State to the Contrary notwithstanding.”³⁵

According to the originalists, this means that the cases brought before the Supreme Court should be adjudicated in such a manner that only the Constitution and the adequate laws should be treated as sources of constitutional adjudication. Because of this, one can see that the originalism is prescriptive in its nature, since its objective is to eradicate judicial activism from courts, as the only task of the judge should be to interpret the legal norm, and not to create new ones.³⁶ There is no place for foreign practice. Moreover, international human rights norms, the originalists conclude, have no importance in American constitutional law. This is why Scalia stated in the judgment *Printz v. United States* that the determination of the meaning of constitutional provisions cannot by any means be done through comparative constitutional analysis.³⁷ Similarly, originalists raise the question of real reasons for referring to foreign law. Justice Clarence Thomas, another originalist on the Court, claims that Justices turn to foreign law only because they cannot find support for their claims in their own jurisprudence.³⁸ Chief John Roberts also points to the issue of selectivity, as Justices, when turning to foreign law, can find whatever they want: “If you don’t find it in the decisions of France or Italy, it’s in the decisions of Somalia or Japan or Indonesia or wherever [...] looking at foreign law for support is like looking out over a crowd and picking out your friends.”³⁹

Justice Scalia also argues that the framers would be appalled if they knew that the Supreme Court is, in its decisions, citing foreign law and court decisions. In this line of thought, he refers to James Madison⁴⁰ who,

35 *Constitution of the United States of America*, Article 6.

36 Popović, *Postanak Evropskog prava ljudskih prava*, 29–31.

37 Rebecca Lefler, “A Comparison of Comparison: Use of Foreign Case Law as Persuasive Authority by the United States Supreme Court, the Supreme Court of Canada, and the High Court of Australia,” *Southern California Interdisciplinary Law Journal* 11, no. 1 (Winter 2001): 169.

38 *Ibid.*, 170.

39 Robert Barnes, “Breyer says Understanding Foreign Law is Crucial to Supreme Court’s Work,” *Washington Post*, September 12, 2015, https://www.washingtonpost.com/politics/courts_law/breyer-says-understanding-foreign-law-is-critical-to-supreme-courts-work/2015/09/12/36a38212-57e9-11e5-8bb1-b488d231bba2_story.html.

40 C-Span, “Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions,” video clip, 01:44:07, January 30, 2005, <http://www.c-span.org/video/?185122-1/constitutional-relevance-foreign-court-decisions>.

in *Federalist* 46, mentions “several European kingdoms” where “governments are afraid to trust the people with arms”.⁴¹ In order to prove the irrelevance of using foreign law in its entirety, he argued that the use of foreign law is not even consistent with the concept of the “living (evolving) constitution”. He states that the American society and societies in the rest of the world do not have the same legal or moral framework – what can be accepted in Europe to be just, fair or desirable is maybe not viewed as such in America. Even if one accepts the notion that the ever changing views in society influence the changes in how we interpret the Constitution and the statutes, the social views and norms of other countries and civilization is not important.⁴² In other words, the United States and the rest of the world, Europe including, do have completely different constitutional experiences.⁴³ Because of this he justifies what was done in *Coker v. Georgia*, when Justices looked into the changing moral perception in the American society on whether the death penalty is an acceptable punishment for the crime of rape, even though he does not support the conclusion reached by the Justices writing the plurality opinion.⁴⁴ Similarly, arguing from the standpoint of a strict originalist, he rejects judgments that were reached in *Roper v. Simons* and *Roe v. Wade*. In the former, where the Court banned the execution of persons who were minors at the time when the crime was committed, Scalia points to the fact that the execution of minors was constitutional when the VIII Amendment (which prohibits “cruel and unusual punishment”) was adopted. Likewise, in the latter case, where

41 James Madison, “The Influence of the State and Federal Governments Compared,” *Federalist Papers* no. 46, http://thomas.loc.gov/home/histdox/fed_46.html. Likewise, as originalist would want to quote, Madison stressed the difference between Europe and the newly founded American nation when saying that “In Europe, charters of liberty have been granted by power; America has set the example [...] of charters of power granted by liberty” – see Steve Simpson, “A Charter of Power granted by Liberty,” *Ayn Rand Institute Blog*, September 17, 2014, <https://ari.aynrand.org/blog/2014/09/17/a-charter-of-power-granted-by-liberty>. This notion is somewhat agreed upon in comparative constitutional law, since it is argued that, unlike the European perspective according to which the constitution is first to create and facilitate power and then to limit it, the American model presumes that the aim of the constitution is to restrict state power. Fleiner and Basta Fleiner, *Constitutional Government in a Multicultural and Globalized World*, p. 362.

42 Especially influential is the idea of American exceptionalism, popular not only in academia, but also in the general public, according to which there is a particular kind of an American creed and ideology which are enshrined in the Constitution, the Bill of Rights and the Declaration of Independence. Therefore, the battles over what goes in and out of the Constitution and what the Constitution really says are actually battles to define America’s creed and mission. American constitutionalism is, in this respect, seen as a kind of a secular religion. Steven G. Calabresi, “A Shining City on a Hill’: American Exceptionalism and the Supreme Court’s Practice of Relying on Foreign Law,” *Boston University Law Review* 86, no. 5 (December 2006): 1335.

43 C-Span, “International Law on the U.S. Supreme Court”.

44 C-Span, “Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions”.

the Justices declared a ban of abortion unconstitutional, he reasons that the XIV Amendment, upon which this judgment was reached, never prohibited defining abortion as a criminal act in the states' respective criminal codes.⁴⁵

In the end, Scalia refers to the famous line from the *Trop v. Dulles* judgment, which was later on reiterated in many other judgments dealing with social issues and the death penalty: "Evolving standards of decency that mark the progress of a maturing society". Having in mind this statement, Justice Scalia amusingly indicated that the development of societies is not always a straight forward line going upwards, but those societies can also devolve or even rot.⁴⁶

Non-originalists (The "Living (Evolving) Constitution")

The non-originalist view is much more diverse, as there is a significant difference between Judges and Justices on the issue what additional legal, political, social or doctrinal norms and values should be used in the process of constitutional interpretation. However, we could sum up the non-originalist view in a few points. One of the most prominent proponents of the "living Constitution" concept outside of the Supreme Court is Judge Richard Posner. In his book "Overcoming Law" he argues that the Constitution contains both general and specific provisions. As far as specific provisions are concerned, some of them have stood the test of time, some have been adapted to new social demands (e.g. the Sixth Amendment and the assistance of a counsel in a criminal prosecution), while some have been discarded.⁴⁷ On the other hand, general provisions have variously been interpreted in accordance with the political and social understandings of the time, e.g. the due process clause, equal protection clause, establishment clause, etc. If we would accept this kind of a interpretational scheme, there is a lot of room for various sources that could help the courts in reaching decisions in protecting constitutional rights that maybe had not existed in the time of the Federal Convention of 1787, but have developed as social and ethical norms and values over time and deserve to be legally formed.⁴⁸ One of the helpful tools in doing this is referring to foreign law and foreign court decisions. On the Supreme Court there are many proponents of looking to foreign sources. Even though these Justices themselves claim that foreign law cannot be in anyway controlling

45 Ritchie, *Our Constitution*, p. 42.

46 C-Span, "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions".

47 Richard Posner, *Overcoming Law* (Boston: Harvard University Press, 1995), 233.

48 According to Justice Kennedy, apart from the Constitution with a capital "C", there is also a constitution with a small "c" - the sum of customs and mores of the community, evolving standards of society, which the courts are also obliged to consider in their adjudication. The closer the two constitutions are, the better. See Toobin, "Swing Shift".

or authoritative for the Supreme Court, they gladly refer to it. Justice Ruth Bader Ginsburg and her views on this topic have already been mentioned.⁴⁹ Apart from her, Justice Sandra Day O'Connor, now retired from the Court, has also voiced her support for using foreign law in adjudicating cases.⁵⁰ Anthony Kennedy, the author of majority opinions in *Lawrence v. Texas* and *Atkins v. Virginia*, referred to foreign law and foreign court decisions, especially those from Europe. Support does not only come from members of the Supreme Court that were appointed in the last few decades, but can be traced much earlier. Scholars often point their finger at the first sentence of the Declaration of Independence, where it is written that a "decent respect to the opinions of mankind"⁵¹ is important. And, just like Justice Scalia in his case against citing foreign law, proponents of this kind of practice can likewise point to *Federalist* no. 63, where it is said that "an attention to the judgment of other nations is important to every government".⁵² Justice Breyer has also been an avid supporter of such a practice, and since he has been most prominent in various public debates and speeches, his views on the subject will be outlined in more detail.

In his debate with Justice Scalia, Justice Breyer states few arguments in favor of considering foreign law by the courts. First, he points out there are more and more people in the world who, as appointed judges, deal with legal concepts and cases much similar to those from the United States. Justice Breyer starts off from the basic premise of the theory of the evolving Constitution by saying that the Constitution is not something that was handed down, but that it represents a complex democratic interactive process. This means that the Constitution should be interpreted in the light of the modern morals and society.⁵³ Furthermore, one also must not forget that many legal principles and

49 Apart from praising the solutions found in the new South African Constitution, Justice Ginsburg also referred to international law and the international understanding of the institute of affirmative action, through citing various international agreements in her concurring opinion in *Grutter v. Bollinger*. Mark Tushnet, "Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation: An Episode in the Culture Wars," *Baltimore Law Review* 35 (2006): 303. Likewise, she expressed her dissatisfaction with the criticism of citing foreign law, arguing instead that she should be capable of reading foreign statutes and court decisions as much as she's capable of reading law review articles. Barnes, "Breyer says Understanding Foreign Law is Crucial to Supreme Court's Work".

50 Justice Sandra Day O'Connor was one of the most explicit proponents of citing foreign law since she said that in the future the Supreme Court will have to draw more and more upon judgments from other jurisdictions, and especially from the European Court. Lefler, "A Comparison of Comparisons," 174.

51 *Declaration of Independence*.

52 Alexander Hamilton or James Madison, "The Senate Continued," *Federalist Papers* no. 63, <https://www.congress.gov/resources/display/content/The+Federalist+Papers#TheFederalistPapers-63>.

53 Zoethout, "The Dilemma of Constitutional Comparativism," 793.

normative claims are universal and are present in different legal systems and transcend national borders. Thus, a right way of interpreting the Constitution would be to adopt the principles of comparativism and universalism, which should allow better understanding of the Constitution.⁵⁴ Secondly, Breyer makes a point that the American federal system, although unique in many aspects, is similar to other political and legal systems throughout the world. By looking to the solutions in these other systems one can see what consequences would happen in case of adopting different decisions in cases that come up before the Court. He gives the example of *Printz v. USA*, where, in a dissenting opinion, he researched federal systems of Switzerland, Germany and the European Union, stating that enabling the federal units in implementing federal laws, rules and regulations not only is in accordance with the nature of federalism, but is also beneficial for the protection of individual liberty.⁵⁵ He believed that reference to other countries experience could shed light on the consequences which various kinds of interpretations of constitutional provisions would produce.⁵⁶ Lastly, Justice Breyer gives a diplomatic-political argument. If, as Breyer puts it, foreign courts, especially in developing countries, where rule of law, democracy and civil rights are yet to be fully recognized, have cited the US Supreme Court in its cases, why wouldn't the Supreme Court cited them from time to time.⁵⁷ That would give them credentials in their domestic legal systems.⁵⁸

International Law and the American Constitutional System

Within the debate on use of foreign law by the Supreme Court, one could isolate a special part dealing with the relationship between international law and the American domestic legal system. However, the problem presented is twofold: firstly, scholarly debates are often corrupted by great confusion when there are talks on the usage of foreign law, since this term is used generically for describing both international law and the law of other countries.⁵⁹ This unclarity is that more dangerous since international law (or, some parts of it) is explicitly outlined in the Constitution as a source of law, while law of other nations is not. Therefore, there is difference in terms of the legal

54 Ibid., 794.

55 C-Span, "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions".

56 Tushnet, "Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation," 302.

57 C-Span, "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions".

58 Along similar lines, Justice Kennedy said that citing foreign law sends an implicit message to the rest of the democratic world that the American society shares its values. See Toobin, "Swing Shift".

59 C-Span, "The Role of International Law," video clip, 58:05, February 21, 2006, <http://www.c-span.org/video/?191294-3/role-international-law>.

status, value and relevance of international law and law of other nations in constitutional adjudication.⁶⁰ Secondly, the role of international law in American constitutional law is not clear, even when it comes to confirmed international treaties. Reason for this is great tension that exists between international obligations of the United States in the world community and the structure of its internal constitutional obligations. This tension underpins the uniqueness of the American constitutional structure, which is very much due to the system of shared sovereignty, not only on the vertical level (between the federal government and federal units), but also on the horizontal level (division between the three branches of government).⁶¹

The relationship between the American constitutional law and international law and the issue of incorporation of international law into American domestic law is defined in judgment *Medellin v. Texas* from 2008. This case was connected to the Vienna Convention on Consular Relations and a case which arose before the International Court of Justice (ICJ), which held that the US violated the above mentioned treaty by failing to inform 51 Mexican nationals of the rights that stem out of the Vienna Convention. Therefore, as the ICJ concluded, they were entitled to review and reconsideration of their convictions and sentences.⁶² The problem was that they were not federally prosecuted and tried, but before state courts in Texas. Therefore, the President, as the branch of government which is given supreme power in conducting foreign affairs and signing international treaties, issued a Memorandum, urging the state court to give effect to the ICJ decision.⁶³

As the state courts denied *Medellin*, one of the 51 detained Mexican nationalists, a *habeas* petition, on the basis of a Texan statute that limits the number of such petitions, and arguing that neither the ICJ decisions, nor the Presidential Memorandum, present binding domestic law which supersede state law, the case was heard before the Supreme Court.⁶⁴ Examining the structure of the Constitution and the relevant international documents at stake, as well as the precedent for such an issue – *Foster v. Nielson* from 1829, the Court firstly concluded that obligations stemming out of the Constitution trump international obligations. Likewise, following the differences made between self-executing and non-self-executing treaties made by Chief John

60 Because of this, usage of international law in some aspects is acceptable even to originalists- not in the domain of constitutional interpretation, but when it comes to statutory interpretation, i.e. when interpreting a treaty provision the Court can look to the interpretation given by foreign tribunals. C-Span, “The Role of International Law”.

61 Ben Geslison, “Treaties, Execution, and Originalism in *Medellin v. Texas*, 128 S. Ct. 1346 (2008),” *Harvard Journal of Law and Public Policy* 32, no. 2 (Spring 2009): 767.

62 *Medellin v. Texas*, 552 US, 491, 1 (2008), <http://www.supremecourt.gov/opinions/07pdf/06-984.pdf>.

63 *Ibid.*

64 Geslison, “Treaties, Execution, and Originalism in *Medellin v. Texas*,” 769–770.

Marshall in *Foster v. Nielson*, the Court assessed that non-self-executing international treaties, signed by the President and ratified by the Senate, do not automatically present binding domestic law, but require subsequent federal legislation. Furthermore, the Court found that there is a presumption that all international treaties are non-self-executing and that there is a requirement to prove that a particular treaty is equivalent to an act of the legislature, in order for it to be enforced as domestic law.⁶⁵ Consequently, the Court stipulated that neither the Vienna Convention, nor the ICJ decisions, or the UN Charter which refer to the ICJ, can be enforced as domestic law in the US.⁶⁶ Contrary to this majority decision, Justice Breyer, in his dissenting opinion, held the ground that, in the light of Article VI of the Constitution, there was always a presumption that international treaties are self-executing. Thus, he argued that the international documents at hand were enforceable as domestic law and that the US was bound by the ICJ decision, since it accepted its compulsory jurisdiction, and as the ICJ decisions are final and cannot be appealed.⁶⁷

This kind of an approach towards the relationship between the US internal constitutional law and international law, especially in cases where human rights are at stake, creates legal difficulties for the proponents of referring to international law (and foreign law in its widest meaning) in cases of expanding human rights protection in the American constitutional structure. Not only can it prevent the US from fulfilling international obligations, it also runs counter the rules established in international law by the ICJ, according to which the *pacta sunt servanda* principle is to be respected and internal, even constitutional rules, cannot be used as a means of avoiding international obligations. These rules exist not only in the ICJ's case law, but are also codified in the Declaration on the Rights and Duties of States, in Article 13, where it was recognized that no state can invoke its constitution or internal law in justifying why it had not honored its international obligations.⁶⁸ Moreover, a similar provision was included in the Vienna Convention on the Law of Treaties from 1969.⁶⁹ It seems as though that the Justices on the Supreme Court have adopted a dualistic approach towards the relationship between American domestic law and international law, which represents a transformation of the monistic approach generally perceived to be the approach taken by Article VI of the Constitution.⁷⁰ This novel approach to the relationship between the US

65 *Medellin v. Texas*, 552 US, 491, 2-3 (2008).

66 *Ibid.*, 1.

67 *Medellin v. Texas*, Breyer, J., dissenting, 552 US, 491, 1 (2008).

68 Smilja Avramov, *Međunarodno javno pravo* [International Public Law] (Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost, 2011), 72, 75.

69 Miodrag Jovanović, Dragica Vujadinović, and Rodoljub Etinski, *Democracy and Human Rights in the European Union* (TEMPUS JEP POGESTEJ: 2009), 187.

70 Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo* [International Public Law] (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012), 76.

legal system and international law can create problems for the US in fulfilling its international obligations and in following up with the contemporary developments in human rights law, where most modern constitutions of democracies allow for the precedents of international human rights law over domestic constitutional law (or at least those parts of international law that have direct effect).⁷¹ Furthermore, this approach of widening the scope of the possibility of the direct effect of international law in the American legal system and increasing the difficulty of incorporating international law into domestic law, additionally toughens the debate on the use of foreign law by the Supreme Court, and creates a new layer of controversy, as it makes ever more difficult to legitimize any kind of reference to foreign law.

Judgments involving Foreign Law after the End of the Second World War

Reference to foreign law in the process of constitutional interpretation implies one general issue, which is with regard to the fact that the traditional claim of constitutional courts is that the sole basis for constitutional interpretation are the constitution and the domestic commentaries.⁷² This idea stems out of the theory of the basic law of Hans Kelsen, who thought that the constitution, as a basic law, has to be enforced by a court-like-body.⁷³ Even though the American system of judicial review is not based on Kelsen's theory, but rather it emerged earlier, there are significant similarities in the logic being applied to the relationship of the constitution and secondary legislation between Kelsen's ideas and Chief Justice John Marshall's argumentation in *Marbury v. Madison* from 1803. Despite the recent trends of "judicial fertilization" and constitutional comparativism, many lawyers and observers keep to the position that this transformation has had little influence on American courts and the American constitutional law.⁷⁴

Likewise, there were those who praise this kind of a situation, saying that the "spirit of the Constitution should be limited to the scope of inquiries to American sources".⁷⁵ Nevertheless, the presence of citations of foreign court decisions, foreign law and foreign practices in Supreme Court judgments, especially with regard to the interpretation of some of the most important

71 Jovanović, Vujadinović, and Etinski, *Democracy and Human Rights in the European Union*, 186, 187.

72 Cody Moon, "Comparative Constitutional Analysis: Should the United States Supreme Court Join the Dialogue?," *Washington University Journal of Law and Policy* 12 (January 2003): 229.

73 Ibid.

74 Lefler, "A Comparison of Comparisons," 166.

75 Moon, "Comparative Constitutional Analysis," 240.

provisions of the US Constitution, asserts that the highest American judicial body has indeed entered the process of “judicial fertilization” within which it participates in on an equal footing with other judicial and constitutional bodies of other states in the international community. However, the problem in determining the real and chief role and place of foreign law in the US Supreme Court jurisprudence stems out of the issue that even those Justices on the Court who do refer to it, tend to downplay its significance and its role.⁷⁶ Even when foreign law is used not only as a means of determining some factual claims, but as a normative guidance in the process of interpreting legal norms and principles, Justices will deny that it has authoritative persuasive force, but would rather speak in vague terms that the Supreme Court is “learning from others” and “being aware of what other countries are doing”.⁷⁷

The controversy of referring to foreign law in the jurisprudence of the US Supreme Court seems to be a modern phenomenon, connected with the process of globalization and creating regional, and even global, legal arrangements and legal institutions that, in turn, lead to even greater aligning of legal systems and legal norms. None the less, one can see that this issue has arisen as early as the creation of the United States, as many states in the early republic enacted statutes forbidding their courts to use foreign law.⁷⁸ Likewise, there were some judgments of the Court which, in a limited span, initiated the discussion of referring to foreign law – in cases such as *Fong Yue Ting* (1893), where there were arguments over the relevance of referring to foreign law, *Hilton v. Guyot* (1894), where the Court upheld the enforceability of a foreign court decision, and *The Paquette Habana* case (1900), where the Court gave effect to certain international legal norms.⁷⁹

Since the 1940s the Supreme Court has started turning to foreign law in a lot more substantial degree that it did thus far. Moreover, this citation occurred most frequently in criminal law cases and in controversial social issues cases, such as abortion. Therefore, it stirred public opinion, both in a positive and a negative way and cause different kinds of sensations and reactions. These cases can be arranged into different categories – considering the sources of foreign law that is cited, considering Justices of the Supreme Court who wrote such decisions, whether the reference is to be found in a majority or a dissenting opinion, considering which constitutional rights is address, etc. However, in this place these cases are to be differentiated into two strict categories: the first category encompasses the cases related to criminal law, especially the application of the VIII Amendment – which

76 Earnest A. Young, “Foreign Law and the Denominator Problem,” *Harvard Law Review* 119 (2005): 151.

77 Ibid.

78 Ibid., 149, n. 11.

79 Moon, “Comparative Constitutional Analysis,” 232, n. 16.

prohibits cruel and unusual punishment; while the second group consists of judgments with regard to various social issues, ranging from abortion to LGBT rights, which are covered by the constitutional rights to privacy and equal protection of the laws.

As far as the first group of cases is concerned, it seems as though in the last few decades there has hardly been a prominent VIII Amendment judgment where the Justices have not at least mentioned foreign law, foreign court decision and foreign practices. This is true also for other criminal law cases that are not with concern to the VIII Amendment – such as *Miranda v. Arizona*.⁸⁰

The first case that is to be examined is *Trop v. Dulles*. The judgment in this case is of paramount importance for the Supreme Court and American constitutional law. Not only does it refer to foreign law in a way and for a purpose not seen before in Supreme Court case law, but it also provides the future courts with a new standard in assessing whether some practices and activities are in line with the values and principles set forth in certain constitutional provisions: “the evolving standards of decency that mark the progress of a maturing society”.⁸¹ More importantly for this topic, *Trop v. Dulles* actually sets the standard for looking to foreign law in VIII Amendment cases, to determine whether some activity or behavior is deemed “cruel and unusual punishment”. This can be proven through the words of Justice Anthony Kennedy who, in another important VIII Amendment judgment, stated that “at least from the time of the Court’s decision *in Trop*, the Court has referred to the laws of other countries and to international authorities as instructive for its interpretation of the Eighth Amendment’s prohibition of ‘cruel and unusual punishments’”.⁸² Moreover, the specificity of this case is that foreign law was cited not in upholding a state statute, which was the case up to *Trop*, but in declaring a statute unconstitutional.⁸³

Trop v. Dulles is with regard to the constitutionality of government taking away a person’s citizenship. This forfeiture of citizenship was done by a court-martial for wartime desertion. The judgment starts off with asserting that the basis for assessing constitutionality under the VIII Amendment is in the Anglo-American criminal justice tradition and the concept of human dignity. Likewise, the Justices stipulated that any further assessment of this question has to be in the context of the “evolving standards that mark the progress of a

80 Steven Calabresi and Stephanie D. Zimdahl, “The Supreme Court and Foreign Sources of Law: Two Hundred Years of Practice and the Juvenile Death Penalty Decision,” *William and Mary Law Review* 47, no. 3 (2005): 846.

81 *Trop v. Dulles*, 365 U.S. 86 (1958), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/356/86/case.html>.

82 *Roper v. Simmons*, 543 U.S. 551 (2005), http://www.npr.org/documents/2005/mar/scotus_juvenile.pdf.

83 Calabresi and Zimdahl, “The Supreme Court and Foreign Sources of Law,” 847.

maturing society”, which, according to the Justices writing the opinion, meant exploring not only American, but also various different legal systems around the world. Justice Warren, writing the plurality opinion, argued that stripping away of persons’ citizenship and their banishment or denationalization are not usual in civilized legal systems and are acts which are usually condemned, as they create stateless persons. In arguing for this position, Justice Warren also calls upon various studies of the United Nations. Interesting enough, in *Trop*, even Justice Frankfurter, writing the dissenting opinion, refers to foreign law, especially various foreign acts on nationality, as well as the United Nations Conventions on the subject.⁸⁴

Only a few years after *Trop*, the Supreme Court gave yet another important decision in the area of the criminal justice system – *Miranda v. Arizona*. Here, again, the Justices in reaching the final decision substantially referred to different foreign legal systems and foreign statutes regarding criminal proceedings. Unlike other decisions that are mostly concerned with the VIII Amendment, *Miranda* actually caused the extension of the V Amendment’s protection against self-incrimination even for persons under police interrogation. *Miranda* referred mostly to legal systems and criminal justice systems of other English speaking countries, or countries that were once under the rule of the British Empire, such as India. The Justices recognized the great significance of acquiring the advice of an attorney during police interrogation and the limitations imposed on obtaining and using confession from police interrogation as evidence both in English and Scottish law. The *Miranda* ruling introduced great changes and it was very influential in the subsequent development of the criminal justice system in the US. This is why Justice O’Connor recognized the great importance of looking to English, Scottish and Indian law in clarifying the behavior of police in interrogations and the rights of persons detained and subjected to interrogation.⁸⁵

Going back to cases dealing with the “cruel and unusual” Amendment, in the late seventies there was yet another important judgment which addressed the practices in criminal law in other countries. The *Coker v. Georgia* case was with concern to the constitutionality of the death penalty for criminals who committed the crime of rape. Justices writing the opinion argued that the death sentence for such a crime is cruel and unusual and they, in proving their stance, referred to practices of most states, but also to most of countries around the world in which “it would be difficult to support a claim that the death penalty for rape is an indispensable part of the States’ criminal justice system.”⁸⁶ Likewise, the Justices participating in this plurality vote invoked

84 Ibid., 846–850.

85 Ibid., 850–855.

86 *Coker v. Georgia*, 433 U.S. 584, 15 (1977), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/433/584/case.html>.

Trop v. Dulles in justifying their reference to foreign law and in indicating international climate regarding the death penalty for the crime of rape.⁸⁷

The trend of limitation on the imposition on the death penalty which had its origins in the *Enmund* case, continued significantly in the forthcoming decades with the prohibition of executing juveniles, mentally challenged people and declaring unconstitutional prolonged waiting for the execution. In all of these cases, references to foreign law, and especially different European legal systems, including the law of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Foreign law and foreign court decisions were used in order to determine the meaning of the “cruel and unusual” provision in every specific case regarding the death penalty. The second important Supreme Court case in line in the category of death penalty cases was *Thompson v. Oklahoma* where Justices declared the execution of juveniles under the age of 16 unconstitutional and not in compliance with the VIII Amendment. In their judgment, Justices referred mainly to legal systems of common law and Anglo-Saxon heritage, such as United Kingdom, New Zealand and Australia where the execution of juveniles has long been prohibited and where the death penalty has been restricted only for the most severe crimes, such as treason.

Likewise, the Court referred also to several Western European states which, at the time, started abolishing death sentences. Moreover, the Court also stipulated that three different international instruments (International Covenant on Civil and Political Rights, American Convention on Human Rights and the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in the Time of War) forbid executions of minors. Thus, the *Thompson* judgment actually stems its motivation of looking into the “opinions of the world community” from the need of determining the “evolving standards of decency”, which was set forth in *Trop*. Again, *Trop* finds its place as a standard in adjudicating VIII Amendment cases through referring to foreign law.⁸⁸

Thompson v. Oklahoma is a case upon which another significant case regarding the VIII Amendment is built – *Roper v. Simmons*. *Roper* seems to be a natural continuation of what was found in *Thompson*. Unlike many other judgments where there is involvement of foreign law and where Justices cite foreign law or foreign court decisions in a sentence or two, in *Roper* there is however a whole section of the judgment devoted to foreign law.⁸⁹ Here, the question of constitutionality of sentencing juveniles to execution again was put to the spotlight. However, this time it was with concern to juveniles above the age of 15 – therefore, juveniles who, at the time of the committed crime, were 16 or 17. As was already mentioned, Justice Kennedy, writing

87 Calabresi and Zimdahl, “The Supreme Court and Foreign Sources of Law,” 855–858.

88 *Ibid.*, 858–860.

89 Tushnet, “Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation,” 301.

the majority opinion, first goes back to emphasize the importance of the *Trop* judgment and its role as a precedent both in terms of setting new standards in assessing VIII Amendment cases and in terms of referring to foreign law in determining international and, also, domestic opinion on certain issues.

However, the Court first needed to settle the controversy surrounding the usage of foreign law in its judgments, which has become frequent during the 1970s and 1980s. This is why Justice Kennedy wrote that “opinion of the international community, while not controlling our outcome, does provide respected and significant confirmation for our own conclusions”.⁹⁰ Therefore, what the Justices wanted to acknowledge is that the whole practice of citing certain foreign legislation, foreign court decision or foreign countries’ practices is so that it justifies its conclusions of the opinion of the American society on certain issues.⁹¹ As far as the structure of the judgment is concerned, there are three segments of substantial analysis: changes in US law with regard to imposing the capital punishment of juveniles; examinations of whether the execution of juvenile offenders is proper in the Justices’ own moral perceptions, especially with regard to principles of deterrence, retribution and criminal responsibility; lastly, the Court drew inspiration from foreign law in reaching the conclusions for determining the constitutionality of the above mentioned practice.⁹²

In the judgment, Justice Kennedy points to the United Kingdom, where the death penalty has been abolished and where for several decades it was considered illegal to sentence juveniles to be executed. Further on, the judgment states that the United States is alone in the world with regard to sentencing juveniles to death, as all other countries that had this practice (e.g. Iran, Pakistan, China, etc.) outlawed the practice, or simply stopped using it. Justice Kennedy also points to the UN Convention on the Rights of the Child, which banned the death penalty for children (i.e. persons under the age of 18). Also, he states his astonishment that only United States, alongside Somalia, is not a party to this Convention.⁹³ Justice Kennedy’s decision and argumentation were heavily criticized by Justice Scalia in a dissenting opinion, where he argued that the reference to foreign law was not present in order to prove that there is domestic consensus on the topic of sentencing juveniles to death, but had the function of basing providing proof that the case should be adjudicated with the Justices’ own personal opinions on the issue. Scalia especially found looking into modern British law inappropriate as he argued that the development of American and British law, even though having same roots

90 *Roper v. Simmons*, 543 U.S. 551, 4, (2005).

91 Calabresi and Zimdahl, “The Supreme Court and Foreign Sources of Law,” 858, 860.

92 Tushnet, “Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation,” 301–302.

93 Calabresi and Zimdahl, “The Supreme Court and Foreign Sources of Law,” 858–860.

and some structural concepts, has gone in two different directions since the end of the Revolutionary War.⁹⁴ Unlike the modern British legal system, Scalia has often voice his keenness to rely on old English law when interpreting and understanding many legal concepts and provisions that found their place in the US Constitution.⁹⁵ There was, however, another dissenting opinion which was not in convergence with Justice Scalia's – and it was written by Justice O'Connor. Even though not in consent with the majority opinion of Justice Kennedy, she approved the usage and reference to foreign and international law, especially in cases which are concerned with the VIII Amendment, where the evolving standards of decency of the American society can be traced also through looking into consensus in the international community. Therefore, *Roper* was important and interesting at the same time as it was the case where both the majority opinion and the dissenting opinion of Justice O'Connor cited foreign law.⁹⁶

Apart from judgments that prohibited the execution of minors, there were other developments in the Supreme Court's case law in the domain of the capital punishment, namely with regard to executing mentally challenged persons. In *Atkins v. Virginia*, Justice Stevens, writing for the majority, stated that there was a national consensus formed against executing mentally challenged persons, as it was considered cruel and unusual.⁹⁷ In proving the changing tendencies and opinions in the American society, he argued that "within the world community, the imposition of the death penalty for crimes committed by mentally retarded offenders is overwhelmingly disapproved".⁹⁸ He not only referred to the opinion of the world community, but also mentioned various non-governmental and religious organizations that filled briefs as *amici curiae* in arguing against a practice of sentencing mentally challenged persons to death. In his dissenting opinion, Chief Justice Rehnquist criticized the findings as he said that referring to foreign law has no basis in precedents and in clarifying these important constitutional questions. On the other hand, Scalia, in another dissenting opinion, saw the reference to foreign law and international opinion as a means of fabricating national consensus on the issue.⁹⁹

Knight v. Florida is also to be mentioned. This case was concerned with prolonged waiting on the death row – more than 10 years, but it was never heard by the Court as it denied the *writ of certiorari* (i.e. it never issued

94 Ibid.

95 Free Republic, "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions".

96 Calabresi and Zimdahl, "The Supreme Court and Foreign Sources of Law," 858-860.

97 Ibid, 860-861.

98 *Atkins v. Virginia*, 536 U.S. 304, 14, (2002), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/536/304/case.html>.

99 Tushnet, "Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation," 300.

an order to lower courts to transfer the case to the higher judicial level for review). However, Justice Breyer disagreed with the decision and wrote his dissenting opinion where he referred to various foreign sources in order to show that waiting six or more years for the execution constitutes a cruel and unusual punishment. In doing so, he mentioned the decisions of the Privy Council of the United Kingdom, the Supreme Court of India, and the case law of the European Court of Human Rights, all of which ruled in favor of viewing prolonged stays on the death row an inhumane treatment.¹⁰⁰ Even though Justice Breyer noted that the Supreme Court of Canada was one of the courts that took an opposite stand with regard to prolonged waiting for the execution, deeming it constitutional, and although accepting that foreign law cannot in any circumstances be binding precedents for the Supreme Court,¹⁰¹ he nevertheless acknowledged that the Supreme Court has regarded “relevant and informative the way in which foreign courts have applied standards roughly comparable to our own constitutional standards in roughly comparable circumstances.”¹⁰² In arguing against Breyer’s judicial philosophy with regard to expanding the sources of constitutional interpretation, Justice Thomas stated that there would be no need for referring to the case law of the European Court of Human Rights, or constitutional court decisions in other countries, if there was support in the American jurisprudence.¹⁰³

As a “last word” of the Supreme Court on VIII Amendment cases, one should mention the *Graham v. Florida* judgment where Justice Kennedy, again writing the majority opinion, attempted to clear up the issue of citing foreign law in Supreme Court decisions. Even though he reiterated all previously mentioned stances on referring to foreign law, as a benign practice that has the sole ambition of playing a role of a supplement and proof of domestic constitutional agreements, he nevertheless implicitly showed the true nature of this “source of law” by acknowledging and confirming his attitude towards all other judgments that contained such narratives. Namely, the judgment first outlines three reasons, located domestically, why sentencing juveniles to life for non-homicide crimes without parole is unconstitutional: society’s standards expressed through legislative enactments and state practice; standards expressed in controlling precedents and the Court’s own understanding of the VIII Amendment’s text, history, meaning and purpose; and the Court’s own opinion on the constitutionality of the punishment having in mind that it applies to a whole category of persons.¹⁰⁴ Likewise, the judgment, as

100 Ibid., 303.

101 Ibid.

102 *Knight v. Florida*, 528 U.S. 990 (1999), Justice Breyer’s dissenting opinion, November 8, 1999, <http://www.law.cornell.edu/supct/pdf/98-9741P.ZD>.

103 Lefler, “A Comparison of Comparisons,” 170.

104 *Graham v. Florida*, 560 U.S. 48, 2–4 (2010), <http://www.supremecourt.gov/opinions/09pdf/08-7412.pdf>.

all previous, states that the judgments of other nations and the international community are not dispositive to the meaning of the VIII Amendment and can be used only as a supplement in proving the Court's own conclusions on the matter and is not controlling to the Court.¹⁰⁵ Nevertheless, the judgment continues on by examining in detail the attitudes of other nations and the international community regarding this practice, as it confirms that sentencing juveniles to life for non-homicide crimes without parole is rejected the world over, as the US is the only nation that still allows for such a punishment to take place.¹⁰⁶ The judgment also invokes the "evolving standards of decency" principle and cites *Roper*, as a key precedent.¹⁰⁷

Therefore, *Graham v. Florida* actually completes a full circle in establishing the meaning of the VIII Amendment. It not only confirmed and reiterated what was said in *Roper*, it extended the findings from this judgment and broke new ground in VIII Amendment jurisprudence.¹⁰⁸ This was done through strictly following the logic and notions clearly established in *Tropp* and relied on in all subsequent decisions regarding the VIII Amendment. Despite regular and explicit stipulations that citations of foreign law do not represent a substantive part of the judgment, it is clear the massive importance of referring to laws, opinions and practices of other nations and the world community, which acted more than a supplement in the Court's adjudicative process.

As far as social issues are concerned, there have been two most important domains where there was reference to foreign law in Supreme Court decisions—right to abortion and LGBT rights. Therefore, two cases from the last forty years can be sidelined for examining – *Roe v. Wade* which is concerned with abortion and *Lawrence v. Texas* which deals with LGBT rights. However, the reference to foreign law in these two judgments is different with regard to the purpose of looking towards foreign law and court decisions. Unlike *Roe*, where referencing was done in order to gather evidence on the consequences of a certain legal rule, in *Lawrence* looking to foreign law was done with the purpose of setting out moral guidance with regard to the content of the American constitutional provisions.

Roe v. Wade is a judgment from 1973 which confirmed that the Constitution protects women's right to abortion in certain circumstances. Therefore, this judgment abolished anti-abortion legislation in many states. In essence, the Court stipulated that the right to privacy, whether it's covered

105 Ibid., 4.

106 Ibid., 34.

107 *Graham v. Florida*, 560 U.S. 48 (2010).

108 Martin Guggenheim, "Graham v. Florida and a Juvenile's Right to Age-Appropriate Sentencing," *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review* 47, no. 2 (Spring 2012): 459.

by the XIV or the IX Amendment, protects women's right to abortion.¹⁰⁹ In reaching its conclusions, the Court referred to foreign law and this can be divided into two major parts- the common law treatment of abortion and the treatment of abortion in English statutory law. Even though abortion was classified as a crime and implied a criminal penalty ever since the beginning of the XIX century, the Court noticed that a change occurred in the 1930s both in the case law of English courts and in the penal system. These changes were with regard to exceptions that appeared with regard to imposition of criminal penalties for abortion in circumstances where the retaining of pregnancy would harm the health of the mother. Lastly, in the 1960s a new Criminal Code in England was adopted which broadened the provision of the protection of the health of the mother as a circumstance in which there are no criminal penalties for abortion. In the Court argumentation, these developments meant that the protection from the XIV Amendment covers the women's rights to abortion to the same extent as the English statutes from the 1930s and the 1960s. In the end, the Court referred to the practices in foreign countries in order to affirm that the abortion procedure, applied adequately, are not hazardous to women's health.¹¹⁰

Lawrence v. Texas is a case from 2002 in which the Supreme Court declared unconstitutional a Texan statute which banned sodomy, i.e. deviant sexual intercourse, between persons of the same sex. Justice Kennedy, writing for the majority, found that this legislation was an infringement of the right to equal protection of the laws from the XIV Amendment. This judgment overruled a decision adopted by the Supreme Court from 1986 – *Bowers v. Hardwick* – which upheld these sodomy laws. In its judgment, the Court referred to a decision made by the European Court for Human Rights (*Dudgeon v. United Kingdom*) where it also tackled the issue of homosexual conduct. The European Court found that laws forbidding persons from engaging into consensual homosexual conduct were not in compliance with the European Convention.¹¹¹

Furthermore, Justice Kennedy argued that sexual freedoms form integral parts of human freedom and dignity. One of the justifications why the Justices referred to foreign law was the fact that in the previous case – *Bowers v. Hardwick* – it was stated that there are universal bans and restrictions imposed on homosexual conduct through the world.¹¹² Also, the majority in *Bowers* said that the notion that there is a tradition of protecting persons engaging into homosexual activity is at best facetious. Likewise, Justice Burger, who issued a concurring opinion, argued that the condemnation of this kind of an activity

109 Calabresi and Zimdahl, "The Supreme Court and Foreign Sources of Law," 869–872.

110 Ibid.

111 Ibid., 877.

112 C-Span, "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions".

is deeply rooted in the Judeo-Christian heritage.¹¹³ The decision in *Lawrence* case was of course significantly criticized by Scalia in his dissenting opinion where he stated that “constitutional entitlements do not spring into existence [...] because *foreign nations* decriminalize conduct”.¹¹⁴ Likewise, he pointed to the fact that the Justices only refer to those foreign court decisions and foreign practices which go hand in hand with their world views. In other words, only favorable foreign law was evaluated and presented. He, therefore, concludes that this whole referencing to foreign law is nothing more than *obiter dicta*.¹¹⁵ Moreover, since he pointed that only favorable European law had its place in the judgment, Scalia offered to cite the legal practices in the rest of the world as verification that the world is split on this issue.¹¹⁶ This line of argumentation was severally criticized by Brayer who justified this reference to foreign law in the *Lawrence* judgment as a need of dismissing one of the main hypothesis from the *Bowers* case: that there is universal condemnation of homosexual activity.¹¹⁷ Or, as Justice Kennedy wrote in his judgment, that there was a need of disproving “the premise in *Bowers* that the claim put forward was insubstantial in our Western civilization”.¹¹⁸

The importance of the *Lawrence* judgment can be seen in subsequent decisions with regard to homosexuality which went towards further approval of this group status in the American legal system. In *US v. Windsor*, the Court held that a section of the Defense of Marriage Act, which prohibited federal recognition of same-sex marriages, was in violation of the due process and equal protection clauses of the Constitution.¹¹⁹ Further on, the Court in *Obergefell v. Hodges* went a step further as it resolved the issue of constitutionality of state same-sex marriage bans since it legalized same-sex marriages throughout the country, through requiring states to issue marriage licenses to same-sex couples and to recognize same-sex marriages that were legally formed in other states.¹²⁰ Even though there is no reliance, nor citation of foreign law in these judgments, there is substantial reference to *Lawrence* as the authoritative precedent which dictates the Court’s attitude to this social issue and its understanding of the equal protection clause.

113 Tushnet, “Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation,” 301.

114 Calabresi and Zimdahl, “The Supreme Court and Foreign Sources of Law,” 878.

115 C-Span, “Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions”.

116 Ibid.

117 Ibid.

118 *Lawrence v. Texas* 539 U.S. 558 (2003), <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/558/case.html>.

119 Alison M. Smith, *Same-Sex Marriage: A Legal Background after United States v. Windsor* (Congressional Research Service, October 10, 2014), 2, <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R43481.pdf>.

120 Rodney M. Perry, *Obergefell v. Hodges: Same-Sex Marriage Legalised* (Congressional Research Service, August 7, 2015), 2, <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R44143.pdf>.

Conclusion

The issue of using the foreign law in the United States' highest judicial body is closely related to the key features of the American Constitution. It is also connected to the division between the Supreme Court's Justices on the correct method of interpreting the provisions of the Constitution, to the point of many arguing that this debate is only another name for the dispute on what method of interpretation the Justice on the Court should use. However, it is clear that the question of the role of foreign court in Supreme Court's case law attracts great attraction, criticism and interest, and, therefore, stands on its own feet as a legitimate topic of legalistic and scholarly examination. Moreover, it also is affected by the unresolved and sensitive issue of relationship between the American domestic law and international law, which takes new shapes in contemporary case law. Despite regular explanations made by the Justices on the Court that references to foreign law represent only curiosities of seeking what other nations and the international community do and providing supplements to already forged own opinions and internal consensus, it is clear that, through the role of the precedent of the judgments of the Supreme Court, certain notions and novelties are established, such as the "evolving standards of decency that mark the progress of a maturing society", regularly followed by references to foreign law and detail examinations of foreign and international practices. These principles are, throughout a span of more than a half of a century, followed and confirmed in subsequent decisions. Likewise, these kinds of judgments have great influence even on those cases where there is no direct citation of foreign law. Also, as was shown, the cases at hand are with concern to some of the most delicate and urgent issues facing the contemporary American society, such as LGBTI rights and the death penalty. It is, therefore, without a doubt, that citations of foreign law will continue to play a great role in the future adjudications of the Court, even without formal recognition of its normative status.

Sources:

Case Law:

Atkins v. Virginia, 536 U.S. 304 (2002). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/536/304/case.html>.

Coker v. Georgia, 433 U.S. 584 (1977). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/433/584/case.html>.

Graham v. Florida, 560 U.S. 48 (2010). <http://www.supremecourt.gov/opinions/09pdf/08-7412.pdf>.

Knight v. Florida, 528 U.S. 990 (1999). Justice Breyer's dissenting opinion. <http://www.law.cornell.edu/supct/pdf/98-9741P.ZD>.

Lawrence v. Texas, 539 U.S. 558 (2003). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/539/558/case.html>.

Medellin v. Texas, 552 U.S. 491 (2008). <http://www.supremecourt.gov/opinions/07pdf/06-984.pdf>.

Roper v. Simmons, 543 U.S. 551 (2005). http://www.npr.org/documents/2005/mar/scotus_juvenile.pdf.

Trop v. Dulles, 365 U.S. 86 (1958). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/365/86/case.html>.

Legal Sources:

"Bill of attainder." <http://www.techlawjournal.com/glossary/legal/attainder.htm>.

Constitution of the Republic of South Africa. Article 39. <http://www.gov.za/documents/constitution/chapter-2-bill-rights#39>.

Constitution of the United States of America. Article 6. <https://www.law.cornell.edu/constitution/articlevi>.

Declaration of Independence. http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html.

"*Ex post facto* laws." http://www.law.cornell.edu/wex/ex_post_facto.

"The Mayflower Compact." <http://mayflowerhistory.com/mayflower-compact/>.

The Virginia Declaration of Rights. http://www.constitution.org/bcp/virg_dor.htm.

Other Sources:

- Bhayani, Paras D., "Profs Debate Foreign Law." *The Harvard Crimson*, November 18, 2005. <http://www.thecrimson.com/article/2005/11/18/profs-debate-foreign-law-judge-richard/>.
- C-Span. "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions." Video clip, 01:44:07. January 30, 2005. <http://www.c-span.org/video/?185122-1/constitutional-relevance-foreign-court-decisions>.
- C-Span. "The Role of International Law." Video clip, 58:05. February 21, 2006. <http://www.c-span.org/video/?191294-3/role-international-law>.
- C-Span. "International Law on the U.S. Supreme Court." Video clip, 01:14:36. February 21, 2006. <http://www.c-span.org/video/?191294-4/international-law-us-supreme-court>.
- Farmer, Liz. "Alabama is the Latest State to try to Ban Foreign Law in Courts." *Governing*, August 29, 2014. <http://www.governing.com/topics/politics/gov-is-alabamas-proposed-foreign-law-ban-anti-muslim.html>.
- Free Republic. "Constitutional Relevance of Foreign Court Decisions." Scalia–Breyer debate on foreign law. February 2, 2005. <http://www.freerepublic.com/focus/news/1352357/posts>.
- Fox News. "Ginsburg to Egyptians: I wouldn't use the U.S. Constitution as a model." February 06, 2012. <http://www.foxnews.com/politics/2012/02/06/ginsburg-to-egyptians-wouldnt-use-us-constitution-as-model/>.
- Hamilton, Alexander, or James Madison. "The Senate Continued." *Federalist Papers* no. 63. <https://www.congress.gov/resources/display/content/The+Federalist+Papers#TheFederalistPapers-63>.
- Madison, James. "The Influence of the State and Federal Governments Compared." *Federalist Papers* no. 46. http://thomas.loc.gov/home/histdox/fed_46.html.
- "Originalism and the Living Constitution (excerpted from *The Myth of Judicial Activism* by Kermit Roosevelt III)." <https://d396qusza40orc.cloudfront.net/constitution/Excerpt%2C%20Myth%20of%20Judicial%20Activism%20.pdf>.
- Perry, Rodney M. *Obergefell v. Hodges: Same-Sex Marriage Legalised*. Congressional Research Service. August 7, 2015. <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R44143.pdf>.

Robert Barnes. "Breyer says Understanding Foreign Law is Crucial to Supreme Court's Work." *Washington Post*, September 12, 2015. https://www.washingtonpost.com/politics/courts_law/breyer-says-understanding-foreign-law-is-critical-to-supreme-courts-work/2015/09/12/36a38212-57e9-11e5-8bb1-b488d231bba2_story.html.

Simpson, Steve. "A Charter of Power granted by Liberty." *Ayn Rand Institute Blog*, September 17, 2014. <https://ari.aynrand.org/blog/2014/09/17/a-charter-of-power-granted-by-liberty>.

Smith, Alison M. *Same-Sex Marriage: A Legal Background after United States v. Windsor*. Congressional Research Service. October 10, 2014. <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/R43481.pdf>.

The Federalist Society. "A Conversation on the Constitution with Supreme Court Justices Stephen Breyer and Antonin Scalia." Audio clip, 1:35:56. December 5, 2006. <http://www.fed-soc.org/multimedia/detail/a-conversation-on-the-constitution-with-supreme-court-justices-stephen-breyer-and-antonin-scalia-event-audio>.

Toobin, Jeffrey. "Swing Shift. How Anthony Kennedy's passion for foreign law could change the Supreme Court." *The New Yorker. Annals of Law*, September 12, 2005. <http://www.newyorker.com/magazine/2005/09/12/swing-shift>.

WND. "O'Connor: US must rely on Foreign Law." October 31, 2003. <http://www.wnd.com/2003/10/21551/>.

UMKC School of Law. "Robert Bork Making the Case for Originalism." <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/interp.html>.

Bibliography:

Avramov, Smilja. *Međunarodno javno pravo* [International Public Law]. Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost, 2011.

Bianco, William, and David Canon. *American Politics Today*. New York: W.W. Norton&Company, 2013.

Calabresi, Steven G. "A Shining City on a Hill": American Exceptionalism and the Supreme Court's Practice of Relying on Foreign Law." *Boston University Law Review* 86, no. 5 (December 2006).

Calabresi, Steven, and Stephanie D. Zimdahl. "The Supreme Court and Foreign Sources of Law: Two Hundred Years of Practice and the Juvenile Death

- Penalty Decision.” *William and Mary Law Review* 47, no. 3 (2005).
- Delahunty, Robert J., and John Yoo. “Against Foreign Law.” *Harvard Journal of Law and Public Policy* 29, no. 1 (Fall 2005).
- Deren-Antoljak, Štefica. *Politički Sistem Sjedinjenih Američkih Država* [Political System of the United States of America]. Zagreb: Biblioteka “Politička Misao”, 1983.
- Fleiner, Thomas, and Lidija Basta Fleiner. *Constitutional Government in a Multicultural and Globalized World*. http://www.thomasfleiner.ch/files/categories/Lehrstuhl/Constitutional_democracy.pdf.
- Geslison, Ben. “Treaties, Execution, and Originalism in *Medellin v. Texas*, 128 S. Ct. 1346 (2008).” *Harvard Journal of Law and Public Policy* 32, no. 2 (Spring 2009).
- Ginsberg, Benjamin, Theodore J. Lowi, Margaret Weir, Caroline J. Tolbert, and Robert J. Spitzer. *We the People: An Introduction to American Politics*. New York: W.W. Norton & Company, Inc. 2013.
- Guggenheim, Martin. “*Graham v. Florida* and a Juvenile’s Right to Age-Appropriate Sentencing.” *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review* 47, no. 2 (Spring 2012).
- Hall, Kermit L., and John Patrick. *Pursuit of Justice*. http://www.annenbergclassroom.org/Files/Documents/Books/The%20Pursuit%20of%20Justice/Pursuit_of_Justice.pdf.
- Janda, Kenneth, Jeffrey M. Berry, and Jerry Goldman. *The Challenge of Democracy: American Government in the Globalized World*. Boston: Wadsworth Cengage Learning, 2013.
- Jovanović, Miodrag, Dragica Vujadinović, and Rodoljub Etinski. *Democracy and Human Rights in the European Union*. TEMPUS JEP POGESTEI: 2009.
- Jovičić, Miodrag. *Ustavni i Politički Sistemi* [Constitutional and Political Systems]. Beograd: Službeni Glasnik, 2006.
- Kreća, Milenko. *Međunarodno javno pravo* [International Public Law]. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2012.
- Lefler, Rebecca. “A Comparison of Comparison: Use of Foreign Case Law as Persuasive Authority by the United States Supreme Court, the Supreme Court of Canada, and the High Court of Australia.” *Southern California Interdisciplinary Law Journal* 11, no. 1 (Winter 2001).

- Moon, Cody. "Comparative Constitutional Analysis: Should the United States Supreme Court Join the Dialogue?" *Washington University Law Journal of Law and Policy* 12 (January 2003).
- Popović, Dragoljub. *Postanak Evropskog prava ljudskih prava* [The Emergence of the European Human Rights Law]. Beograd: Službeni glasnik, 2013.
- Posner, Richard. *Overcoming Law*. Boston: Harvard University Press, 1995.
- Ritchie, Donald A. *Our Constitution*. http://www.annenberghclassroom.org/Files/Documents/Books/Our%20Constitution/COMPLETED_Our%20Constitution.pdf.
- Tushnet, Mark. "Referring to Foreign Law in Constitutional Interpretation: An Episode in the Culture Wars." *Baltimore Law Review* 35 (2006).
- Tushnet, Mark, Thomas Fleiner, and Cheryl Saunders, eds. *Routledge Handbook of Constitutional Law*. New York: Routledge, 2013.
- Vasović, Vučina. *Savremene demokratije* [Contemporary Democracies], vol. 1. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Young, Earnest A. "Foreign Law and the Denominator Problem." *Harvard Law Review* 119 (2005).
- Zoethout, Carla M. "The Dilemma of Constitutional." *Heidelberg Journal of International Law* 71 (2011).

Резиме

Андреј Стефановић

Примена страног права у ширењу заштите људских права у судској пракси Врховног суда САД

Кључне речи: Врховни суд Сједињених Америчких Држава, страно право, људска права, основна права, уставно тумачење, VIII амандман, смртна казна, XIV амандман, ЛГБТ права, међународно право, упоредно уставно право, уставна фертилизација

Доношење великог броја нових устава и стварања уставних система у којима највиши судски органи, било да су врховни или уставни судови, играју улогу заштитника људских права и слобода, је довело до јављања феномена „уставне фертилизације“ који подразумева остваривање дијалога између поменутих институција у размени искуства на који начин треба тумачити одређене норме у циљу остваривања владавине права и заштите људских права. Вршећи ове функције многи судови су почели да гледају ка другим правним системима и јурисдикцијама, као и ка судској пракси страних судова како би решили случајеве који се пред њима појаве. Овај феномен је можда највише видљив у Сједињеним Америчким Државама и њеном Врховном суду који је, захваљујући одређеним одликама Устава САД попут општости, краткоће, недоречености и ригидности, успео да измени суштину многих права и слобода гарантованих Уставом и то користећи, макар као инспирацију, правна решења из других јурисдикција. Оно што додатно ојачава контроверзу у вези са употребом страног права у САД јесте и одсуство консензуса у вези са прихватањем правила о тумачењу Устава САД, што доводи до постојања различитих праваца схватања тога како уставне одредбе усвојене пре два века треба примењивати на случајеве који се јављају у савременом друштву. Такође, оно што даље усложњава питање откривања стварног статуса и улоге страног права у америчком уставном праву јесте што истовремено долази до промене схватања односа овог унутрашњег правног система према међународном праву.

Изградња европског социјалног модела – координација националних социјалних политика у Европској унији

Апстракт: *Концепт европског социјалног модела у протекле две деценије предмет је научне дискусије истраживача који се баве облашћу социјалне политике Европске уније. Формулисање заједничке политике у социјалној сфери подразумевало је одређивање основних вредности које деле све државе чланице, као и спровођење вредности у законодавну праксу. Главни циљеви рада су анализа концепта европског социјалног модела и синтетизовање сазнања о начинима координације различитих система социјалне сигурности на нивоу ЕУ који доприносе спровођењу овог концепта у пракси. Преиспитујући механизме координације, посебан нагласак се посвећује развоју soft метода који мења и обогаћује дискурс координације. Анализа упућује на закључак да је усаглашавање националних социјалних политика најприсутније у области радног права, уз проширивање циљева и компетенција Европске уније и на друге области социјалне политике.*

Кључне речи: *координација, Европска унија, социјална политика, извори комунитарног права, европски социјални модел*

Увод

Област социјалне политике у Европској унији није била регулисана *per se*, већ је третирана посредно, у сврху оптималног функционисања економске заједнице. Значајније место међу политикама Европске уније добија од краја осамдесетих година доношењем Повеље о основним социјалним правима радника из 1989. године, а затим и Повеље о основним правима Уније 2000. године. Деведесетих година негативни трендови у областима незапослености и привредног раста у Европској унији додатно су условљавали потребу за ефикаснијим усклађивањем

1 mihajlovic.fpn.bg@gmail.com

комунитарне економске и социјалне политике. Повећање социјалних издатака по основу незапослености и осталих социјалних ризика у вези са одсуством адекватног нивоа прихода умногоме је отежало конкурентност европске привреде. Такође, питање компетитивности посматрано је као непосредни узрок реформе модела управљања у ЕУ, ради бољег остваривања и повезивања економских резултата са последицама у социјалној сфери. Усмеравање политике запошљавања пре Европске стратегије запошљавања из 1997. године функционисало је тако што су „главне одлуке доношене преко традиционалне интервладине процедуре у којој је последња инстанца био Савет“;² што је умногоме отежавало постизање консензуса о питањима која су имала ефекте на аутономност система социјалне сигурности држава чланица. Из тога је проистекла потреба да се, уз очување националних надлежности у области социјалне политике и поштујући начело супсидијарности, развије нови механизам координације. Период након Лисабонског састанка пропраћен је проналажењем одрживог баланса између тежње ка пуној конвергенцији и реалности широке дивергенције држава чланица.

Почетком XXI века капацитети држава кандидата за чланство у ЕУ почели су се процењивати у складу са могућностима да се у највећој могућој мери прилагоде комунитарним циљевима и нормама. У складу с тим, отпочео је процес двоструког прилагођавања: прилагођавање социјалних политика држава кандидата за чланство постигнутом стандарду радних и социјалних права у ЕУ, као и прилагођавање држава чланица изазовима који се актуелизују проширивањем ЕУ. Притисак на тржиште рада је био основни ризик у старим државама чланицама, нарочито услед очекиваног приступања групе од десет држава 2004. године (Кипар, Чешка Република, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Малта, Пољска, Словачка и Словенија), у којима су незапосленост и сиромаштво били иманентни транзиционим процесима. Повећан тренд радних миграција чинио је само део нових околности, а сасвим други фактор је била атрактивност инвестирања у потенцијалне државе чланице уз опасност од социјалног дампинга. Из разлога постављања минималног задовољавајућег стандарда живота и рада на подручју тадашње и будуће Уније, инсистирало је на постепеном уједначавању, које је подразумевало ефикасно разрешење изазова прилагођавања земаља кандидата Источне и Централне Европе. Заједничке карактеристике на нивоу целе Уније било је тешко одредити, чему је допринело присуство Финске и Шведске као изразитих представника социјалдемократског модела државе благостања.

Упркос непостојању потпуне сагласности око тога шта је заједничко свим државама чланицама у социјалној сфери, у последње две деценије

2 Дренка Вуковић, *Социјална политика Европске уније* (Београд: Факултет политичких наука, 2011), 172.

постоји став да засигурно постоје унутрашњи и спољашњи изазови који се сматрају заједничким за постојеће националне системе социјалне сигурности широм Европе. Да би се одговорило на поменуте изазове било је неопходно пронаћи консензус о минималним стандардима у социјалној политици. У том контексту постављају се питања: да ли постоји јединствени европски социјални модел, потом које су његове карактеристике, као и на којим темељима је он изграђен.

Нова парадигма координације – појам и садржај европског социјалног модела

Приближавање различитих, понекад противречних, социјалних система на тлу Европе представљало је изазов још од Римског уговора. Почетакуједначавања социјалних политика националних држава пратила је дебата о очувању националног суверенитета, упркос свеобухватном процесу интеграције. Иако је социјална политика и даље остала у домену националне надлежности, став да „индивидуалне акције држава чланица треба да имају истоврсне резултате“³ проистекао је из реалности нераскидиве повезаности слободе кретања и обезбеђивања социјалног осигурања радника унутар граница ЕУ. Другачији и флексибилнији приступ подразумевао је удаљавање од строгог законодавног регулисања и развој нових облика управљања коришћењем „меких“ метода које не би задрале у ауторитет националних актера. „Циљ хармонизације није, дакле, унификација, односно стварање јединствених решења која би као наднационална важила у свим државама чланицама, већ само усклађивање или приближавање (*harmonisation, approximation*) решења у националним прописима [...]“⁴

Проширење области у којима Европска унија има надлежност за координацију на комунитарном нивоу није покренуло само питање на који начин ће се сарадња у области социјалне политике спроводити, већ и ка којим циљевима ће бити усмерена. Консензус о заједничким циљевима и вредностима се почео јасније уобличавати деведесетих година, при чему је Европска комисија дала највећи допринос у одређивању концепта који је од тада референтна тачка за усмеравање и спровођење комунитарне социјалне политике. Нови концепт, назван „европски социјални модел“ према Белој књизи из 1994. године, између осталог садржи: заједничку усмереност према високом нивоу запослености и социјалне заштите, унапређење

3 Ivor Roberts and Beverly Springer, *Social Policy in the European Union – Between Harmonization and National Autonomy* (London: Lynne Rienner Publishers, 2001), 57.

4 Радован Вукадиновић, „О европеизацији и хармонизацији домаћег права са правом ЕУ у процесу стабилизације и придруживања још једанпут,“ *Српска правна ревија* 1, бр. 3 (2006), „Споразум о стабилизацији и придруживању“, 130.

квалитета живота, као и економску и социјалну кохезију и солидарност.⁵ Формулисани концепт у наредним документима добија дубљу нормативну димензију, самим тим и предуслов за спровођење у пракси.

„Као политички пројекат изградње заједничког идентитета, европски социјални модел се реализује преко значајног дела програма и пројеката ЕУ у оквиру којих је постигнут договор држава чланица о спровођењу посебних процеса и мера ради постизања специфичних циљева на појединим подручјима“.⁶

Дефинисање европског социјалног модела значајно је отежано због спољних промена са којима се суочавају државе и Заједница, као и повећаног тренда приватизације услуга које су чиниле основ „социјалне државе“. Упркос томе, одређење наведеног појма повезано је са покушајем да се нагласи различитост европске праксе у социјалној сфери од система социјалних сигурности у другим крајевима света, посебно у САД. Поред тога, Шулте дефинише елементе који образују „европски социјални модел“;⁷ а нарочито издваја усмереност на социјално благостање грађана и систем социјалне сигурности у оквиру кога се грађанима обезбеђују

5 Commission of the European Communities, *European Social Policy – A way forward for the Union. A White Paper*, Brussels, 27. 07. 1994, COM (94) 333 final, http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/pdf/social_policy_white_paper_com_94_333_a.pdf.

6 Вуковић, *Социјална политика Европске уније*, 22.

7 Конститутивни елементи европског социјалног модела су:
 „државни систем који се базира на демократској основи (парламентарна демократија);
 - привредни систем заснован на приватном власништву који је усмерен на тржиште (тржишна привреда);
 - широка лепеза услужних делатности и помоћи које су приватне и неформалне, јер се спроводе у породицама и традиционално пре свега од стране жена (које су актерке „скривене државе благостања“), то су породичне и неформалне врсте благостања;
 - широко поље друштвено-политичких активности које служе смањењу дискриминације, подстицању једнаких шанси и стварању могућности развоја за свакога, нарочито путем образовања, стручног усавршавања, као и свеопшта интеграција грађана у друштво и његове поједине области (социјална укљученост);
 - државни циљеви који су усмерени на добробит грађана (социјално благостање);
 - разгранат, на принципу солидарности базиран систем социјалне сигурности, односно, прецизније речено социјалне заштите, чији је циљ превенција у случају наступања социјалних ризика приликом којих има компензирајућу или улогу рехабилитације (социјална сигурност и друге врсте социјалне заштите);
 - правни систем који не само да је правни оквир него прописује и учешће грађана у социјалним мерама и доприносима на основу права, што је меродавно индивидуалним правним захтевима (владавина права)“ Bernd Schulte, „Die Entwicklung der Sozialpolitik der Europäischen Union and ihr Beitrag zur Konstituierung des europäischen Sozialmodells,“ in *Das europäische Sozialmodell: Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*, ed. Hartmut Kaelble and Günter Schmidt (Berlin: Wissenschaftszentrum für Sozialforschung, 2004), 78–79.

права у случају социјалних ризика, те се сматра да управо усмереност на социјалну кохезију у друштву може бити главна разлика између европске и америчке праксе система социјалне сигурности.

Разматрајући повезаност европског социјалног модела и координације, Ралф Роговски и Едит Кејтар долазе до закључка да повезаност у ужем смислу „дефинише конститутивне елементе супранационалне улоге Европске уније у увођењу униформних прописа и постављању стандарда за хармонизацију закона у области социјалне заштите. У ширем смислу, описује заједнички именилац у обезбеђивању благостања који подразумева разноликост разумевања државе благостања и њене улоге у ЕУ и њених земаља чланица“.⁸ Консензус о елементима заједничког социјалног модела је обрнуто пропорционалан степену правно обавезујуће хармонизације међу чланицама – веће уједначавање националних политика и приближавање истом социјалном моделу последично узрокује смањену потребу за регулацијом.

Међутим, питање о постојању јединственог европског социјалног модела⁹ поделило је научну дискусију на два супротна пола аргументације. Имајући у виду дивергентност земаља чланица ЕУ, поједини аутори сматрају да постоји специфични садржај обезбеђења социјалне сигурности у Европи који се значајно разликује од земаља изван Заједнице. Заједнички имениоци су: обезбеђење социјалног осигурања у случају социјалних ризика, широка лепеза права поткрепљена примарним и секундарним изворима права, као и доминантна усмереност на ублажавање разлика у приходима.

С друге стране, постоје мишљења да јединствени социјални систем не постоји у европској пракси и да је рационалније говорити о вишеструким социјалним моделима, при чему се сваки од њих разликује по циљевима, начинима постизања циљева и ефектима. У режимима социјалдемократског усмерења инсистира се да декомодификациона димензија¹⁰ буде веома изражена, док се код либералног модела приоритет даје тржишту, те је самим тим и декомодификација слаба. Редистрибутивни ефекти су највећи код држава социјалдемократског

8 Ralf Rogowski and Edit Kajtar, “The European Social Model and Coordination of Social Policy. An overview of policies, competences and new challenges at the EU level,” Paper delivered at the TLM.NET Conference, Quality in Labour Market Transitions: A European Challenge, Amsterdam 25–26 November 2004, 2.

9 О групама теоријских схватања европског социјалног модела погледати више у: Наталија Перишић, „Европски социјални модели“ (магистарска теза, Факултет политичких наука, Београд, 2007), 200–204.

10 Декомодификација је димензија класификације у Еспинг-Андерсеновој типологији „режима благостања“ и означава степен до ког су појединци или породице у могућности да, без обзира на учешће на тржишту, обезбеде прихватљив стандард живота. Погледати више о томе у: Gesta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Princeton: Princeton University Press, 1990).

модела, док у осталим моделима прерасподела није централно питање. У дефинисаним моделима значајне разлике постоје у приступу правима, начину финансирања установљених права, као и у карактеру услуга које варирају на скали од типично „Бизмарковог“ до класичног „Беверицовог“ модела, с тим да су присутне и „мешовите“ варијанте.

	Скандинавски модел	Англо-саксонски модел	Континентални модел	Јужноевропски модел
Тип	Усмерен ка пуној запослености; држава благостања је пре свега послодавац, а у крајњој инстанци исплатилац накнада	Усмерен ка економском расту; држава благостања је на последњем месту исплатилац накнада, а фокус је стриктно на запошљавању	Усмерен ка економском расту; држава благостања је пре свега исплатилац накнада, а на последњем месту је послодавац	Економски усмерен ка достизању северних држава; држава благостања је само полу-институционализовано обећање
Право на	Рад	Трансфер дохотка	Социјалну сигурност	Рад и социјалну сигурност (делимично имплементирано)
Примарну одговорност има	Држава	Држава	Тржиште рада	Породица и црква
Солидарност на бази	Друштва	Појединца (нема солидарности)	Економског сектора	Породице
Редистрибутивни ефекат	Велики	Просечан	Ограничен	Ограничен
Подршка (реинтеграција и сл.)	Велика	Ограничена	Просечна	Ограничена
Ниво накнада	Просечан/ Висок	Просечан/ Висок	Диференциран	Низак
Опсег	Сви грађани	Сви грађани	Запослени	Сиромашни
Циљ	Гаранција социјалне заштите	Гаранција социјалне заштите	Задржавање дохотка	Борба против сиромаштва
Финансирање	Порези	Порези	Доприноси	Доприноси и остали извори (црква, итд.)

Финансијска независност у односу на тржиште рада	Висока	Ниска	Просечна	Висока
Администрација	Синдикати/ централна	Централна / државна	Приватна	Приватна

Табела 1 – Европски социјални модели¹¹

Разноликост приказаних социјалних модела (Табела 1) један је од главних аргумената у прилог немогућности остваривања супранационалне социјалне политике. Уз наведену тврдњу наводе се и следећи разлози:

„(1) простор комунитарне политике запошљавања и социјалне политике већ су заузеле снажно укоренење националне политике; (2) доносиоци одлука на националном нивоу уопштено нису вољни да пренесу компетенције из социјалне и политике запошљавања на институције ЕУ; (3) врло је вероватно да се државе чланице суочавају са сличним изазовима, али је њаво у детаљима“¹²

И код других аутора преовладава став да је комплексност различитих система социјалне сигурности препрека за остваривање заједничког модела, упркос проширивању правног корпуса ЕУ и нових механизма имплементације, као што је Отворени метод координације. Креирање Социјалне Европе и европског социјалног модела као теоријске парадигме је према истраживањима неостварљиво у пракси из два разлога: „(1) Европски социјални модел је спонзорисани дискурс од стране политичких елита појединих земаља пре него реалност; (2) Европска социјална политика је до сада по садржини више личила америчкој политици него европској“¹³

Појам и садржај европског социјалног модела још увек није до краја одређен, али упркос свим критикама он омогућава консензус о заједничком идентитету европске социјалне политике и дугорочно стратешко опредељење у новонасталом неоволунтаристичком типу социјалне политике који настоји да „учини што више уз минималне измене националних јавних политика, представљајући на тај начин

11 Lei Delsen, Nicolette van Gestel, and Frans Pennings, “Introduction: Changes in European social security,” in *Social Security and Solidarity in the European Union. Facts, Evaluations, and Perspectives*, ed. Joos P.A. van Vugt and Jan M. Peet (Heidelberg: Physica Verlag, 2000), 1–13, наведено према: Вуковић, *Социјална политика Европске уније*, 23.

12 Наталија Перишић, „Социјална сигурност између државе и тржишта“ (докторска теза, Факултет политичких наука, Београд, 2012), 128.

13 Claudio Radaelli, *The Open Method of Coordination: A new governance architecture for the European Union?* (Stockholm: Swedish Institute for European Policy Studies, 2003), 29.

алтернативу за прекомерно или никакво регулисање”.¹⁴ Деведесетих година, са отварањем дискусије о могућностима интензивније координације уз осетљивост на диверзитет националних социјалних политика, Европска комисија успева да добије подршку најстаријих земаља чланица „које су се бојале не само да ће социјални дампинг бити широко распрострањена пракса, већ и развоја „социјалног туризма“ уколико неке земље понуде атрактивније животне и радне услове од других”.¹⁵ Зато је у том тренутку координација постала од заједничког интереса за развијене земље и оне на нижем степену развоја у ЕУ, што представља примарни облик координације социјалне заштите између земаља чланица.

Други вид координације социјалне политике развијен је у контексту процеса придруживања „трећих земаља“ Европској унији и заснован је на добровољности прихватања комунитарних прописа у циљу приближавања социјалних политика земаља кандидата Европском социјалном моделу. За разлику од Копенхашких критеријума из 1993. године у оквиру којих нису посебно дефинисани услови за државе кандидате у области социјалних права, Бела књига из 1995. године ближе одређује неопходно усвајање корпуса права у овој области. Приоритет је политика запошљавања уз повезивање „запослења са социјалном политиком путем развијања сигурносне мреже и признавања значајне улоге у друштву и онима који су изван тржишта рада”.¹⁶ У поглављу „Социјална политика и социјална заштита – активно друштво за све“, у складу са новим изазовима очувања социјалне кохезије, промовише се: социјална интеграција људи са инвалидитетом, економска и социјална улога старих, борба против сиромаштва и социјалне искључености, као и једнаке шансе за све.

Анализирајући повећан тренд регулације социјалне политике деведесетих година, Вајтфорд закључује да је могуће „окарактерисати политички ентузијазам за развој социјалне димензије као покушај високо регулисаних економија да подигну трошкове ривала”.¹⁷ Наведена теза повезана је са очувањем конкурентности економија чији државни системи омогућавају широк дијапазон социјалних права која су установљена на националном нивоу, као и прихватањем међународног радног и социјалног права.

14 Wolfgang Streeck, “Neo-voluntarism: A European Social Policy Regime?” in *Governance in the European Union*, ed. Gary Marks et al. (London: Sage, 1996), 424.

15 Linda Hantrais, *Social Policy in the European Union* (London: MacMillan Press Ltd, 2000), 24.

16 Commission, *European social policy*, 37.

17 Peter Whiteford, “W(h)ither Social Policy?” in *New Legal Dynamics of European Union*, ed. Jo Shaw and Gillian More (Oxford: Clarendon Press, 1995), 119.

Конвергенција и хармонизација социјалних система у европској пракси

Од почетка процеса доношења оснивачких уговора, ширење концепта координације присутно је у три значења. Прво, постепено се одређује значење термина ове посебне легислативне категорије актима који су уследили. Друго, долази до ширења поља које обухвата координација, упоредо са комунитарним проширивањем надлежности у области социјалне политике. Треће, формирају се инструменти и органи који ће подржати стратешко опредељење за координацију у пракси.

У циљу остваривања координације социјалне политике на нивоу ЕУ од посебног су значаја примарни извори комунитарног права (уговори о оснивању са анексима и допунама), чији поједини чланови имају непосредну применљивост у државама чланицама. Секундарни извори права обухватају: правила, директиве, одлуке, мишљења и препоруке са различитим степеном правне обавезности.

У документима ЕУ се питање координације, али не и хармонизације, могло пронаћи још у Римском уговору. Улога Европске заједнице била је сужена само на један сегмент социјалне политике и то на “координацију права из социјалног осигурања која су се тичала радника миграната”.¹⁸ Тиме је улога социјалне политике била инструменталног карактера због приоритетног усмерења на обезбеђивање оптималног тржишног функционисања. Међутим, још у члану 51 Римског уговора предвиђа се координација националних држава у циљу заштите права радника миграната са значајном улогом институција ЕУ.¹⁹ Предвиђено је да Савет, на предлог Европске комисије и после консултовања са Европским парламентом, може донети директиве које ће омогућити успостављање минимума заједничких стандарда. У циљу промовисања високе запослености и стабилне валуте, координација у области економске политике у члану 105, став 1 подразумевала је сарадњу монетарних и административних тела држава чланица.

Јединствени европски акт надограђује права радника у области здравља и безбедности на раду. Савет квалификованом већином доноси директиве, уз конзистентну консултацију са Европским парламентом и Економско-социјалним комитетом о “минимуму захтева за имплементацију, имајући у виду околности и техничка правила у свакој од земаља чланица” (члан 118а, став 2).²⁰ У циљу смањивања регионалних

18 Rogowski and Kajtar, “The European Social Model and Coordination of Social Policy,” 7.

19 Treaty of Rome, http://www.proyectos.cchs.csic.es/euroconstitution/library/historic%20documents/Rome/TRAITES_1957_CEE.pdf.

20 Single european act, <http://www.proyectos.cchs.csic.es/euroconstitution/library/historic%20documents/SEA/Single%20European%20Act.pdf>

и националих разлика у Европској унији у области економске и социјално-кохезионе политике, Заједница ће кроз структурне фондове подржати остваривање циљева у овој области. Тиме је наглашена улога Европског социјалног фонда и Европског фонда за регионални развој, који представљају првобитне инструменте координације. Јединственим европским актом наглашена је и улога Европске комисије у процесу координације међу државама и дефинише се да ће „државе чланице, у сарадњи са Комисијом, координисати међусобно националне политике и програме” (члан 130х).

Уговором из Мастрихта проширују се области на које се односи координација и то путем заједничких смерница за економску политику (члан 103), затим посебне политике у области јавног здравља (члан 129) и сарадње на развоју (члан 130х). Комисија у овом процесу има улогу иницирања и промовисања наведене сарадње, док ће се у сврху продубљивања сарадње успоставити структурни фондови.

Комитет за социјалну сигурност је првобитно установљен Одлуком Савета 2000/436/ЕС и састоји се од чланова-делегата држава чланица и представника Европске комисије. „Од почетка улога је била изнад самог подношења годишњих извештаја о развоју у области социјалне заштите [...] усвојио је активну улогу у дизајнирању социјалних индикатора у сврху мониторинга социјалног развоја“.²¹

Комитет за социјалну сигурност задужен је за следеће задатке:

- 1) „да прати социјалну ситуацију и развој у области социјалне заштите у државама чланицама и Унији; 2) да унапређује размену информација и искустава између држава чланица и Комисије; 3) [...] да припрема извештаје, даје мишљења и преузима друге мере у оквиру својих надлежности, на захтев Савета, Комисије или на сопствену иницијативу“.²²

Координација путем уредби у области права радника започела је још 1958. године. Седамдесетих година донете су уредбе о примени шема социјалне сигурности на запослене особе које се крећу унутар Заједнице и на њихове породице. Оне су након више деценија модернизоване, док су прописане бенефиције и услови за остваривање права остали непромењени. Обезбеђују се права на: инвалидску, старосну и породичну пензију, накнаду за случај болести, накнаду за случај материнства, накнада у случају незгоде на раду и професионалне болести, накнаду за случај незапослености, накнаду за случај смрти и породични додатак, као и питања у вези сарадње више држава чланица на остваривању права радника. Уредбом Европског парламента и Савета

21 Rogowski and Kajtar, “The European Social Model and Coordination of Social Policy,” 16.

22 Treaty of Nice, article 144, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12001C/TXT&from=EN>.

883/2004 о координацији система социјалне сигурности²³ у члановима 2 и 3 прописује се да се наведени чланови односе на све грађане ЕУ који су субјекти законодавства у једној или више држава чланица у следећим областима социјалне сигурности: болест; материнство и родитељске бенефиције; бенефиције за особе са инвалидитетом; бенефиције за старе; породичне пензије; бенефиције за несреће на послу и професионалне болести; бенефиције у случају смрти, бенефиције у случају незапослености; бенефиције пре доласка у пензију; породичне бенефиције.

Директивом Савета 75/117/ЕЕС о уједначавању прописа држава чланица који се односе на примену начела једнаких зарада за мушкарце и жене²⁴ наставља се тренд регулисања у области права радника. Забрана полне дискриминације приликом запошљавања регулисана је Директивом Савета 76/207/ЕЕС о имплементацији начела једнаког третмана мушкараца и жена у погледу доступности запослења, стручног оспособљавања и напредовања, као и услова за рад.²⁵ Ова директива се односи на приступ запошљавању и напредовању на послу, стручну обуку и услове рада при чему се предвиђа улога држава чланица у промовисању једнакости полова, посебно услед трудноће и материнства. Државе су дужне обезбедити правне мере у случају кршења овог начела, уз претходну потпуну хармонизацију овог прописа са прописима у унутрашњем праву држава чланица. Од значаја за област социјалне сигурности у вези са правима радника је Директива Савета 79/7/ЕЕС о постепеној примени начела једнаког третмана мушкараца и жена у материји социјалне сигурности²⁶ која се везује за равноправно обезбеђење осигурања од ризика у систему обавезног социјалног осигурања. Директива Савета 89/391/ЕЕС о увођењу мера за подстицање побољшања безбедности и здравља радника на раду²⁷ представља оквирну директиву након чијег доношења је уследило усвајање посебних

23 Regulation 883/2004/EC of 29 April 2004 on the coordination of social security systems (Official Journal L 166, 30/4/2004 p. 1–98).

24 Council Directive 75/117/EEC of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women (Official Journal L 45, 19/02/1975, p. 19–20).

25 Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (Official Journal L 039, 14/02/1976, p. 40–42).

26 Council Directive 79/7/EEC of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security (Official Journal L 6, 10/01/1979, p. 24–25).

27 Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work (Official Journal L 183, 29/06/1989 p. 1–8).

директива које уређују безбедност и заштиту радника у зависности од радног места и изложености штетним супстанцама.

Директива Савета 91/551/ЕЕС о обавези послодавца да обавести запослене о условима уговора у раду, односно радног односа²⁸ као извор секундарног комунитарног права установљава разумне рокове и елементе информисања у вези са уговором о раду. Овом директивом се врши координација минималних стандарда у закључивању уговора између послодавца и запослених, док се посебна важност овог правног прописа огледа у критеријумима које морају усвојити државе чланице у припреми за придруживање Европској унији. Од значајнијих у овој области су и Директива Савета 94/33/ЕС о заштити младих људи на раду, Директива Европског парламента и Савета 96/71/ЕС о упућивању радника на рад у другу државу чланицу у оквиру пружања услуга, као и Директива Савета 98/49/ЕС о заштити права запослених и samozапослених лица која се крећу унутар Заједнице на додатне пензије.

Најзначајније препоруке које се тичу права из система социјалне сигурности су Препорука 92/441/ЕЕС о заједничком критеријуму за довољна средства и социјалну помоћ у системима социјалне заштите и Препорука 92/442/ЕЕС о конвергенцији циљева и политика у социјалној заштити. Повеља о основним социјалним правима радника из 1989. године и Резолуција о борби против социјалне искључености из исте године покренуле су дискусије о солидарности у помоћи рањивим групама које могу бити изложене ризику сиромаштва и социјалне искључености. Препоруком 92/441/ЕЕС²⁹ се у циљу „очувања људског достојанства“ прописује право на финансијску помоћ лицима, која према утврђеном нивоу животног стандарда и нивоа цена у свакој држави може варирати уз обавезну гаранцију минималног обезбеђења. Предвиђа се улога Европске комисије, која уз константни контакт са државама чланицама има задатак размене информација и искустава уз евалуацију исхода.

Извештавање Европском парламенту о напретку и препрекама је други задатак Европске комисије, уз сарадњу са Економско-социјалним комитетом. Препорука 92/442/ЕЕС о приближавању циљева и политика социјалне заштите проистекла је из свести о заједничким проблемима са којима се суочавају земље чланице, уз посебно наглашавање координисања права радника у области социјалне заштите и координације политика у вези обезбеђивања социјалне заштите старих

28 Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 on an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship (Official Journal L 288, 18/10/1991 p. 32–35).

29 Council Recommendation 92/441/EEC of 24 June 1992 on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems (Official Journal L 245, 27/08/1992 p. 46–48).

без права на пензију или други извор прихода, а који су достигли године за пензионисање. Европска комисија преузима консултативну улогу у односу на земље чланице и улогу достављања извештаја Савету о остварењу успостављених циљева. Без обзира на правну необавезност у поступку примене препорука, „национални судови су дужни да у решавању случајева из своје надлежности приликом тумачења извора унутрашњег права, путем којих се обезбеђује имплементација комунитарног законодавства, узимају у обзир одговарајуће препоруке ЕУ“.³⁰

Доношење резолуција на европском нивоу одвијало се упоредо са постепеним проширивањем надлежности Уније у правноформалном смислу, уз окретање ка *soft law* инструментима у случају немогућности консензуса. Од првобитних, које су се тицале општих радних услова и обезбеђивање услова за несметано функционисање заједничког тржишта (Резолуција Савета о прилагођавању радног времена из 1979. године; Резолуција Савета о смерницама за комунитарну политику тржишта рада из 1980. године), преко пропагирања права посебних група радника (попут Резолуције Савета о поновном укључивању и касном укључивању жена у рад из 1988. године) до оних које се односе на нове изазове социјалне искључености и система социјалне сигурности (Резолуција Савета и министара за запошљавање и социјалну политику о уравнотеженом учешћу жена и мушкараца у породичном и пословном животу из 2000. године).

Консензус о дискусијама успешности/неуспешности конвергенције и хармонизације у досадашњем периоду, посматрано из минималистичке перспективе, постигнут је бар око конвергенције на нивоу идеја. Идејна конвергенција значи да „креатори политике постижу сагласност око механизма за рад у областима политика, дефиниција пожељних и непожељних политика и уверењу како политике функционишу“.³¹ Лајбфриди Пирсон сматрају да се досадашњим напретком у координацији система социјалне заштите укида суверенитет националних држава и ту тврдњу поткрепљују следећим аргументима: (1) државе чланице више не могу ограничити социјалне бенефиције својим грађанима; (2) државе чланице не могу ограничити коришћење бенефиција само на њиховој територији; (3) државе чланице не могу се сачувати од конкурентске претње другачијих социјалних режима од њиховог; (4) државе чланице губе монопол у администрирању захтева на социјалне бенефиције.³² Оваквим околностима, сматрају ови аутори, допринело је доношење

30 Љубинка Ковачевић, „Извори комунитарног радног и социјалног права,“ у: Вуковић, *Социјална политика Европске уније*, 350.

31 Radaelli, *The Open Method of Coordination*, 9.

32 Stephan Leibfried and Paul Pierson, “Social Policy,” in *Policy Making in the European Union*, ed. Helen Wallace and William Wallace (Oxford: Oxford University Press, 1996), 196.

директива седамдесетих година, као и широко интерпретирање успостављених норми од стране Суда правде ЕУ.

Надовезујући се на концепт и исходе хармонизације, концепт конвергенције као могући исход подразумева „повећање сличности између једне или више карактеристика одређене политике (политичких циљева, политичких инструмената, политичких процедура (*settings*) кроз сет политичке јурисдикције у датом периоду времена“.³³ У контексту придруживања Европској унији и процеса европеизације националних политика на једној страни и конвергенције на другој, на овом месту се мора подвући да „европеизација није конвергенција – али конвергенција може бити последица“.³⁴

О Конор разликује три типа конвергенције у контексту чланства у ЕУ, заснованим на социо-економским исходима, уз коришћење критеријума: БДП по глави становника, проценат трошкова социјалне заштите у БДП-у и социјалних и економских права полова: „1) конвергенција као смањена варијација; 2) *catch up* конвергенција; 3) и идејна конвергенција“.³⁵

Роговски и Кејтар закључују да је „историја координације социјалне сигурности у ЕЗ била процес постепеног проширивања компетенција и прилагођавања политичким потребама“³⁶ и да у том смислу можемо очекивати различите исходе – потпуну конвергенцију или повратак ауторитету националне политике.

Промена дискурса координације кроз примену *soft* метода

Од почетка 1990-их, институције Европске уније мењају правне механизме хармонизације европских социјалних система. На агенду Европске уније ступају проблеми који се тичу сиромаштва и социјалне искључености, а тиме и потреба уређивања ових политички осетљивих области националних социјалних политика. Инсистирајући на неопходности заједничког бављења овим питањима, Заједница прави отклон према традиционалном регулисању директивама према мање обавезујућим правним инструментима, од тврдог ка меком праву. Синергија ове две врсте права би имала за исход потпуну правну обухватност свих аспеката европског социјалног модела у ЕУ (табела 2).

33 Christoph Knill, “Introduction: Cross-national policy convergence: concepts, approaches and explanatory factors,” *Journal of European Public Policy* 12, no. 5 (2005), 768.

34 Julia O’Connor, “Socio-economic Convergence in the European Union in the context of the power relations within and between European Institutions,” <http://www.rc19.unifi.it/papers/pdf/oconnor.doc>, 9.

35 Ibid., 12–15.

36 Rogowski and Kajtar, “The European Social Model and Coordination of Social Policy,” 3.

Тврди *acquis* – у Уговорима и директивама ЕУ
 Законодавство по питању здравља и безбедности (укључујући радно време)
 Једнаке могућности и антидискриминационо законодавство (укључујући атипичне облике рада и привремени рад)
 Мобилност радника укључујући права из социјалне сигурности
 Признавање социјалних партнера и социјалног дијалога на нивоу ЕУ
 Европски структурни фондови, који укључују ЕРРФ и ЕСФ

Меки *acquis* – повезан са Лисабонском агендом и ОМК
 Борба против социјалне искључености искорењивањем сиромаштва, укључујући активну инклузију
 Европске стратегије запошљавања (укључујући подизање опште стопе запослености са специфичним циљевима за жене; развој флексибилности; и активних политика тржишта рада)
 Проширивање образовања и обуке путем целоживотног учења
 Ојачавање социјалног партнерства ради достизања циљева ЕЕС/Лисабонске агенде
 Креирање дугорочно одрживих пензионих система
 Обезбеђивање адекватних система социјалне сигурности
 Унапређење усклађивања запослења и породичног живота путем унапређеног приступа услугама за бригу о деци

Норме и вредности – присутне у европским друштвима
 Уверење да економски раст треба да буде комбинован са социјалном кохезијом
 Поређење ЕУ са САД-ом
 Уверење да се ЕСМ ослања на разноврсне системе благостања
 Уверење да држава треба да обезбеди или бар да гарантује јавне услуге и услуге од јавног интереса

Табела 2 – Компоненте европског социјалног модела³⁷

Поред постојања међународног права које се заснива на прецизно дефинисаним законским обавезама, „меко право карактерише ослабљена верзија термина: обавезе, прецизности и делегирања“.³⁸ Из тог разлога настају „нови модели управљања“ који су постали неопходни

37 Beryl Ter Haar and Paul Copeland, “What are the Future Prospects for the European Social Model? An Analysis of EU Equal Opportunities and Employment Policy,” *European Law Journal* 16 (2010), 281.

38 Christopher Tucker, “The Lisbon Strategy and the Open Method of Coordination: A New Vision and the Revolutionary Potential of Soft Governance in the European Union,” prepared for delivery at the Annual Meeting of the American Political Science Association, from 28 to 31 August 2003, http://www.eurosfair.pr.fr/7pc/doc/1225463928_lisbon_ideology_omc_apsa_paper_tucker.pdf, 8.

у измењеним условима у којима се регулише наднационална политика, чиме се прави отклон у односу на класичне начине вертикалног управљања. Одређени аутори³⁹ сматрају да постоји неколико разлога за прелазак на мање рестриктивне моделе управљања, међу којима је на првом месту наглашена комплексност различитих приступа политикама у ЕУ и у њеним државама чланицама. Због тога се сматра да строго дефинисани секундарни извори права неће бити применљиви у свим земљама, а тиме би постали неефикасни. У прилог овом ставу је динамика приступања земаља Европској унији, чиме је дивергентност знатно увећавана. Приступањем Финске и Шведске 1995. године, као и групе земаља које су приступиле 2004. године, постало је немогуће у потпуности хармонизовати политике. Други разлог за употребу „нових модела управљања“ је потреба за новом врстом легитимности ЕУ која ће бити утемељена на учешћу разноврсних актера. Ти актери могу бити невладине и владине организације у складу са преовладавајућим становиштем да би „путем проширивања учесника у процесу доношења одлука управљање било хоризантално пре него хијерархијски организовано“.⁴⁰ Повећана међузависност држава са позитивним и негативним ефектима које доноси глобализација, актуелизује два супротна процеса. Са смањивањем улоге у нарастајућем процесу глобализације, која најширу идеолошку подршку има у Сједињеним Америчким Државама и развијеним земљама западне Европе, појављује се умекшавање механизма за регулацију међународних уговора.

“Заједно са сужавањем суверености (или маневарског простора за спровођење аутономних делатности) држава у социјалној политици, слабљење социјалних веза између и унутар друштвених група представља, потенцијално, једну од најнеповољнијих последица глобализације, односно захтева стварање нових механизма друштвене солидарности”.⁴¹

С друге стране, националне државе још увек задржавају највећу легитимност у области социјалне политике.

У пракси Европске уније очување државног суверенитета уз кориговање кључних области националних социјалних система ка заједничким вредностима започело је правнонеобавезујућим актима

39 Joanne Scott and David Trubek, “Mind the Gap: Law and New Approaches to Governance in the European Union,” *European Law Journal* 8, no.1 (2002): 1–18.

40 Charls Sabel and Jonathan Zeitlin, “Active Welfare, Experimental Governance, Pragmatic Constitutionalism: The New Transformation of Europe,” Draft prepared for the International Conference of the Hellenic Presidency of the European Union, “The Modernisation of the European Social Model & EU Policies and Instruments”, Ioannina, Greece, 21–22 May 2003 <http://eucenter.wisc.edu/OMC/Papers/EUC/zeitlinSabel3.pdf>, 11.

41 Перишић, „Социјална сигурност између државе и тржишта“, 84.

органа ЕУ. Кенер разликује неколико група правнообавезујућих аката који се убрајају у меко право:

“(1) изјаве Европског савета и заједничке резолуције и декларације којима се најављују нове активности у области социјалне политике (2) препоруке Комисије и Савета које подржавају постојеће програме или подсећају на неиспуњене планове (3) препоруке, резолуције и меморандуми којима се позитивни правнообавезујући (*hard law*) допуњавају у циљу доследне примене у државама чланицама и помоћу којих се пажња институција Уније усмерава на приоритетне области социјалне политике (4) изјаве о питањима у погледу којих не постоје реалне основе за усвајање обавезујућих прописа у догледно време”.⁴²

С обзиром на то да је обухватала и већ поменуто регулисање мање обавезним документима ЕУ, примена меког права није нова појава која наступа увођењем Отвореног метода координације од 2000. године. Пре самог почетка примене ОМК најутицајнији инструмент је била Европска стратегија запошљавања из 1997. године која одржава прихватљив баланс између правног уговорног основа стратегије и одсуства санкције. Отворени метод координације подразумева утврђивање смерница на нивоу целе Европске уније у четири области (запошљавање, социјална укљученост, пензијски систем, здравство и дуготрајна нега), постављање индикатора за процену успешности, затим се смернице преводе на национални ниво у виду специфичних задатака које свака држава чланица треба да испуни, да би се процес заокружио препорукама Европске комисије свакој држави чланици у сврху постизања бољих резултата у поменутим областима. Целокупни процес подразумева континуирано извештавање, усаглашавање међу државама чланицама и са европским циљевима, као и ревидирање индикатора ради покривања више димензија социјалних ризика.

У контексту примене ОМК као инструмента меког права, Радаели идентификује три главна разлога за прелазак на „нове моделе управљања”:

1) „Политички процес је промењен. С једне стране, легитимни диверзитет и супсидијарност су кључне тачке процеса. С друге, Економско-монетарна унија је повећала ниво и комплексност политичке међузависности [...] то је ендемска тензија ОМК. Немогуће је спровести координацију између социјалних и економских политика без заједничких веровања о улогама државе и тржишта у Европи; 2) Нове политичке парадигме су показале ограничења

⁴² Миросинка Динкић и Љубинка Ковачевић, Социјална политика – Хармонизација домаћег законодавства са правом Европске уније (Београд: Институт за упоредно право, 2004), 15.

традиционалних легалних инструмената и хармонизације [...]. Меки приступ уклопљен у ОМК сматра се супериорним у односу на традиционалне приступе, јер омогућује учење и флексибилност политичког процеса; 3) Трећи разлог је у вези са правним неусклађеностима [...]. Препреке за легалну хармонизацију долазе из уговора....”⁴³

Закључак

Након вишедеценијског регулисања појединих области социјалне политике које су се превасходно односиле на остваривање радничких права на јединственом тржишту ЕУ, примат меких облика регулисања у новијој историји координације политика даје адекватан политички одговор на измењене околности и актуелне социјалне проблеме. Европски социјални модел се уобличавао од оснивања Европске уније и на почетку обухватао само консензус о минималним правима радника. У почетку долази до проширивања европског законодавства у области радног права кроз доношење директива које се тичу безбедности на раду и постизања једнаког положаја мушкараца и жена на тржишту рада. Касније наступа проактивнији приступ усмерен на промоцију политика запошљавања, као и увођење минималних стандарда у области социјалне сигурности. Почевши од 2000. године инсистира се и на питањима неједнакости у европским друштвима. Сиromаштво и социјална искљученост добијају своје место међу европским политикама, при чему се наглашава неопходност бољег повезивања политика запослености са промоцијом социјалне укључености. Упоредо са ширењем опсега заједничких политика проширивао се и садржај европског социјалног модела који се у савременом смислу настоји изједначити са остваривањем социјалне кохезије у друштву. Комплементарно томе, с обзиром на то да је ширио своју обухватност, чврсти темељи на којима је изграђен кроз законодавство Европске уније морали су бити употпуњени флексибилнијим облицима сарадње. Отворени метод координације, као инструмент усклађивања националних политика, наставља да се спроводи на нивоу Европске уније и у актуелном стратешком периоду до 2020. године. Ослањајући се на строги правни оквир, регулисање нових политика меким правом све чешће добија епитет „политичких“ више него правних споразума. С обзиром на то да такви споразуми почивају на добровољности држава чланица, остаје отворено питање да ли ће се заједнички европски социјални модел и даље мењати прогресивно или ће поједине државе чланице напустити овај концепт.

43 Radaelli, *The Open Method of Coordination*, 21–23.

Извори:

- Council Directive 75/117/EEC of 10 February 1975 on the approximation of the laws of the Member States relating to the application of the principle of equal pay for men and women (Official Journal L 45, 19/02/1975, p. 19–20).
- Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (Official Journal L 039, 14/02/1976, p. 40–42).
- Council Directive 79/7/EEC of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security (Official Journal L 6, 10/01/1979, p. 24–25).
- Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work (Official Journal L 183, 29/06/1989 p. 1–8).
- Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 on an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship (Official Journal L 288, 18/10/1991 p. 32–35).
- European Commission. European social policy – A way forward for the Union. A White Paper. Brussels, 27. 07. 1994, COM (94) 333 final. http://europa.eu/documentation/official-docs/white-papers/pdf/social_policy_white_paper_com_94_333_a.pdf.
- Regulation 883/2004/EC of 29 April 2004 on the coordination of social security systems (Official Journal L 166, 30/4/2004 p. 1–98).
- Single european act. <http://www.proyectos.cchs.csic.es/euroconstitution/library/historic%20documents/SEA/Single%20European%20Act.pdf>.
- Treaty of Nice. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12001C/TXT>.
- Treaty of Rome. http://www.proyectos.cchs.csic.es/euroconstitution/library/historic%20documents/Rome/TRAITES_1957_CEE.pdf.

Литература:

- Динкић, Миросинка, и Љубинка Ковачевић. Социјална политика – Хармонизација домаћег законодавства са правом Европске уније. Београд: Институт за упоредно право, 2004.
- Esping-Andersen, Gesta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Hantrais, Linda. *Social Policy in the European Union*. London: MacMillan Press Ltd, 2000.
- Knill, Christoph. "Introduction: Cross-national policy convergence: concepts, approaches and explanatory factors." *Journal of European Public Policy* 12, no. 5 (2005): 764–774.
- Leibfried, Stephan, and Paul Pierson. "Social Policy." In *Policy Making in the European Union*, edited by Helen Wallace and William Wallace, 185–207. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- O'Connor, Julia. "Socio-economic Convergence in the European Union in the context of the power relations within and between European Institutions." <http://www.rc19.unifi.it/papers/pdf/oconnor.doc>.
- Перишић, Наталија. „Европски социјални модели.“ Магистарска теза. Факултет политичких наука, Београд, 2007.
- Перишић, Наталија. „Социјална сигурност између државе и тржишта.“ Докторска теза. Факултет политичких наука, Београд, 2012.
- Radaelli, Claudio. *The Open Method of Coordination: A new governance architecture for the European Union?* Stockholm: Swedish Institute for European Policy Studies, 2003.
- Roberts, Ivor, and Springer Beverly. *Social Policy in the European Union – Between Harmonization and National Autonomy*. London: Lynne Rienner Publishers, 2001.
- Rogowski, Ralf, and Edit Kajtar. "The European Social Model and Coordination of Social Policy. An overview of policies, competences and new challenges at the EU level." Paper delivered at the TLM. NET Conference, Quality in Labour Market Transitions: A European Challenge, Amsterdam 25–26 November 2004.
- Sabel, Charles, and Jonathan Zeitlin. "Active Welfare, Experimental Governance, Pragmatic Constitutionalism: The New Transformation

- of Europe.” Draft prepared for the International Conference of the Hellenic Presidency of the European Union, “The Modernisation of the European Social Model & EU Policies and Instruments”, Ioannina, Greece, 21–22 May 2003. <http://eucenter.wisc.edu/OMC/Papers/EUC/zeitlinSabel3.pdf>.
- Scott, Joanne, and David Trubek. “Mind the Gap: Law and New Approaches to Governace in the European Union.” *European Law Journal* 8, no.1 (2002): 1–18.
- Schulte, Bernd. “Die Entwicklung der Sozialpolitik der Europaische Union and ihre Beitrag fur Konstituierung des europaische Sozialmodell.” In: *Das europaische Socialmodell – Auf dem Weg zum transnationalen Socialstaa*, edited by Hartmut Kaelble and Günter Schmidt Kaelble, Berlin: Wissenschaftszentrum fur Socialforschung, 2004.
- Streeck, Wolfgang. “Neo-voluntarism: A European Social Policy Regime?” In: *Governance in the European Union*, edited by Gary Marks, Friz Scharpf, Philippe Schmitter and Wolfgang Streeck. London: Sage, 1996.
- Ter Haar, Beryl, and Paul Copeland. “What are the Future Prospects for the European Social Model? An Analysis of EU Equal Opportunities and Employment Policy.” *European Law Journal* 16 (2010): 273–29.
- Tucker, Christopher. “The Lisbon Strategy and the Open Method of Coordination: A New Vision and the Revolutionary Potential of Soft Governance in the European Union,” prepared for delivery at the Annual Meeting of the American Political Science Association, from 28 to 31 August 2003, http://www.eurosfair.prdd.fr/7pc/doc/1225463928_lisbon_ideology_omc_apsa_paper_tucker.pdf.
- Вукадиновић, Радован. „О европеизацији и хармонизацији домаћег права са правом ЕУ у процесу стабилизације и придруживања још једанпут.“ Српска правна ревија 1, бр. 3 (2006). „Споразум о стабилизацији и придруживању.“
- Вуковић, Дренка. Социјална политика Европске уније. Београд: Факултет политичких наука, 2011.
- Whiteford, Peter. “W(h)ither Social Policy?” In *New Legal Dynamics of European Union*, edited by Jo Shaw and Gillian More, 111–128. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Summary

Suzana Mihajlović Babić

Building up the European social model – coordination of national social policies in European Union

Keywords: coordination, European Union, social policy, sources of community law, European social model

The concept of the European social model in the past two decades has been subject of scientific discussion among researchers active in the field of social policy of the European Union. The formulation of a common policy in the social sphere implied the determination of basic values shared by all Member States, as well as the implementation of such values in the legislative practice. Main objectives of this article are analysis of the European social model concept and synthesizing knowledge about ways of coordinating various social security systems at EU level, which contribute to the implementation of this concept in practice. Reviewing the coordination mechanisms, special emphasis is given to the development of soft method that changes and enriches the discourse of coordination. The analysis leads to the conclusion that the harmonization of national social policies is most present in the field of labour law, along with expanding the scope of the European Union competences in another areas of social policy.

ЧЛАНИЦИ

Од Амбасадора до Еуридике: естетичке, етичке и политичке импликације два модела психоаналитичке теорије погледа²

Апстракт: Преузет из теорије филозофа и практичара психоанализе, Жака Лакана, појам поглед већ готово пола века фигурира као један од централних теоријских и аналитичких категорија психоаналитичких приступа унутар студија визуелне културе и уметности. Овај рад представља покушај анализе могућег естетичког, етичког и политичког потенцијала употребе психоаналитичког појмовног апарата у оквирима теорије и критике ликовних уметности, кроз сажет паралелни приказ основних постулата две репрезентативне психоаналитичке теорије погледа: Лаканове (пост)структуралистичке психоанализе и пост-лаконовске теорије погледа Брахе Етингер. Поменуте импликације на нивоу ова два модела ће у раду бити сагледане и сучељене кроз примере анализе слика који сами аутори користе за илустрацију својих теза: Амбасадори Ханса Холбајна Млаћег и серије слика Еуридика Брахе Етингер.

Кључне речи: поглед, психоанализа, Жак Лакан, Браха Етингер, уметност, теорије слике, *objet petit a*, матрикс, матриксни поглед, појам политичког

Увод

Првобитно коришћен у филозофијама егзистенцијализма и феноменологије, појам *погледа* (енг. *gaze*, фр. *regarde*) најчешће се везује за психоаналитичку теорију Жака Лакана (Jacques Lacan), али и низ каснијих критичких студија визуелних уметности које психоаналитички теоријски оквир и пратећи појмовни апарат узимају као почетну тачку својих анализа. Тако, на пример, у оквирима феминистичке теорије и критике, овај појам од средине 1970-их година постаје једна од кључних аналитичких

1 E-mail: mmirazic@gmail.com.

2 Делови текста су преузети из мастер рада који је одбрањен 2013. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду под насловом „Лаканов појам погледа у феминистичким теоријама филма“.

категорија за разумевање патријархалне структуре доминантне културне и уметничке продукције.³ Квир теорија, као и критичке студије расе ће такође препознати одређени политички, еманципаторски потенцијал психоаналитичког приступа анализи (ре)продукција односа моћи. С друге стране, биће и оних који ће тврдити да се класични психоаналитички модел показао недостатним када је реч о суптилнијој анализи односа моћи у савременом друштву, што је довело до окретања критичких студија уметности пре свега ка постструктуралистичкој, деконструкционистичкој и/или марксистичкој теоријској парадигми као оквиру за промишљање могућности политичког деловања.⁴

Иако, дакле, оперативан за читав низ теоретичарки и теоретичара током највећег дела друге половине XX века, појам погледа је у различитим контекстима развијан и коришћен често са сасвим различитим теоријским, естетичким, етичким и политичким импликацијама. Полазећи од основне претпоставке да је „психоаналитичка теорија инхерентно критички, политички дискурс“, тј. да је „политичко саставни део психоаналитичког дискурса на [...] дубљој разини“,⁵ у овом раду ћу покушати да на примерима два репрезентативна психоаналитичка модела појма *погледа*, покажем кључне разлике на нивоу поменутих импликација. Први модел ће бити представљен кроз утицајну позну теорију погледа Жака Лакана, илустровану примером слике *Амбасадори* Ханса Холбајна Млађег (Hans Holbein the Younger), док је други модел дат кроз теорију и уметничку праксу савремене феминистичке психоаналитичарке Брахе Етингер (Bracha Ettinger). Њена серија слика под називом *Еуридика* послужиће као илустрација једне сасвим нове, оригиналне феминистичке, постлакановске реинтерпретације овог психоаналитичког појма, којом се може ревитализовати његов аналитички и, још важније, политички потенцијал.

Порекло појма: пре-лакановске теорије погледа

Развијајући сопствену теорију погледа, Лакан пре свега полази од Сартрове (Jean-Paul Sartre) егзистенцијалистичке филозофије, и то најпре од кључних теза представљених у једној од његових најзначајнијих онтолошких студија *Биће и ништавило*.⁶ Трећи део књиге Сартр посвећује

3 Милица Миражић, „Лаканов појам погледа у феминистичким теоријама филма,“ *Генеро: часопис за феминистичку теорију и студије културе* 19 (2015).

4 Ibid., 126.

5 Anthony Elliott, *Uvod u psihoanalitičku teoriju* (Zagreb: AGM, 2012), 292.

6 Жан-Пол Сартр, *Биће и ништавило: оглед из феноменолошке онтологије*, 2 тома (Београд: Нолит, 1984). У овом раду је коришћен енглески превод: Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology* (Abingdon: Routledge, 2000).

студији онога што назива Биће-за-Другог (*être-pour-autrui*),⁷ где појму погледа (фр. *regarde*, енгл. *look*) додељује централну улогу у доживљају другог као субјекта. Наиме, Сартр тврди да је идеја о сопственој објективизацији, услед реалне или претпостављене изложености туђем погледу, кључна за свест о томе да је и други субјекат.⁸

Своју тезу Сартр сликовито објашњава кроз неколико примера. Први се односи на слику човека који посматра своје окружење у парку – траву, цвеће, клупу и другог човека који пролази удубљен у књигу. Користећи овај пример, Сартр тврди да све што се појављује у мом видном пољу је за мене као посматрача подједнако објекат – и трава и дрво и човек и књига коју он чита. Сама чињеница да особа коју видим такође стоји у некој релацији са предметом који сама посматра (у овом примеру то је књига), што изазива одређену nelaгоду и децентрализује свет који ме окружује, и даље не значи да Други за мене престаје да бива објекат, напротив – објекат који види оно што ја видим јесте за мене Други, али и даље Други-као-објекат.⁹ Међутим, претпоставка изложености погледу Другог (бивање-виђеним-од-стране-Другог), тј. (пред)¹⁰ свест о могућности сопствене објектификације је оно што нужно захтева „радикалну конверзију Другог“¹¹ у Други-као-Субјекат, јер „Ја не може бити објекат објекту“.¹²

Овде се чини да је важно истаћи један аспект Сартрове тезе који ће касније бити посебно значајан Лакану за развој његове сопствене теорије погледа. Наиме, Сартр наглашава да „иако се поглед најчешће манифестује као конвергенција две очне орбите у мом правцу, „[...] њега можемо доживети и у прилици када смо изложени пуцкетању грања, звуку корака након којих следи тишина, лаганом отварању шалона или благом њихању завеса.“¹³ Управо овај наговештај тезе о једној врсти поунутрашњења идеје погледа као конститутивног чиниоца у процесу субјективизације ће бити

7 Ibid., 629.

8 Dylan Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis* (London: Routledge, 1996), 73.

9 Sartre, *Being and Nothingness*, 255–256.

10 Критикујући Хусерла (Edmund Husserl), Сартр у више наврата инсистира на постојању пре-рефлексивног аспекта свести, који супротставља рефлексивном картезијанском *Cogito*-у. За разумевање ове тезе по којој Бивање-за-Другог не спада у домен рефлексивног, важно је истаћи да Сартр говори о преовлађујућем осећају стида (дакле, једном готово инстинктивном, афективном, не-рефлексивном стању) које се јавља при спознаји могућности изложености туђем погледу и, консеквентно, туђем суду. Видети више у: Hulyia Guney, „On Sartre and Self-Consciousness,“ *Janus Head* 1, no. 1 (1998); Sartre, *Being and Nothingness*, 221–302.

11 Sartre, *Being and Nothingness*, 257.

12 Ibid.

13 Ibid.

оно што ће Лакан редефинисати и додатно разрадити.

Осим Сартра, значајан утицај на каснију Лаканову разраду појма погледа имала је и Мерло-Понтијева (Maurice Merleau-Ponty) теза да смо сви „бића која су гледана у спектаклу света“,¹⁴ тј. да свакој субјективизацији претходи, и на неки начин је условљава, одређена аутономија погледа у односу на субјекат.¹⁵ Можда још утицајнија, не само за Лаканову теорију погледа, већ и за читав низ каснијих, а посебно савремених феминистичких интерпретација овог појма, јесте Мерло-Понтијева преокупација односом између оног ко види и виђеног, тј. субјекта и објекта, видљивог и невидљивог, који у свом постхумно објављеном и недовршеном рукопису под насловом *Видљиво и невидљиво*¹⁶ објашњава користећи појам меса (фр. *chair*, енгл. *flesh*) у покушају да развије и прикаже међусобну испреплетаност тела и његових виртуелних могућности, видљивог и гледајућег.

Према Мерло-Понтију, кључан аспект овог односа је „иманентна, али заправо никад реализована“¹⁷ реверзибилност виђеног и оног који гледа. Као илустрацију, он визуелно пореди са тактилним и звучним и тврди да, као што заправо левом руком никада не можемо додирнути десну руку док додирује леву, јер у самом тренутку реализације десна рука може бити или само додирнута или она која додирује, иако истовремено обједињује оба ова модалитета,¹⁸ показујући да су „унутрашњост и спољашњост манифестације једног истог“,¹⁹ на сличан начин је и онај који гледа увек „имплициран у ономе што види“.²⁰ Другим речима, Мерло-Понти, преко појма погледа, отвара пут ка превазилажењу дуалистичке картезијанске логике, укидању оштре границе између субјекта и објекта и указује да је, на супрот томе, заправо пре реч о врсти веома флуидне контактне површине која ова два ентитета везује.²¹ Управо ће у овој тези Жак-Ален Милер (Jacques-Alain Miller), један од најистакнутијих Лаканових следбеника и тумача, пронаћи место његовог мимоилажења са Мерло-Понтијем, са чим ће директно и суочити Лакана у току XI семинара. Наиме, Милер ће Лакану замерити занемаривање чињенице да Мерло-

14 Jacques Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan Book XI: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, ed. J. Alain Miller (New York: W. W. Norton, 1978), 75.

15 Елизабет Грос, *Променљива тела: ка телесном феминизму* (Београд: Центар за женске студије и истраживања рода, 2005), 140–141.

16 Maurice Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible* (Evanston IL: Northwestern University Press, 1968).

17 Ibid., 147.

18 Ibid., 147–148.

19 Rajiv Kaushik, *Art and Institution: Aesthetics in the Late Works of Merleau-Ponty* (New York and London: Continuum, 2011), 19.

20 Грос, *Променљива тела*, 151.

21 Merleau-Ponty, *The Visible and the Invisible*, 271.

Понти картезијански простор не замењује трансцеденталним простором односа према Другом, већ тиме покушава да наговести димензију интерсубјективности као кључно место субјективизације.²²

Појам погледа код Лакана

Разумевање функције вида и погледа у процесу субјективизације код Лакана пролази значајну трансформацију од концепта изнетог у ранијим радовима,²³ до касније теорије коју развија од XI Семинара. У тексту са предавања одржаног 1936, а штампаног први пут 1949. године, под насловом: „Стадијум огледала као творитељ функције Ја каква нам се открива у психоаналитичком искуству“, Лакан се бави тзв. огледалном фазом у процесу индивидуације детета, коју смешта између 6. и 18. месеца живота и која представља кључни моменат у развоју личности – тренутак примарног расцепа структуре кроз чин идентификације као један крајње „интелектуални чин, чин (пре)познавања“.²⁴ Дечије телесно искуство у том периоду је искуство о распарчаном, дезорјентисаном, раскомаданом телу, недиференцираном у односу на тело мајке и све остало што га окружује. Другим речима, искуство тек рођеног детета спада у домен предсимболичког стадијума психе који Лакан назива Реалним, најпримарнијем од три психичка регистра (остала два су Имагинарни и Симболички поредак), где „не постоје ограничења, границе, поделе и опозиције“,²⁵ у ком не постоји недостатак као такав и које је увек „немогуће“, с обзиром на то да, не познајући разлике, увек остаје ван језика, тј. ван могућности симболичке репрезентације која функционише уз помоћ мреже опозиција.²⁶

Према Лакану, овај период је обележен стањем беспомоћности и испуњен негативним афектима и фрустрацијама, услед чега се дете лако и радо идентификује са сликом у огледалу која му пружа осећај целовитости, тј. представља својеврсно (лажно) обећање будуће интегрисаности и контроле.²⁷ Поистовећивање са *Gestalt*-ом у огледалу супротстављено је истовременом осећању распарчаности коју производи недовољно развијена моторичка контрола, као и консеквентна зависност од мајке и мајчинске неге. На тај начин, сопство се конструише у процесу „нужно

22 Jacques Lacan, *XI Seminar: četiri temeljna pojma psihoanalize* (Zagreb: Iтро „Naprijed“, 1986), 158.

23 Овде се заправо пре свега мисли на текст: Жак Лакан, „Стадијум огледала као творитељ функције Ја каква нам се открива у психоаналитичком искуству,“ у: *Списци*, ур. Миодраг Павловић (Београд: Просвета, 1983), 5–13.

24 Elizabeth Grosz, *Jacques Lacan: A Feminist Introduction* (London: Routledge, 1990), 35.

25 *Ibid.*, 34.

26 Elizabeth Wright, *Lacan i postfeminizam* (Zagreb: Znanost u džepu, 2001), 63.

27 Adrian Johnston, „Jacques Lacan,“ in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta, (Summer 2013), <http://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/lacan>.

отуђујуће конститутивне идентификације²⁸, објектификације Ега који настаје заузимањем места имагинарног другог, тј. интернализацијом другости. Међутим, Лакан је овде јасан: стадијум огледала је много више од историјске фазе у развоју ега. Он истовремено представља и „трајну структуру субјективности, парадигму Имагинарног поретка“²⁹ кроз дугорочну либидиналну инвестицију у сопствену слику.³⁰ Поједностављено речено, у овој фази свог психоаналитичког теоријског рада, Лакан тврди да се индивиду конституише кроз илузију о нужности одрицања једне врсте природног стања јединства и испуњености, уласком у културу, у језик. Међутим, знање о овом губитку је потиснуто илузијом целовитости која произилази из интројекције идеалног ега, тј. идентификације са целовитом сликом у огледалу.

Лаканов обрт од Симболичког ка Реалном и позна теорија погледа коју развија пре свега у XI Семинару неће имати много везе са огледалном фазом и ту управо настаје основни проблем са разумевањем рецепције лакановске психоанализе и њене употребе у оквирима студија визуелних уметности.³¹ Као што је у претходним поглављима већ наглашено, Лакан најпре полази од Сартрове тезе према којој је свест о могућности сопствене објективизације погледом Другог кључна у процесу субјективизације. Међутим, док Сартр доживљава поглед као нешто што је, услед ефекта поунутрашњења, својство субјекта, Лакан види расцеп између ока и погледа, сврставајући око које посматра у домен субјекта, а поглед у област Другога,³² чиме се децентрираност и располућеност самог субјекта преноси и на видно поље.³³ Поглед, према Лакану, дакле, не припада субјекту, али ни ономе што би код Мерло-Понтија био „свет у целини, свет у феноменолошком смислу“³⁴ већ представља специфичну врсту објекта, *objet petit a*.³⁵ Тек са увођењем појма *objet petit a*, Лаканов

28 Grosz, *Jacques Lacan*, 40.

29 Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, 118.

30 Jacques Lacan, „Some Reflections on the Ego,” *International Journal of Psychoanalysis* 34 (1953): 14; Grosz, *Jacques Lacan*, 41.

31 В. Миражић, „Лаканов појам погледа“. О рецепцији Лакановог појма и (погрешним) тумачењима појма од стране теоретичара/ки филма, видети више и у: Џоан Коупцек, „Ортопсихички субјект: Теорија филма и рецепција Лакана,“ *Женске студије* 8/9 (1997): 88–108.

32 Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, 73.

33 Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan Book XI*, 72–73.

34 Charles Shepherdson, „A Pound of Flesh. Lacan’s Reading of The Visible and the Invisible,“ *Diacritics* 27, no. 4 (1997): 82.

35 Сам Лакан је инсистирао на томе да термин *objet petit a* остане непревођен како би сугерисао немогућност његове редукције на симболичку раван. То ће његови преводиоци на енглески језик поштовати, што није увек случај са преводима на БХС језике, где се може наћи као „предмет (мало) а“. Види: Alan Sheridan, „Translator’s note,“ in *Écrits: A Selection*, by Jacques Lacan (London: Tavistock Publications, 1977), XI.

концепт *погледа* добија свој сасвим оригинални и разрађен облик.

Objet petit a није ништа друго до оно чега се субјект мора одрећи у процесу субјективизације, предмет жудње заувек изгубљен у домену Реалног који у том смислу постоји једино као недостатак, као рупа, празно место око ког смо конституисани. Лакан ће овај концепт усложити тезом да је *objet petit a* само привидно изгубљени објекат, с обзиром на то да никад није ни био у поседу субјекта.³⁶ Као манифестација *objet petit a* у визуелном пољу,³⁷ поглед представља тачку која привлачи нашу пажњу и око које је читаво визуелно поље организовано.

Укратко, као што се да закључити из свега горе наведеног, разлика између Лакановог поимања огледалне фазе и касније развијеног појма погледа је суштинска утолико што представља везу са различитим регистрима субјективности. Док лажна слика у огледалу представља иницијацију субјекта у поредак Имагинарног, као и наговештај структуралности Симболичког,³⁸ *поглед* је место сусрета са Реалним. Реално није нешто што је изван Симболичког (иако се опире симболизацији), не постоји као некакав засебан домен, већ представља баријеру, границу, место прекида, шупљину, централно, а празно место Симболичког поретка.³⁹ Важно је овде истаћи да Лакан не заузима идеалистички став по ком је Реално домен некаквог суштинског постојања, нити агностички у својој тврдњи да он измиче мрежи означитеља.⁴⁰ Напротив, суштина Лакановог појма погледа лежи у томе да он ништа не крије, то је поглед који нас не види, већ нас открива као лажно целовите и утемељене у ништавилу, тј. у недостатку означитеља.

Поглед лобање у Амбасадорима

Како би сликовито показао да геометријски модел не исцрпљује све могућности визуелног,⁴¹ Лакан користи анализу слике *Амбасадори*⁴² Ханса Холбајна Млађег из прве половине XVI века. Из фронталне перспективе, на слици су приказана два мушкарца окружена различитим предметима који указују на њихов углед, образовање, богатство и истакнут друштвени статус. Са леве стране је насликан

36 Jaana Pirskanen, „The Other and the Real: How Does Judith Butler’s Theorising of the Subject and Contingency Differ from the New Lacanian Thought?“, *SQS* 3, no. 8 (2008): 5.

37 Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan Book XI*, 105.

38 Evans, *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, 119.

39 Todd McGowan and Sheila Kunkle, *Lacan and Contemporary Film* (New York: Other Press, 2004), XVI.

40 Коупцек, „Ортопсихички субјект“, 106.

41 Lacan, *XI Seminar: četiri temeljna pojma psihoanalize*, 95.

42 Hans Holbein the Younger, *The Ambassadors*. London: The National Gallery, <http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/hans-holbein-the-younger-the-ambassadors>.

Жан Де Динтевил (Jean de Dinteville), који је уједно и наручилац слике,⁴³ француски амбасадор у Енглеској, док са десне стране стоји његов пријатељ Жорж Де Селв (Georges de Selve), бискуп француске области Лавор, који је и сам у више наврата био у функцији амбасадора. Између њих, у средишњем делу, распоређени су поменути различити предмети: глобуси, књиге, музички инструменти, и сл. На самом дну слике налази се анаморфна слика људске лобање, видљива једино из одређеног угла и позиције посматрача, док се из фронталне перспективе чини само нејасном и непрепознатљивом мрљом. Овај детаљ, прилично популаран и карактеристичан за сликарство тог периода, за Лакана има двоструку важност. С једне стране, овим примером, Лакан убедљиво показује да, у тренутку када распознамо да линија на дну слике представља лобању чија фокализирајућа перспектива, практично, одређује угао посматрања слике истовремено „рефлектујући нашу сопствену ништавност, у облику мртвачке главе“⁴⁴ ми доживљавамо nelaгоду услед подсећања на чињеницу да смо конституисани услед празнине, недостатка. На тај начин, Холбајнова слика, према Лакану, поново изазива „заслепљујући бол нашег рађања у датост симболичког поретка“⁴⁵ У овом примеру, дакле, лобања, као једна врста слепо мрље, прекида у слици, представља управо место погледа Другог. Ово је за Лакана у том смислу одличан пример, између осталог, зато што и сама *temento mori* симболика приказаног анаморфног предмета (лобање) није случајна јер сасвим директно асоцира на смрт, губитак, кастрацију, тј. једну врсту жртве коју захтева улазак у Симболичко, а управо то је функција погледа.⁴⁶

Анаморфна лобања у „Амбасадорима“ за Лакана, дакле, служи као место погледа који није нешто што припада субјекту, нешто чиме посматрач управља и влада, већ напротив, поглед је оно што усмерава и одређује позицију посматрача, на тај начин га увлачећи у сцену из које, на први поглед, делује искључен.⁴⁷ Тачка погледа је оно место где се открива да „с оне стране“ видљивог и репрезентације, заправо, нема ничега.⁴⁸ Међутим, управо то „ништа“ је оно што утемељује субјект. Овакав драматичан сусрет са Реалним, иако nelaгодан

43 Henry Krips, „Extract from Fetish. An Erotics of Culture,“ in *Jacques Lacan: Critical Evaluations in Cultural Theory. VOL. III Society, Politics, Ideology*, ed. Slavoj Žižek (London: Routledge, 2003), 172.

44 Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan Book XI*, 92.

45 Tom Conley, „The Wit of the Letter: Holbein's Lacan,“ in *Vision in Context: Historical and Contemporary Perspectives on Sight*, eds. Teresa Brennan and Martin Jay (New York: Routledge, 1996), 49.

46 Todd McGowan, *The Real Gaze: Film Theory after Lacan* (Albany: State University of New York Press, 2007), 7.

47 Ibid.

48 Коупцек, „Ортопсихички субјект,“ 106.

и узнемиравајући јер суочава посматрача са чињеницом да је он ништа друго до недостатак, празнина, оно што на слици недостаје, за Лакана истовремено носи и одређен политички потенцијал. Наиме, искуство десубјективизације, тј. „свођење субјекта на ништавило *objet petit a*“⁴⁹ пружа могућност проналажења пукотине, недоследности у наизглед глатком функционисању идеологије, указујући тиме на њену структуралну немоћ и несавршеност.⁵⁰

Hans Holbein the Younger, *The Ambassadors*. London, The National Gallery

У том смислу, политички потенцијал естетичког лежи у моћи приказивања погледа који обесмишљава, руши илузију свемоћи и целовитости Симболичког поретка, враћајући нам изгубљену слободу, тј. у „трансформацији идеолошког субјекта у слободног субјекта“.⁵¹ До те трансформације се долази не дистанцирањем од Симболичког, тј. позиционирањем изван слике (фронталном позицијом посматрача), већ кроз препуштање жудњи за потпуним самоукидањем у систему

49 McGowan, *The Real Gaze*, 178.

50 *Ibid.*, 18–24.

51 *Ibid.*, 17.

означитеља, препуштање погледу Другог. Пример крајње радикализације политичких импликација Лаканове онтологизације Реалног можда је најочигледнији у појединим артикулацијама појма политичког које нуди Славој Жижек (Slavoj Žižek), препознајући дивљи, нагонски, непланирани и неартикулисани сусрет са Реалним као једини истински политички чин, до ког се не долази свесним промишљањем, отпором и деловањем, већ преко претераног прилагођавања, дословног придржавања слова закона како би се показале следе мрље, празна места система кроз које се, затим, систем може у потпуности одбацивати.⁵² До означавања овог сусрета унутар Символичког долази тек ретроактивно, што омогућава помак, промену, поновно уписивање садржаја у празно место.⁵³

Браха Етингер и теорија Матрикса

Браха Етингер, сликарка, психоаналитичарка и теоретичарка психоанализе, полазећи од Лаканове позне теорије погледа⁵⁴ предлаже револуционарно нов и другачији модел субјективности као процеса у ком поглед такође игра важну улогу. Слично као Мелани Клајн (Melanie Klein) пре ње, Етингер препознаје потенцијал рехабилитације односа мајка-ћерка који је у психоаналитичкој теорији главног тока био не само занемарен, већ готово у потпуности протеран и демонизован.⁵⁵ Међутим, оно што Етингер нуди није уобичајена мајка-ћерка дијада као место интерсубјективне размене.⁵⁶ Критикујући класични психоаналитички фалусни модел субјективности, она предлаже модел утеловљења који неће објективиковати тело мајке (мајка као Други код Фројда), нити га тотализовати (најпре кроз сепарацију, а затим и интеграцију и интројекцију „добре“ и „лоше“ мајке као код Клајн), већ представља повратак искуству рађања кроз и заједно са телом мајке, као додатни (не и једини, искључујући!) начин уласка у (проширено, увећано) Символичко.

52 Slavoj Žižek, *The Plague of Fantasies* (London: Verso, 1997), наведено према: Henry Krips, „The Politics of the Gaze: Foucault, Lacan and Žižek,“ *Culture Unbound* 2, no. 1 (2010): 99.

53 Pirskanen, „The Other and the Real,“ 10.

54 Овде се пре свега мисли на читав низ Лаканових необјављених семинара из периода од 1966. до 1967, као и оних после 1975. године. В. Bracha Ettinger, „Wit(h)nessing Trauma and the Matrixial Gaze: From Phantasm to Trauma, from Phallic Structure to Matrixial Sphere,“ *Parallax* 7, no. 4 (2001): 89–114, и Bracha Ettinger, „Trans-subjective Transferential Borderspace,“ in *A Shock to Thought: Expression after Deleuze and Guattari*, ed. Brian Massumi (London: Routledge, 2002), 215–239.

55 Bracha Ettinger, „From Proto-ethical Compassion to Responsibility: Besidedness, and the Three Primal Mother-Phantasies of Not-enoughness, Devouring and Abandonment,“ *Athena: Philosophical Studies* 2 (2006): 100–135.

56 Griselda Pollock, „Mother Trouble: The Maternal-Feminine in Phallic and Feminist Theory in Relation to Bracha Ettinger’s Elaboration of Matrixial Ethics/Aesthetics,“ *Studies in the Maternal* 1, no. 1 (2009): 2.

Етингер се, дакле, за разлику од фројдовске и лакановске психоанализе, не бави целовитим, позитивним ентитетима субјекта и објекта који се стварају међусобним искључивањем, већ хибридном, не-временским и не-просторним формацијама афективних искустава.⁵⁷ За симболички приказ пренаталног простора афективног сусрета између само делом субјективизираних „Ја“ и „не-Ја“, Етингер користи израз *матрикс* (*matrix*).⁵⁸ Из перспективе *матрикса*, субјект није затворен, нити створен ентитет, већ је увек у стварању, асиметричан, фрагментиран и плуралан, састављен од не-асимилованих и не-одбачених трагова.⁵⁹ Насупрот идеји губитка (при чему је примордијални губитак заправо кастрација, губитак тела мајке) инхерентној класичној интерпретацији фројдовске и лакановске психоанализе, *матриксни објект petit a* није објекат који само једно, целовито и сингуларно „Ја“ (не) поседује/губи, већ представља део заједничког, подељеног првобитног трауматичног искуства рађања; он није никад у потпуности истовремено изгубљен за све који учествују у истом сусрету-догађају (*encounter-event*).⁶⁰ Оно што је кључно према Етингер, јесте да не постоји могућност недељивости трауме, јер се првобитни трауматични догађај увек одвија у заједништву.⁶¹

За разлику од Лакановог фалусног погледа, *матриксни поглед* (*matrixial gaze*) никад није искључиво визуелни феномен због своје афективне и нужно синестетичке природе.⁶² Реч је о интензитетима, ритмичким кретањима, пулсирањима која дозвољавају другачије мапирање простора и која превазилазе оквире визуелне репрезентације. Његова функција није (де)субјективизација већ фрагментација, виртуелно проширење граница личности до те мере да оне постају пропустљиве, порозне и обујмљујуће за различите модалитетете бивања-са-другима у себи и ван себе. Теорија *матрикса* Брахе Етингер у суштини нуди један примордијално естетички, прото-етички и прото-политички модел транс-субјективности као афективног сусрета утемељеног у чињеници да се „увек рађамо заједно [...] са такође делимично субјективизираним другима који утичу на мене и на које ја утичем“.⁶³

57 Bracha Ettinger, „Psychoanalysis and Matrixial Borderspace,” lecture at The European Graduate School, June 2007, video clip, <http://egs.edu/faculty/bracha-ettinger/lectures>.

58 Bracha Ettinger, *The Matrixial Borderspace* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006), 64.

59 Pollock, „Mother Trouble,” 5.

60 Ettinger, *The Matrixial Borderspace*, 66–67.

61 Griselda Pollock, „Aesthetic Wit(h)nessing in the Era of Trauma,” *EurAmerica* 40, no. 4 (2010): 837.

62 Bracha Ettinger, „Copoiesis,” *Ephemera: Theory and Politics in Organisation* 5, no. X (December 2005): 710.

63 Níóirín Mac Namara, „(Re)thinking the Feminine – Julia Kristeva and Bracha Ettinger and the Significance of the Womb in Culture“ (paper presented at the M(o)ther Trouble: An International Conference on Feminism, Psychoanalysis and the Maternal, Leeds, May 30–31, 2009), 17, mamsie.org/wp-content/event_docs/Event_6_M_O_Ther_Trouble/NoirinMacNamara.doc.

Он је у основи примордијално естетички зато што претпоставља некогнитивне, пре-концептуалне, пре-симболичке афективне капацитете као основ сваке интерсубјективне размене.⁶⁴ Како би истакла прототипички и протополитички потенцијал матриксног модела транс-субјективизације, Етингер уводи појмове примарног гостопримства (*hospitality*), са-осећања (*com-passion*) и са-одговорности (*co-response-ability*)⁶⁵ који почивају, пре свега, на „способности одговора на хуманост друге особе, на њену рањивост и на било какав ризик да претњом окрутношћу насиља та хуманост може бити угрожена.“⁶⁶

Инсистирањем на тези да је матриксна транс-субјективизација прототипски модел, потенцијал који је свима дат даром рођења само као могућност, Етингер отвара пут ка контингентном, динамичком и политичком коцепту (зреле) одговорности. Другим речима, иако сведочење рањивости другог и дељивост трауме нису избор, оне могу бити основ за етичко и политичко деловање субјекта, али гаранције да ће то и бити не постоје јер процес матриксне транс-субјективизације је само један од више могућих начина уласка у (проширени) симболички поредак.

За Етингер, улога уметности у побуђивању тог темељног потенцијала је кључна. Кроз „филтрирање и организовање соматских, чулних и не-вербалних афеката“⁶⁷ поједине уметничке праксе имају капацитет стварања естетичког простора сусрета у ком постоји могућност обнављања матриксних веза кроз размену афективних трагова који превазилазе границе између присутних неколико⁶⁸ „Ја“ и „не-Ја“:

64 Tina Kinsella, „Subjectivity as Affective Encounter: Reconsidering Ontology with Judith Butler, Lauren Berlant and Bracha Ettinger“ (invited lecture, Waterford Institute of Technology, Waterford, Ireland, March 11, 2015), 8, https://www.academia.edu/12206204/Subjectivity_as_Affective_Encounter_Rethinking_Ontology_with_Judith_Butler_Lauren_Berlant_and_Bracha_Ettinger.

65 О проблемима адекватног превођења појединих кључних оригиналних термина који фигурирају у теорији матрикса Брахе Етингер, видети: Миражић, „Лаканов појам погледа“. О специфичности језичког и стилског израза који Етингер користи и развија, види: Noreen Giffney, Anne Mulhall, and Michael O'Rourke, „Seduction into Reading: Bracha L. Ettinger's *The Matrixial Borderspace*,“ *Studies in the Maternal* 1, no. 2 (2009); Griselda Pollock, „Introduction. Femininity: Aporia or Sexual Difference?“, introduction to *The Matrixial Borderspace*, by Bracha Ettinger (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006); Pollock, „Mother Trouble“; Pollock, „Aesthetic Wit(h)nessing“.

66 Pollock, „Aesthetic Wit(h)nessing“, 838.

67 Kinsella, „Subjectivity as Affective Encounter“, 10.

68 Етингер инсистира на појму „неколицине“ (*severality*), уместо „мноштва“ (*plurality*) како би избегла фиксираност и затвореност имплициране у потоњем појму: „[...] what I named „severality“ to differentiate it from „multiplicity“. It evades „community“, „nations“ and „states“. Bracha Ettinger, „Compassion and Com-passion“, *Under Fire*, <http://jordancrandall.com/main/+UNDERFIRE/site/files/q-node-512.html>.

„Уметност је за мене станица за преношење (*transport-station*) трауме [...]. На овој станици се пренос очекује, могућ је, али постојање станице не обећава да ће до преласка трагова трауме на њој заиста и доћи; она само отвара простор за ту могућност. Пренос је очекиван али не и гарантован, до транспорта не долази при сваком сусрету, нити између свих посматрача. Матриксно транс-субјективно поље је поље у чијем контексту нема сврхе говорити ни о таквој сигурности, али ни о апсолутној случајности.“⁶⁹

Овај креативни процес који омогућава интер-психичку комуникацију различитих делимично субјективизираних елемената који се сусрећу унутар матриксног граничног-простора (*border-space*), тј. поља уметничког дела, Етингер назива метраморфозом (*metramorphosis*). Укратко, дакле, за Етингер уметност није средство преношења унапред одређених и формираних порука које посматрач, као пасивни прималац треба да декодира,⁷⁰ није чин (јер не претпоставља некаквог стабилног, сингуларног, целовитог, аутономног и сувереног чиниоца-уметника), већ један динамичан сусрет-догађај⁷¹ у ком различити делови субјективности могу креирати вибрације и одговоре чији се крајњи исходи не могу контролисати ни предвидети и који превазилазе границе сваког појединачног учесника у том сусрету.

Матриксни поглед Еуридике

Серија слика које је Етингер насликала посебном техником и која носи назив по митолошком лику Еуридике, можда најбоље илуструје појам *матриксног погледа* и његове теоријске, етичке и политичке импликације. Сам избор назива серије, тј. избор мита, никако није случајан. Подсетићу само да је, у грчкој митологији, Еуридика била Аполонова ћерка, једна од нимфи и вољена жена Орфеја, митског музичара и песника. Након њене трагичне смрти на дан венчања, Орфеј је успео да наговори Хада и Персефону да му дозволе да сиђе у Подземље и врати Еуридику оданде у свет живих, али под једним условом: мора да хода испред ње све време, без освртања, све док не изађу у спољашњи свет. Орфеј је пристао на то и повео Еуридику назад, међутим у неком тренутку, на самом изласку из Подземља, почео је да сумња да је она и даље иза њега, окренуо се да погледа и тог истог тренутка кад је његов поглед окрзнуо њено лице, Еуридика је нестала,

69 Bracha Lichtenberg Ettinger, „Art as the Transport-Station of Trauma,“ in *Artworking 1985–1999* (Ghent–Amsterdam: Ludion & Brussels: Palais des Beaux-Arts, 2000), 91

70 Pollock, „Aesthetic Wit(h)nessing,“ 859.

71 Етингер користи овај двоструки термин, између осталог и како би указала на потребу за превазилажењем дуализма простор-време.

овога пута протерана у Подземље за сва времена.

Етингер полази од овог парадоксалног тренутка у ком поглед који служи као потврда Орфеју да је Еуридика иза њега истовремено представља и поглед који њу протерује, губи. Серија слика Еуридика је настала тако што је Етингер фотографије из личне, породичне или шире друштвене историје, углавном везане за трауме холокауста, посебним техникама прекинутог фотокопирања прерађивала, а затим годинама, понеке и деценијама, на различите начине дорађивала и досликавала наношењем додатних слојева боје, док готово у потпуности нису постале апстрактне, задржавајући само благе наговештаје некадашњих контура које се претапају једне у друге и стапају са позадином. Оне приказују тренутак у ком Еуридика нестаје, али њен траг, обрис истовремено, у делићу секунде остаје и нестаје на белој позадини. Етингер за своју илустрацију *матриксног погледа* најчешће користи чувене фотографије мајки и деце сликане непосредно пред погубљење у украјинском логору Мизоч (Mizocz). Гризелда Полок (Griselda Pollock) ће скренути пажњу да Етингер свој специфични уметнички поступак развија полазећи од питања: да ли постоји начин да посматрамо те фотографије, а да не будемо изнова саучесници у убијању и дехуманизацији које оне документују?⁷²

Перспектива у коју нас документарни поглед фотографије поставља јесте позиција саучесника, оног који је конситуисан чињеницом да није на тој слици, да није то рањиво, крхко, огољено, смртно тело препуштено на милост и немилост другоме. С друге стране, оно што Етингер покушава својом уметничком праксом да постигне јесте стварање естетичког простора који ће отворити могућност сусрета афективних трагова различитих актера овог сусрета-догађаја (фотографисаних жена, уметнице, посматрача, трагова различитих личних и породичних историја који се неминовно уносе у сваки афективни простор, трагова различитих друштвених и временских контекста) који утичу једно на друго, не искључујући и не одбацујући се међусобно у том процесу. Пробијање кроз различите слојеве слике на којој се само називу трагови првобитних фигура са фотографија, различитих слојева боје, сенки, позива посматрача на својеврсно интимно, афективно и, самим тим утеловљено учествовање у естетичком догађају у ком никада не може бити потпуно присутан као (целовит) его-субјекат, нити одсутан као (изгубљени) *objet petit a*, већ фрагментиран и фрагилизиран на начин који ће дозволити повезивање са другим траговима присутним у матриксном граничном-простору.

Џудит Батлер (Judith Butler) ће, кроз анализу поменуте серије слика Брахе Етингер, покушати да сажме суштину мита и његов значај

72 Pollock, „Aesthetic Wit(h)nessing,“ 857.

за разумевање матриксне теорије, објаснивши да се Еуридика не може (об)ухватити (фалусним) погледом – поглед који је види је поглед који је протерује,⁷³ убија по други пут. Постоји тај парадоксални тренутак у ком се Еуридика истовремено појављује у видокругу и нестаје, тј. постоји само као траг. Поента лежи управо у чињеници да не постоји начин да се овај парадокс обухвати уз помоћ досадашње психоаналитичке присуство/одсуство, плус/минус логике. Међутим, оно што ће нам Етингер управо показати својим сликама јесте да прича о Еуридици не мора да буде прича о губитку. Тамо где фалусни, орфејевски поглед није у стању да види Еуридику јер може само да је препозна као губитак у свом покушају да је поседује, матриксни поглед омогућава повезивање, преко активирања наших сопствених афективних капацитета. Док је код Лакана, дакле, позиција посматрача шупљина, недостатак, празно место настало жудњом за изгубљеним *objet petit a* око ког се субјекат формира, код Брахе Етингер слика посматрачу нуди трагове изгубљених фрагментираних матриксних *objet petit a* који никада нису потпуно нити присутни, нити изгубљени.

Поглед слике на којој су прерађене фотографије жртава холокауста није поглед који упућује на нашу утемељеност у празном месту, поглед који дистанцира посматрача у односу на симболички простор слике (а тиме и у односу на историјску реалност на основу које је слика настала), смештајући га у њу као празнину, недостатак и на тај начин га конституишући кроз процес *одвајања од*. Напротив – реч је о погледу који омогућава посматрачу другачији процес субјективизације, кроз процес *рађања са*, кроз повезивање са рањивошћу и огољеном беспомоћношћу другог, чинећи нас на тај начин истовремено и учесником и сведоком трауматичног догађаја чији трагови остају и преносе се даље, носећи на тај начин потенцијал покретања новог следа догађаја. *Матриксни поглед* није поглед Другог који ме гледа оданде где ја нисам,⁷⁴ већ је поглед других који истовремено јесу и тамо где ја јесам, али и тамо где сам била/о и где могу да будем.

Различите политичке импликације ова два модела индивидуације могу се јасно приказати, чак и ако не одемо даље од нивоа елементарне симболичке репрезентације. Сетимо се, Лакан свој концепт погледа убедљиво илуструје кроз анализу анаморфног приказа људске лобање. Оно што нас код Лакана гледа (и субјективизира) је нељудско, празно, мртво око. Етика лобање је етика која налаже слепо праћење сопствене жудње чији је најчистији облик жудња за смрћу.⁷⁵ Њен налог се може

73 Judith Butler, „Bracha's Eurydice,” in *The Matrixial Borderspace*, by Bracha Ettinger (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006).

74 Ettinger, *The Matrixial Borderspace*, 42.

75 Željka Matijašević, *Strukturiranje nesvesnog: Freud i Lacan* (Zagreb: AGM, 2006), 176.

формулисати кроз питање: „Јесте ли деловали у складу са жудњом која је у вама?“⁷⁶ С друге стране, поглед који нам апстрактне прераде фотографија ужаса холокауста упућују носи са собом сасвим јасан етички захтев одговорности који нас обавезује да своје мишљење и деловање увек формулишемо као одговор на питање:

„Шта морамо да будемо пред спознајом да се ово десило нашим са-другима? [...] Како било ко од нас треба да живи са сазнањем о трауми другога, са смртима које су означиле нове начине умирања људских бића – умирањима од политичког насиља које су починила друга људска бића? Како морамо да живимо сада?“⁷⁷

76 Jacques Lacan, *Le séminaire – Livre 7: L'Éthique de la psychanalyse*, ed. J.A. Miller (Paris: Seuil, 1986), 362, наведено према: Matijašević, *Strukturiranje nesvesnog*, 173.

77 Pollock, „Aesthetic Wit(h)nessing“, 867.

Литература:

- Butler, Judith. „Bracha’s Eurydice.” In *The Matrixial Borderspace*, by Bracha Ettinger, VII–XIII. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.
- Conley, Tom. „The Wit of the Letter: Holbein’s Lacan.” In *Vision in Context: Historical and Contemporary Perspectives on Sight*, edited by Teresa Brennan and Martin Jay, 45–61. New York: Routledge, 1996.
- Elliott, Anthony. *Uvod u psihoanalitičku teoriju*. Zagreb: AGM, 2012.
- Ettinger, Bracha. „Art as the Transport-Station of Trauma.” In *Artworking 1985–1999*, 91–115. Ghent-Amsterdam: Ludion & Brussels: Palais des Beaux-Arts, 2000.
- Ettinger, Bracha. „Compassion and Com-passion.” *Under Fire*, <http://jordancrandall.com/main/+UNDERFIRE/site/files/q-node-512.html>.
- Ettinger Bracha. „Copoiesis.” *Ephemera: Theory and Politics in Organisation* 5, no. X (2005): 703–713.
- Ettinger, Bracha. „From Proto-ethical Compassion to Responsibility: Besidedness, and the three Primal Mother-Phantasies of Not-enoughness, Devouring and Abandonment.” *Athena: Philosophical Studies* 2 (2006): 100–135. <http://lkti.lt/athena/pdf/2/100-145.pdf>.
- Ettinger, Bracha. „Psychoanalysis and Matrixial Borderspace.” Lecture at The European Graduate School. June 2007. Video clip. <http://egs.edu/faculty/bracha-ettinger/lectures>.
- Ettinger, Bracha. *The Matrixial Borderspace*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.
- Ettinger, Bracha. „Trans-subjective Transferential Borderspace.” In *A Shock to Thought: Expression after Deleuze and Guattari*, edited by Brian Massumi, 215–239. London: Routledge, 2002.
- Ettinger, Bracha. „Wit(h)nessing Trauma and the Matrixial Gaze: From Phantasm to Trauma, from Phallic Structure to Matrixial Sphere.” *Parallax* 7, no. 4 (2001): 89–114.
- Evans, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. London: Routledge, 1996.
- Giffney, Noreen, Anne Mulhall, and Michael O’Rourke. „Seduction into Reading: Bracha L. Ettinger’s The Matrixial Borderspace.” *Studies in the Maternal* 1, no. 2 (2009): 1–15.

- Grosz, Elizabeth. *Jacques Lacan: A Feminist Introduction*. London: Routledge, 1990.
- Грос, Елизабет. *Променљива тела: ка телесном феминизму*. Београд: Центар за женске студије и истраживања рода, 2005.
- Guney, Hulyia. „On Sartre and Self-Consciousness.” *Janus Head* 1, no. 1 (1998). <http://www.janushead.org/JHSummer98/HulyaGuney.cfm>.
- Johnston, Adrian. „Jacques Lacan.” In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta. Summer 2013. <http://plato.stanford.edu/archives/sum2013/entries/lacan>.
- Kaushik, Rajiv. *Art and Institution: Aesthetics in the Late Works of Merleau-Ponty*. New York and London: Continuum, 2011.
- Kinsella, Tina. „Subjectivity as Affective Encounter: Reconsidering Ontology with Judith Butler, Lauren Berlant and Bracha Ettinger.” Invited lecture. Waterford Institute of Technology, Waterford, Ireland, March 11, 2015. https://www.academia.edu/12206204/Subjectivity_as_Affective_Encounter_Rethinking_Ontology_with_Judith_Butler_Lauren_Berlant_and_Bracha_Ettinger.
- Коуцек, Џоан. „Ортопсихички субјект: Теорија филма и рецепција Лакана.” *Женске студије* 8/9 (1997): 88–108.
- Krips, Henry. „Extract from Fetish. An Erotics of Culture.” In *Jacques Lacan: Critical Evaluations in Cultural Theory. VOL. III Society, Politics, Ideology*, edited by Slavoj Žižek, 143–184. London: Routledge, 2003.
- Krips, Henry. „The Politics of the Gaze: Foucault, Lacan and Žižek.” *Culture Unbound* 2 (2010): 91–102. <http://www.cultureunbound.ep.liu.se/v2/a06/cu10v2a6.pdf>.
- Lacan, Jacques. „Some Reflections on the Ego.” *International Journal of Psychoanalysis* 34 (1953): 11–17.
- Lacan, Jacques. *The Seminar of Jacques Lacan Book XI: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, edited by Jacques Alain Miller. New York: W. W. Norton, 1978.
- Lacan, Jacques. *Seminar: četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb: Iтро „Naprijed”, 1986.
- Лакан, Жак. „Стадијум огледала као творитељ функције Ја каква нам се открива у психоаналитичком искуству.” У: *Списи*, уредио Миодраг Павловић, 5–13. Београд: Просвета, 1983.

- Matijašević, Željka. *Strukturiranje nesvesnog: Freud i Lacan*. Zagreb: AGM, 2006.
- McGowan, Todd, and Sheila Kunkle. *Lacan and Contemporary Film*. New York: Other Press, 2004.
- McGowan, Todd. *The Real Gaze: Film Theory after Lacan*. Albany: State University of New York Press, 2007.
- Mac Namara, Nóirín. „(Re)thinking the Feminine – Julia Kristeva and Bracha Ettinger and the Significance of the Womb in Culture.” Paper presented at the M(o)ther Trouble: An International Conference on Feminism, Psychoanalysis and the Maternal. Leeds, May 30-31, 2009. mamsie.org/wp-content/event_docs/Event_6_M_O_Ther_Trouble/NoirinMacNamara.doc.
- Merleau-Ponty, Maurice. *The Visible and the Invisible*. Evanston IL: Northwestern University Press, 1968.
- Миражић, Милица. „Лаканов појам погледа у феминистичким теоријама филма.” *Генеро: часопис за феминистичку теорију и студије културе* 19 (2015): 109–133.
- Pirskanen, Jaana. „The Other and the Real: How does Judith Butler’s Theorising of the Subject and Contingency Differ from the New Lacanian Thought?” *SQS* 3, no. 8 (2008): 1–14. http://www.helsinki.fi/jarj/sqs/sqs1_08/sqs12008pirskanen.pdf.
- Pollock, Griselda. „Introduction. Femininity: Aporia or Sexual Difference?” In *The Matrixial Borderspace*, by Bracha Ettinger, 1–37. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006.
- Pollock, Griselda. „Mother Trouble: The Maternal-Feminine in Phallic and Feminist Theory in Relation to Bracha Ettinger’s Elaboration of Matrixial Ethics/Aesthetics.” *Studies in the Maternal* 1, no. 1 (2009): 1–31.
- Pollock, Griselda. „Aesthetic Wit(h)nessing in the Era of Trauma.” *EurAmerica* 40, no. 4 (2010): 829–886. http://www.ea.sinica.edu.tw/eu_file/12929220264.pdf.
- Сартр, Жан-Пол. *Биће и ништавило: оглед из феноменолошке онтологије*, 2 тома. Београд: Нолит, 1984.
- Sartre, Jean-Paul. *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. Abingdon: Routledge, 2000.

Shepherdson, Charles. „A Pound of Flesh. Lacan’s Reading of The Visible and the Invisible.” *Diacritics* 27, no. 4 (1997): 70–86.

Sheridan, Alan. „Translator’s Note.” In *Écrits: A Selection*, by Jacques Lacan, translated by Alan Sheridan, VII–XII. London: Tavistock Publications, 1977.

Wright, Elizabeth. *Lacan i postfeminizam*. Zagreb: Znanost u džepu, 2001.

Илустрације:

Holbein the Younger, Hans. *The Ambassadors*. London: The National Gallery.
<http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/hans-holbein-the-younger-the-ambassadors>.

Summary

Milica Miražić

From *The Ambassadors* to *Eurydice*: Aesthetical, Ethical and Political Implications of Two Models of Psychoanalytical Gaze Theory

Keywords: gaze, psychoanalysis, Jacques Lacan, Bracha Ettinger, art, image theory, objet petit a, matrix, matrixial gaze, the political

Taken from the theory of Jacques Lacan, the concept of the gaze was one of the central theoretical and analytical categories within the psychoanalytical approaches to study of visual culture and arts during the last half of century. This paper seeks to present basic aesthetical, ethical and political implications of use of the specific psychoanalytical theoretical framework within art theory and criticism, through mapping out main points of two psychoanalytic gaze theories: (post)structuralist psychoanalysis of Jacques Lacan and the post-lacanian gaze theory of Bracha Ettinger. The mentioned implications will be analyzed through examples of paintings that the theorist themselves use for explaining main assumptions of their theories: *The Ambassadors* of Hans Holbein the Younger and the *Eurydice* series by Bracha Ettinger.

Зашто је политичка теорија настала тек у старој Грчкој?

Апстракт: У раду се анализирају околности и основни фактори настанка политичке теорије у старој Грчкој. Поштујући бројна и велика достигнућа цивилизација Старог истока, не можемо тврдити да су оне познавале политичку теорију или науку уопште. Корене данашњег концепта науке, политичке теорије и политичке филозофије морамо тражити у старој Грчкој. У прошлости су били бројни покушаји да се настанак ових дисциплина своди на један изузетан, одлучујући фактор. Пажљивија анализа познатих чињеница о настанку филозофије и околности у којима се то десило, упућује на закључак да морамо рачунати са сложеним сплетом чинилаца који су имали различито порекло и последице. Најдубљи узроци се могу наћи у друштвеној позадини грчке политичке теорије, која је и сама била резултат комплексних околности и дуготрајног развоја. Као већ врло сложен вид апстрактног мишљења, политичка филозофија не спада у рана достигнућа грчке цивилизације. На њену појаву морамо чекати све до епохе велике зрелости и креативне снаге грчке културе. Први мислиоци који се, грубо говорећи, могу описати као политички филозофи су поједини софисти, крајем V века пре н. е. Потпуно разрађена политичка теорија среће се тек у IV веку пре н. е., у делима Платона, Аристотела и њихових савременика и ученика.

Кључне речи: стара Грчка, Стари исток, политичка теорија, политичка филозофија, историја филозофије, софисти.

Појам политичке теорије и њено место пре грчке цивилизације

Појава научне теорије у виду у каквом није постојала у ранијим културама, одавно је уочена и призната као велико достигнуће старогрчке цивилизације. Ово је несумњиво једно од највећих аутентичних постигнућа старих Грка и једно од њихових најважнијих – а појединачно можда и најважније – завештање каснијој европској цивилизацији. У

1 smiljanic.iva@gmail.com

извесном смислу целокупна савремена наука има претходника, ма како далеког, у радовима античких грчких филозофа и научника.

Констатовати ову појаву је, међутим, релативно једноставно. Пружити рационално и аргументовано објашњење за њу је сасвим друго питање. Гледајући грчку цивилизацију као једну у низу које су постојале на подручју древног Медитерана, лако се уочава њено средишње место и посебност у односу на оне које су јој претходиле и које су јој биле савремене, и то упркос несумњивом утицају старијих култура Блиског истока на класичну Хелладу. Али много је теже наћи где лежи објашњење за изузетност те културе и њену способност да створи теоријску науку и, у оквиру ње, политичку теорију.²

Шта подразумевамо под политиком и политичком теоријом и да ли се та два феномена ипак могу открити и у културама Старог истока? Једна традиционална дефиниција (Мајкл Г. Роскин) описује политичку науку као „систематско изучавање власти и механизма владавине путем емпиријских и научно-теоријских метода анализе; политичка наука, пре свега, изучава државу, њене органе и институције.“³ Иако је савремена политичка наука далеко шира дисциплина него што ова и сличне дефиниције сугеришу, она ће бити користан водич и показатељ за откривање сличне активности у антици.

Основно питање „зашто се политичка теорија јавља тек у старој Грчкој?“, може се поставити и негативно, на пр. „зашто се политичка теорија не јавља на Старом истоку“ или „зашто се не јавља пре класичног доба у самој Грчкој?“. Древне цивилизације Блиског истока имале су веома дуг и, у целини гледано, плодносан развој пре уздизања класичне Грчке. Корени двеју највећих култура Старог истока се уочавају веома рано, у Месопотомији и Египту IV миленијума пре н.е. Најкасније око 3300. године пре н.е. стари Сумер је имао низ заједница, које се по својој комплексности морају одредити као градови-државе,⁴ док је у старом Египту најдаље око 3100. пре н.е. успостављена јединствена организована држава под влашћу фараона.⁵ Трећи и други миленијум пре н.е. видели су даљи развој ових цивилизација, развој који је захваљујући достигнућима савремене науке све боље познат. Сумер, Акад и, касније, Вавилонија и Асирија постали су земље густе насељености, високог (за античке појмове) степена урбанизације и доста сложеног, слободно се

2 Cf. Михаило Ђурић, *Хуманизам као политички идеал* (Београд: Терсит, 1995), 25–28.

3 Michael. G. Roskin, “Introduction” in *Political Science*, ed. Ann Hosein (New York: Rosen Publishing, 2016), x. Cf. Michael. G. Roskin et al., *Political Science: An Introduction* (Boston: Longman, 2012), 3–5.

4 Амели Курт, *Стари исток. Први том* (Београд: Завод за уџбенике, 2004), 19–32; Данијела Стефановић, *И беше попут птице у кавезу: студија о историји и култури Старог истока* (Београд: Службени гласник, 2012), 42–44.

5 Курт, *Стари исток. Први том*, 122–126, 128–130.

може рећи, и софистицираног друштва. У грубим цртама, изузимајући мањи степен урбанизације, слична карактеристика важи и за Египат. Уз значајан подстицај из ових центара, до средине другог миленијума пре н.е. високе културе су се развиле и у данашњем западном Ирану, Сирији, Палестини, Малој Азији и, најзад, у областима око Егејског мора. Мора се нагласити да је ова слика у значајној мери упрошћења у односу на реалност коју откривају археолошка и историјска истраживања, пошто не узима у обзир осцилације, стагнације и дисконтинуитет у развоју којих је итекако било у читавом региону, али општа оцена о дугом развоју и постојаности ових древних култура ипак стоји.⁶

Културе Старог истока су, дакле, створиле високоорганизована друштва која их оштро раздвајају од примитивних заједница које су им претходиле, као и од оних које су им биле савремене у другим деловима света. Међу њиховим достигнућима, које им данашњи свет признаје, су и најстарија светска књижевност, развијена и занатски специјализована ликовна уметност и музика (о којој се, међутим, зна веома мало), монументална архитектура, низ практичних и техничких постигнућа (у земљорадњи, мелиорацији, грађевинарству, морепловству, бродоградњи, земном транспорту итд.) законодавство, те религијски и етички системи који су били од огромног утицаја у свим каснијим епохама људске историје. Чак и ово површно набрајање може да изазове питање, да ли заиста у оквиру ових, сразмерно времену и околности, огромних постигнућа и током изузетно дуге историје, у културама Старог истока није било места за теоријску науку, односно политичку теорију?⁷

Проблем свакако не лежи у недовољној образованости или недостатку капацитета за апстрактну мисао. Друштва Старог истока су, додуше, у односу на укупну популацију имала изузетно мали проценат писмених и образованих људи, али ово само по себи не може имати апсолутни значај, пошто је све до најновијег доба у великој већини друштава писменост и више образовање било повластица елите. Најбоље позната друштва (Египат, Вавилон, Асирија) су имала једну или више друштвених група, у ствари релативно затворених сталежа, којима је писменост и књижевно образовање било саставни део идентитета и професионалног позива. Ту пре свега спадају свештеници чија је обавеза, између осталог, била чување традиционалног знања у областима теологије, ритуалне праксе, сакралне књижевности и историје.⁸

6 Ibid., 6–13.

7 „Narodi Egipta i Mezopotamije, koliko možemo otkriti, nisu imali interesa za znanje radi samog znanja, već samo u onoj mери u kojoj je ono služilo u praktične svrhe.“ William K. C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije 1: Raniji predsokratovci i pitagorovci* (Zagreb: Naklada Jurčić, 2005), 26.

8 Појмове „теологија“, „књижевност“, „историја“ и сл. треба схватити у складу са друштвеним контекстом у ком се јављају, и, према томе, веома широко и доста удаљено од оног што се данас подразумева под њима.

Упркос изразитој конзервативности њиховог знања и образовања, која оставља снажан (и најчешће негативан) утисак на данашње људе, постојао је и изванпростор за креативно допуњавање и развијање традиционалног знања. На пример, од нових генерација свештеника у Вавилону и Асирији се очекивало да наставе рад својих претходника, путем вођења званичних хроника храмова али и хронике краљевске куће, да према тренутним потребама прерађују и проширују сакралне текстове и да стварају нова књижевна дела, мада у оквиру успостављених жанрова и углавном на постојеће религијске и митолошке теме.

Поред њих, постојала је и професионална администрација, а у случају Египта и читав сталеж писара који је имао сопствени образовни систем и професионалне захтеве. Најзад, и владајућа аристократија и двор су, према ономе што данас о томе знамо, достигали сличне стандарде у погледу личног образовања. Они су имали на располагању храмовне и дворске школе – једине школске установе за које знамо да су постојале на Старом истоку – и библиотеке, такође везане за храм и владарски двор.⁹

У таквој друштвеној условљености и конзервативности образовања лежи и главни разлог ограничења интелектуалне делатности на Старом истоку. Само две институције – храм и двор – су имале економску снагу, довољно високу организацију и друштвену позицију неопходну за бављење интелектуалним радом. Независтан интелектуалац, ма како уско или широко одредили тај појам, не постоји на Старом истоку. Аутор текстова је увек свештеник, писар или племић, често припадник локалне династије и све до много познијег времена нису постојали услови да се то измени. Одгајени и образовани у једном дефинитивном кругу појмова и на бази погледа на свет који је у много чему био коначан, ти људи нису имали могућност а вероватно ни потребу да посебно анализирају или преиспитују институције које су управљале друштвом. Тако нешто није било део њиховог позива, ради тога нису образовани и то се није од њих очекивало.

У прилог овоме потребно је нагласити да је од свих институција Старог истока храм био најдуготрајнији, а од свих друштвених група свештенички сталеж. Тако су у старом Египту, свештеници и храмови традиционалних богова надживели пропаст фараонске монархије и

⁹ Ове библиотеке, које су садржавале текстове писане на глини, обрађеној кожи и папирусу (књиге на неким материјалима данас углавном нису сачуване), су могле бити врло велике и имати више хиљада књига: Асурбанипалова библиотека у Ниниви је средином VII века пре н.е. имала преко 1500 наслова, сваки копиран у шест примерака, на различитом материјалу. Карактеристично је, међутим, да на Старом истоку није повучена јасна црта између библиотеке, катастра и архива – и књижевна дела и инвентарски спискови су чувани заједно. Лајонел Касон, *Библиотеке старог света* (Београд: Clío, 2004), 11–22.

друштва за много стотина година. Опстајући кроз све историјске буре, традиционална институција храма је прошла кроз векове персијске, хеленистичке и римске власти и било је потребно сачекати победу хришћанства и репресију над паганима од стране хришћанских царева да би потпуно нестали, крајем IV века н. е. У том тренутку прошло је већ више од седам векова од пада последњег фараона и све друге институције староегипатског друштва су већ одавно нестале.

Поред конзервативности и друштвене условљености, препреке развоју политичке теорије представљала су још два фактора: доминантан митско-религијски поглед на свет и преовлађујућа колективна свест. Митски поглед на свет је вероватно први облик свести човечанства и снажно је доминирао животом староисточних народа. Религија и мит су дали тим цивилизацијама њихов нарочит облик, али су уједно отежали или потпуно онемогућили друге облике свести и апстрактног мишљења.¹⁰ Митски поглед на свет сам по себи не би био препрека, што ће показати и летимичан поглед на достигнућа грчке цивилизације. У култури старих Грка мит и традиционална религија су заузимали огромно место, али су оставили простор и за друге облике мишљења и за схватања која су се могла инспирисати митом или га потпуно негирати.¹¹

„Месопотамци и Египћани нису правили разлику између субјективног – како нам се природа приказује кроз осећања, илузије и снове – и објективног – онога што природа јесте, система којима управљају закони који се могу схватити интелектуалном анализом [...]. Народи Блиског истока, међутим, нису дошли до једног конзистентног и самосвојног рационалног метода истраживања физичке природе и људске културе зато што је рационална или логичка мисао остала потчињена митско-верском виђењу света.“¹²

Правила формалне логике и логичког закључивања, тако важна за настанак теоријске науке, нису формулисана на Старом истоку, већ је тај задатак остављен у наслеђе Грцима.¹³

Најзад, друштвима Старог истока је доминирао изразит колективизам. Појединци које видимо кроз текстове су или богови или краљеви и њихови сродници, иначе се чак и припадници елите ретко јављају као посебне личности. До обичних људи је тешко доћи,

10 Марвин Пери, *Интелектуална историја Европе* (Београд: Слио, 2000), 12–13.

11 „Да би победа митологије и антропоморфистичко-историјских теогонија и космогонија била омела развитаку философије и науке, очевидно је.“ Милош Н. Ђурић, *Историја хеленске етике* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 41.

12 Ibid., 14–15. „Месопотамска медицина је, попут астрономије, спајала научне и религијске елементе.“ Стефановић, *И беше попут птице у кавезу*, 56.

13 Jonathan Barnes, *The Presocratic Philosophers* (London: Routledge, 1982), 2.

скривених иза друштвених форми као што су град, село, сталеж или племе. Ово стање се мора прихватити не као дефект нашег знања о тим културама, већ као објективна последица устројства тадашњег друштва, менталитета и начина живота. За дискусију о политичкој теорији је битна још једна последица преовлађујућег колективног духа: готово потпуно одсуство поузданог ауторства сачуваних текстова. Већина њих уопште нема аутора или су крајње произвољно приписани некој знаменитој личности из прошлости, често митолошкој. У врло малом броју случајева имамо име писца текста, а већином се и ту ради о преписивачу а не о правом аутору. Генерације свештеника и писара су радиле на одржавању и проширењу традиционалне књижевне културе. Али без постојања интелектуалца чији је индивидуални идентитет јасно изграђен, тешко је и замислити зачетак теоријске науке која анализира друштво и институције у којем делује.¹⁴

На основу свега реченог јасно је да околности за настанак и развој политичке теорије није било на Старом истоку, што ипак не умањује огромну улогу источних народа у историји човечанства.¹⁵ Најближе политичкој теорији што се на Истоку појавило је нека врста владарске идеологије, али и то треба схватити веома широко и условљено. Кроз књижевне и сакралне текстове, почасне натписе, званична писма, законике и краљевске хронике, види се одређен идеолошко-религијски систем образлагања краљевске институције и власти. Право владара на власт над људима и њихов изузетан положај брани се масом религијских и етичких аргумената, који се у крајњем исходу своду на божанску санкцију краљевске власти, наглашену кроз учешће краља у свакодневной ритуалној пракси и његовој сарадњи са храмовима и свештеницима. Но, није постојала потреба да се оправдање и апологија краљевске власти издвоје у посебну књижевну или теоријску врсту.

Стари исток је имао учене свештенике али не и научнике, познаваоце закона али не и правнике, пророке али не и реторе, мудраце али не и филозофе, писце хроника али не и историчаре. Имао је и браниоце краљевског ауторитета – не и теоретичаре политике.¹⁶

14 Милош. Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996), 378.

15 То што су филозофија и политичка мисао створене тек у Грчкој, не значи да се бројни грчки мислиоци, још од Талеса и Анаксимандра, нису нападали многим мотивима и идејама које су дошле из источних култура и религија. Richard. H. Popkin, ed., *The Columbia History of Western Philosophy* (Columbia University Press: New York, 1999), 2–3.

16 У даљој прошлости, када је знање о Старом истоку било далеко мање, било је истраживача који су покушавали да корене грчке филозофије траже у Азији или Египту. Данас се такав правац мишљења сматра узалудним. Фредерик Коплстон, *Историја филозофије I: Грчка и Рим* (Београд: БИГЗ, 1988), 52–53.

Друштвене околности настанка политичке теорије у старој Грчкој

Пре сваког покушаја да се пружи научно утемељен одговор на питање из наслова овог рада, морају се најпре одбацити све категорије псеудонаучних објашњења која су дуго претендовала да објасне достигнућа грчке цивилизације. Ту се најпре морају искључити све квазиантрополошке и расистичке теорије, толико популарне у XIX и раном XX веку, о нарочитим карактеристикама „грчке расе“ и „грчке крви“. Ове теорије, које су одговор на питање о успону грчке цивилизације тражиле у биолошким карактеристикама старогрчке популације, данас су одавно напуштене као ненаучне. Слична је позиција и разних позивања на специфичност грчког „духа“ или „креативног генија“. Њима својевремено нису били склони само књижевници и естетичари, већ и филозофи, социолози и историчари, али и ту се ради о својеврсној мистификацији која не оставља места за научну анализу, већ и због потпуне недефинисаности и нејасноће ових појмова.¹⁷ Врло рано су се јавиле, а тек у новије доба биле одбачене, разне теорије које су квалитете старих Грка изводиле из природног окружења (клима, рељеф, тло). Чак је и сам Аристотел тврдио да грчка посебност у односу на друге народе потиче од идеално балансираног поднебља:

„Народи који живе у хладним крајевима и они који живе у Европи врло су храбри, али у мањој мери интелигентни и вешти. Зато су они увек слободни, али немају смисла за државну заједницу и нису у стању да владају над својим суседима. Напротив, народи који живе у Азији интелигентни су и имају смисла за уметност, али немају храбрости па остају под вечним јармом ропства. А грчки народ који заузима средишни географски положај, спаја у себи особине и једних и других. Храбар је и интелигентан, па је стога умео да сачува слободу и створи најбоље државно уређење и, кад би био уједињен, био би у стању да влада над свима.“¹⁸

Мада слична схватања, бар у свом крајњем виду, данас остављају утисак крајње наивности, не тако давно су постојали и озбиљни аутори коју су стајали иза њих. Још и данас се, чак и у радовима стручњака, може наћи схватање да су грчка уметност, наука и филозофија просто последица постојања једне доконе, богате и образоване класе која је могла да се неоптерећена препусти вишим духовним активностима. Међу многим

17 О различитим облицима, аспектима и значају „грчког духа“ говори опширно и Хемфри Д. Ф. Кито, *Грци* (Нови Сад: Матица српска, 1963), 207–216, али ни он није у стању да дефинише овај појам, којим покушава да објасни домет грчке цивилизације у свим областима.

18 Arist. *Pol.* VII 6, 1 (1327b 23–29).

аргументима који се могу поставити као приговор овом (у суштини врло наивном и поједностављеном) схватању је и тај да су многа друга друштва, нека од њих старија или савремена старим Грцима, поседовала економски независну елиту, која ипак није остварила еквивалентна дела у интелектуалној сфери. Већ је наглашено да су земље Старог истока имале и образовану и економски обезбеђену елиту која је могла да се бави и бавила се стварањем дела високе културе. Међутим, упркос овој појединачној сличности, та култура се драстично разликује од оне коју су створили стари Грци. Узроци интелектуалних постигнућа се не могу свести на пуко постојање слободног времена и материјалне сигурности.

„Античка грчка наука и филозофија јесу биле радикалне иновације, али нису створене ни из чега.“¹⁹ Као и на другим просторима и у другим временима, основни оквир за све људске делатности представља друштво.²⁰ Његов значај и његов утицај на креативност појединца може да пружи одговор не само на питање зашто се политичка теорија јавила у старој Грчкој у њено класично доба, већ и зашто се није јавила раније.²¹ Данас знамо да је и грчка цивилизација много старија него што се то мислило пре само једног века. Преци Грка су настањивали југ Балкана бар од почетка другог миленијума пре н. е. а већ око 1600. пре н. е. имали су високу културу. Тадашње друштво (конвенционално названо „микенским“ по Микени, највећем од градова у тадашњој Грчкој) по много чему је било аналогно својим савременицима на Блиском истоку и, по свему што о њему знамо, није изнедрило политичку теорију нити било који вид теоријске науке. Грчка је у тој фази свог развоја (приближно од XVII до XII века пре н. е.) била прекривена малим краљевствима у којима је палата била центар политичког, друштвеног, економског и религијског живота а краљ је био уједно и првосвештеник – његова функција је имала снажно божанско покриће. Становништво је било подељено на разне друштвене групе, економски и политички подређене двору.²² Такав друштвени миље је, у грубим цртама, одговарао оном у фараонском Египту, Вавилону или Хетитској краљевини и на исти начин је искључивао појаву независне и рационалне мисли.²³

Пад ових раних грчких краљевстава је окончао и њихову фазу у историји грчке културе.²⁴ Уништила су их примитивнија и ратоборнија грчка племена (Дорци), на примитивнијем ступњу друштвеног и

19 Edward Hussey, “The Beginnings of Science and Philosophy in Archaic Greece,” in *A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary L. Gill and Pierre Pellegrin (Oxford: Blackwell, 2006), 3.

20 Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, 29.

21 Коплстон, *Историја филозофије I*, 51–53.

22 Џон Чедвик, *Микенски свет* (Београд: Утопија, 2002), 105–131.

23 Михаил Ростовцев, *Историја старог света* (Нови Сад: Матица српска, 1974), 30–35.

24 Чедвик, *Микенски свет*, 253–260.

културног развитака.²⁵ У периоду који је уследио (XI – VIII век пре н. е.) Грчка је најпре била попрште даљих померања племена, сеоба, ратова и опадања популација, а затим је, и то само постепено, уследио поновни развој градова и прогресивна друштвена еволуција. Није потребно посебно елаборирати непостојање теоријске науке у оквиру друштва које је сразмерно примитивно, материјално несигурно и нестабилно, и претежно неписмено.²⁶

Политичка теорија, аутентични производ старогрчког друштва и мисли, настаје тек у VI веку пре н. е. и то у сасвим другачијим и променљивим друштвеним околностима. Оквир за ову промену је дала специфична грчка државна и друштвена форма: полис (πόλις), грчки град-држава.²⁷ У облику који данас препознајемо, полис се формира тек од средине VIII века пре н. е. а пун облик и зрелост институција достиже од позног VI века пре н. е.²⁸ Изузев можда градова Феникије и њихових колонија, источни градови и државе не нуде политичку форму аналогну полису. За грчки град-државу је у раном периоду била карактеристична извесна нестабилност али и динамичност развоја и велика разноликост институција између различитих градова.²⁹ У овим релативно малим политичким заједницама није било институција које су могле да доминирају животом људи на онај начин на који су то чинили двор и храм у источним културама.³⁰ Монархије које су Грци имали у предкласично доба су биле сасвим различите од оних које су постојале у микенској епоси.³¹

Краљ је у грчким државама XI до VII века пре н. е. био поштована личност чији се ауторитет темељио само на племенској традицији и веровању у божанско порекло његове породице, на које су, међутим, претендовали и други аристократски кланови. Институција двора или палате не постоји уопште, а исто је и са ма којом врстом краљевског чиновничког апарата, који се у грчким градовима не налазе ни у траговима. Његова стварна овлашћења била су сразмерно мала, ограничена на неке церемонијалне радње и предводништво у рату. Ситуације у којима би краљ покушао да оснажи свој ауторитет су се

25 Ibid., 37–38.

26 Victor Ehrenberg, *The Greek State* (London: Methuen Publishing Ltd, 1972), 17–21.

27 Ernest Barker, *Greek Political Theory* (London: Methuen & Co., 1970), 19–23; Victor Ehrenberg, *From Solon to Socrates* (London: Methuen & Co, 1970), 11–16; Ehrenberg, *The Greek State*, 26–38, 88–90; Nicholas G. L. Hammond, *The Classical Age of Greece* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1975), 3–5, 10–12.

28 Џон Бордман, Џаспер Грифин и Озвин Мари, ур., *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света* (Београд: Clío, 1999), 13–18.

29 Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 468–469; Кито, *Грци*, 74–75, 81–84, 90–91.

30 Ђурић, *Хуманизам као политички идеал*, 42–48.

31 Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, 7.

редовно завршавале његовим падом. Изузев у Спарти, чије је државно уређење било врло специфично, у свим грчким градовима до V века пре н. е. институција краља нестаје. Она преживљава у каснија времена само у релативно неразвијеним и неурбанизованим покрајинама западне и северне Грчке (Епир, Тесалија, Македонија и др.).³²

Појам „храм“ у контексту античке Грчке означава институцију доста другачију у односу на еквивалента са Истока. Као ни краљевска власт, која је била врло лимитирана и нестала рано, тако ни храм ни свештеници нису били ограничавајући фактор развоја слободне мисли у грчком друштву. Узета сама по себи, религија је заузимала сразмерно велико место у животу и свести просечног човека, чак и у тако великом центру каква је била Атина V и IV века пре н. е. Међутим, то је био више однос уздржаног поштовања према традицији и сила које су стајале иза ње, него потпуна преданост верским истинама коју срећемо на Истоку.

За разлику од Истока, храм није био централна институција грчког града – напротив, то је била агора, трг на којм је био центар и друштвеног и привредног живота (у одговарајућим данима служио је и као пијаца) у граду. Такође, стари Грци нису имали свештенство као посебну професију или друштвену класу. Свештенство микенског доба није преживело епоху сеоба, а потоње нестабилне околности и специфичан развој грчког друштва су осигурали да се слична друштвена група не образује. Изузев у неколико самосталних светилишта која су функционисала попут минијатурних полиса (Делфи, Олимпија, Додона итд.), свештеници су се у грчким градовима бирали као и сви други званичници, попут већника, благајника или надзорника тржнице. Изузев у ретким случајевима где је то звање било доживотно, свештеник је имао и мандат своје функције који је обично износио годину дана, после чега би му се бирао наследник. Увођење у свештеничко звање није било праћено посебним обредом, није било никаквог посвећења, иницијације или хиротоније. Није било ни тајног знања у које су упућивани само свештеници, нити било каквих „светих књига“ у којима је такво знање било записано. Такође, грчка религија није прописивала свакодневни живот људима и никада није имала ништа упоредиво са јеврејском Књигом закона. Врло мали број култова је имао тајне обраде („мистерије“) који су били резервисани само за посвећенике, иначе су детаљи ритуалне праксе били познати и прилично стандардизовани. Храм јесте био установа која је побуђивала знатно поштовање и била окружена ореолом мистике, али то није потицало од ауторитета свештеника као класе, већ из општег уверења да је у храму божанство на посебан начин, мистички присутно и да је

32 Barker, *Greek Political Theory*, 26–32; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 100–101; Ehrenberg, *The Greek State*, 22–25; Nicholas G. L. Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 19632), 140–145; Ростовцев, *Историја старог света*, 56–57.

као такво нарочито приступачно за комуникацију са смртним људима. Светилишта у старој Грчкој нису представљала претњу развоју слободне дискусије и научне теорије, нити су имала средстава и разлога да се намећу друштву као спољни чинилац. Она су била потпуно интегрисана у оквире полиса.³³

Грчки полис се већ у VII веку пре н. е. развијао у правцу знатне друштвене отворености и слободе за појединца. Најпре је ишчезла ионако слаба власт краља и замењена је системом владавине локалне аристократије. Типично политичко уређење грчког града се померило из традиционалне, племенске краљевине у олигархијску републику. Развој политичких институција се ту, међутим, није зауставио а катализатор даљих промена били су социјални сукоби и настанак нових друштвених група које су тражиле своје место у управи или бар заштиту од репресије моћнијих од себе. Даље од овога је тешко уопштавати, пошто Грчка у целини пружа врло разнолику слику. Поједини градови су у VII или VI веку пре н. е. били попришта немира, социјалних сукоба па чак и грађанских ратова. Неки су ове немире избегли па чак и знатно ојачали, у другим је традиционална аристократија била довољно јака или довољно способна да нађе начине да се одржи. Многи градови су били сведоци компромиса између старог племства и растуће нове елите (претежно богати трговци и бродовласници) а у неким је (Атина и Самос пре свих) крајем VI века пре н. е. дошло до успостављања демократског уређења у коме су политичка права била иста за све грађане.

Известан број градова се нашао под влашћу узурпатора који за своју власт нису имали никакво традиционално упориште. Тирани су врло раширена појава грчке историје VII и VI века пре н. е. и углавном су власт освајали комбинацијом социјалне демагогије, компромиса са деловима традиционалне аристократије и насилног преврата. Њихово одржање и резултати су зависили од властите способности и прилика у датом граду, али су могли (противно данашњем значењу речи „тиранин“) да одиграју и позитивну улогу, доносећи преко потребе периоде политичке и економске сигурности.³⁴ Мада у свом почетку нестабилна, Писистратова тиранија у Атини имала је велику и, углавном, позитивну улогу у политичкој и друштвеној историји тог града.³⁵

„На још један начин је постојање града-државе пружило основу за политичку мисао. За разлику од држава оријенталног света, он није био статичан: поседовао је принцип раста, и познавао

33 Barker, *Greek Political Theory*, 8–9; 47–48; Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 169–170.

34 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 22–26.

35 *Ibid.*, 26–32; Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 145–151; Hammond, *The Classical Age of Greece*, 53–58; Ростовцев, *Историја старог света*, 72–73.

је циклус промена. Спарта је једина држава грчког света која је одржавала постојану традицију непрекидног континуитета у својој државности: у другим градовима постојао је развој који је скоро свугде следио исти редослед, од монархије до аристократије, од аристократије до тираније, од тираније до демократије.³⁶

Атина пружа најпотпуније документован пример бурне унутрашње историје.³⁷ Град је прошао кроз све фазе политичког развоја и борбе: племенску монархију (окончану, по каснијој традицији, већ у XI веку пре н. е.); јак аристократски режим (који је током VIII и VII века пре н. е. слабио); период нестабилности и социјалних немира (друга половина VII века пре н. е.) изазваног наглим порастом становништва, друштвеним променама и развојем монетарне привреде, који нису успешно решени контроверзним Драконовим законодавством (621. пре н. е.); компромисан режим који је створио Солон (око 590. пре н. е.); прву олигархијску реакцију и нови период нестабилности (прва половина VI века пре н. е.); тиранију Писистратида (око 550–512. пре н. е.); другу олигархијску реакцију (511. пре н. е.) и, најзад, демократску владавину (од 507. пре н. е.) која је, уз мање прекиде,³⁸ потрајала у Атини више векова – такође са више етапа и варијација у развоју.³⁹ Многи градови су имали подједнако динамичан или чак много бурнији развој.

Утицај који су овако динамичан политички развој и сазревање државних институција имали на развој политичке дискусије и, у крајњем исходу, политичке теорије, очигледан је. Какве год ставове о њима имао и којој год друштвеној групи припадао, просечном грађанину неког грчког града његово државно уређење и институције тешко да су могле изгледати коначне и непроменљиве. Он је у току властитог живота могао да види слом једног режима и замену другим, јачање одређеног друштвеног слоја на рачун другог, слабљење, маргинализацију или чак потпуно нестајање неких установа и појаву сасвим нових. Традиционални облици владавине и прихваћени обичаји су могли много пута у току једног људског живота да се подвргну преиспитивању и да буду замењени новим законима, можда и драстично другачијим. Већ сама та чињеница релативизовала је устаљени политички поредак у очима људи.⁴⁰

Динамичан развој је, у целини, ишао на руку богатијем јавном животу. Већ у свом почетном стадију развоја (у периоду од IX до VII века

36 Barker, *Greek Political Theory*, 3.

37 Ryan K. Balot, *Greek Political Thought* (Oxford: Blackwell 2006), 41–47.

38 Краткотрајан олигархијски преврат 411. пре н. е. и олигархија „тридесеторице тирана“ 404 – 403 пре н. е.

39 Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 153–166; Hammond, *The Classical Age of Greece*, 27–35; Mason Hammond, *City-State and the World State in Greek and Roman Political Theory until Augustus* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1951), 9–10.

40 Balot, *Greek Political Thought*, 24–28.

пре н. е.), грчки полис је представљао много отвореније и слободније друштво од било ког источног. Већ су традиционални краљеви имали обавезу да своје одлуке образлажу и да за њих траже подршку пред скупштином одраслих, слободних мушкараца. Грчка народна скупштина је вероватно настала из неформалног скупа људи под оружјем тј. грађана способних и опремљених за рат, а такви скупови се срећу још у старогрчком епу. Временом је, међутим, ова институција еволуирала и добила сасвим другачији садржај. Пuteви развитка скупштине су били врло различити у разним грчким градовима, па ипак је она у свима постојала и имала бар неку друштвену функцију. Ни најауторитативнији тиранин, нити најконзервативнија олигархија нису помишљали на потпуно укидање ове установе, већ су је ограничавали посредно – најчешће лимитирајући право окупљања на одређене категорије становништва или сазивајући скупштину што ређе. Чак је и крајње конзервативна, а у свом политичком поретку јединствена, Спарта имала ову установу, мада сразмерно маргинализовану.

Рана грчка скупштина (до VII века пре н. е.) била је прилично рудиментарна институција, без јасно организованог деловања и дневног реда, без посебног места и редовности у сазивању. На њима су водеће личности (краљеви, аристократе) говориле пред људима који су виком одобравали или одбацивали оно што им се нуди. Али чак и таква, скупштина је постала инструмент изражавања јавног мишљења о коме се морало водити рачуна. Ситуација у којој одређени ауторитет мора да, макар и само у тренуцима кризе, објашњава своје поступке и тражи подршку од шире популације била је нешто специфично грчко и ништа слично се не може ни наслутити у ранијим културама.

Каснија еволуција скупштине је, наравно, далеко отишла од овог полазног модела. Народна скупштина класичног доба, еклесија (ἐκκλησία, V и IV век пре н. е.) представља већ врло развијену институцију, са посебним телима која јој припремају материјал за гласање (већа – буле, βουλαί),⁴¹ са дневним редом, особом која председава, званичним бележником (секретар скупштине – граматеј, γραμματεὺς),⁴² писаним правилима рада, обавезним кворумом (6000 грађана у Атини), јавним и, по потреби, тајним гласањем, одлукама које су објављиване и похрањиване у архив, те унапред утврђеним распоредом редовних заседања. Поред Атине, скупштина је у класично доба постала средиште јавног живота у десетинама других градова, а већини осталих је, у најмању руку, била једна од важнијих институција.⁴³

41 Ehrenberg, *The Greek State*, 59–60.

42 У многим градовима ова звања су била спојена – секретар је уједно и председавао скупштином.

43 Ehrenberg, *The Greek State*, 52–59.

Друштво класичне Грчке је у најразвијенијим градовима достигло ниво у коме је јавна реч била готово потпуно слободна а политичко говорништво високо цењено. Политичка дискусија – у скупштини, на тргу, по тремовима и приватним кућама – постала је саставни део јавног живота. Јавне личности су хваљене и подржаване, оспораване и нападане, али су на исти начин третиране и закони, институције, утврђени поредак у целини. Готово све у друштву било је у некој мери релативизовано и готово све је могло бити предмет расправе. У позитивној оцени класичног грчког друштва не треба, свакако, отићи предалеко. Велика разноликост грчких прилика унапред одређује да је описано важило за неке градове а за друге у мањој мери или није уопште. Било је и у Грчкој V века пре н. е. средина у којима су слобода говора и јавна дискусија биле врло ограничене или нису ни постојале, и ту се пре свега мисли на најконзервативније градове. Исто тако, постојале су и релативно неразвијене области, углавном груписане дуж северозападног и северног руба Грчке, у којима је и даље опстајао увелико анахрон друштвени поредак из ранијих векова, са племенским уређењем и традиционалним краљевима.

Међутим, оно што је заиста битно је да је Грчка имала један велики културни центар, Атину, која је у V веку пре н. е. била средиште слободног говора и, поред осталог, политички стабилна а економски богата и напредна средина. Поред Атине, постојао је и сразмерно велики број довољно развијених градских центара који су могли да је следе у њеном развоју и из којих су дошли уметници, књижевници и филозофи који ће се прославити у класичној Атини.⁴⁴ Од великих атинских филозофа и теоретичара V и IV века пре н. е. велики број нису били Атињани по рођењу. Остварење Атине као културног центра читаве Грчке било је омогућено и тиме што су све грчке области делиле исту културу, религију и језик. У том смислу није било проблема да човек рођен у неком месту на Пелопонезу, острвима или у Јонији дође у Атину ради свог образовања и културе.⁴⁵ Преношење знања и искустава из једне средине у другу могло је само да обогати интелектуални живот класичне Атине, и то се заиста и десило. Треба додати и да за овакав промет људи и идеја нису постојале значајније институционалне и политичке препреке. Истина, сваки грчки

44 Balot, *Greek Political Thought*, 73–74.

45 Можда у том смислу треба тумачити изјаву коју Тукидид (Thuc. II 41) приписује Периклу: „Једном речи, наш град је школа целе Хеладе; и чини ми се да је сваки човек међу нама способан да са извесном лакоћом и окретношћу ради све могуће послове.“ Ова изјава се обично тумачи тако да је Перикле (или кроз њега Тукидид) хтео да нагласи улогу Атине као политичког узора осталим Грцима (о чему је већ говорио раније) или да подсети да је Атина највећи културни центар Грчке у којем људи добијају најбоље образовање (што је у складу са непосредним контекстом). Могуће је да се у тој изјави циља и на једно и на друго.

град имао је сопствено грађанско право и врло јак локални идентитет и ту ни Атина није била посебно другачија.⁴⁶

Грађани су, бар у теорији, били искључиво потомци „првобитног“ становништва Атике (појам аутохтоности је у свом грчком контексту нужно митологизован), појединци и групе споља су изузетно ретко и врло тешко добијали исти статус, а одлуку о томе је могла да донесе само народна скупштина у виду посебног закона. У класично доба ових случајева има мало, тек од позног IV века пре н. е. странци ће чешће добијати грађанско право. Међутим, то што одређена особа није имала статус грађанина није била препрека да иста живи и ради у Атини. Законодавство је познавало статус привремено настањеног странца (ксенос) и стално настањеног странца (метекос или катоикос).⁴⁷ Док су у прву групу углавном спадали политички азиланти, у другој су се налазили сви досељеници који су одабрали Атину као трајно боравиште а њихов број се нарочито увећао после Грчко-персијских ратова (490 – 478. пре н. е.) када су привредно благостање и културна клима привлачили досељенике из свих грчких области.⁴⁸ Мада су били у неким областима ограничени у односу на пуноправне грађане, метеци нису имали нарочите тешкоће у погледу бављења филозофијом, уметношћу и науком, те су многа велика имена класичне атинске културе, заправо, досељеници. Док су, примера ради, Сократ, Тукидид, Платон и Исократ били атински грађани из старих породица, дотле су Херодот, Горгија, Протагора, Аристотел, Зенон и многи други били дошљаци.

По свом пореклу врло разнолики били су и атински робови а међу њима је, противно популарном мишљењу, било и образованих људи. Ослобођени робови (а ослобађање роба се сматрало моралним и друштвено прихваћеним чином) спадали су у посебну друштвену групу „ослобођеника“ (ἀπελευθεροί), чија су права била слична досељеницима и која су се временом знатно увећала. Као културно средиште, Атина V и IV века пре н. е. није припадала само себи већ и читавој Хеллади.

46 Аристотел о грађанском праву: *Arist. Pol.* III 2, 9–11 и 3, 1–6 (1277б, 1278а). „Способност владања и способност покорвања су различите, али добар грађанин треба да зна и да може и да влада и да се покорва, и у томе се баш састоји врлина грађанина да познаје власт над слободним људима и с једног и с другог аспекта.“ (*Arist. Pol.* III 2, 10).

47 Ehrenberg, *The Greek State*, 38–43; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 469–470; Ростовцев, *Историја старог света*, 125.

48 Thus. II 39 (Периклова надгробна беседа на сахрани палих војника): „Ми се разликујемо од наших противника и у војничком уређењу: наима, наш град је отворен према целом свету; ми не изгонимо из земље странце, из страха да би нешто научили или видели, и зато што би неки наш непријатељ могао приметити и искористити нешто што није скривено.“ Упркос израженом локалном патриотизму, Атињани су се, очито, дичили космополитским карактером свога града. Други део реченице је алузија на ксенофобију конзервативне Спарте и њен обичај да периодично протерује странце из своје земље (ксенеласија, ξενελασία).

Рационалност на супрот религијској и митолошкој свести. Индивидуално на супрот колективном

Већ смо указали на чињеницу да су друштвена средина и конзервативне институције биле јака препрека настанку научне политичке теорије на Старом истоку, а и у самој Грчкој током раних периода њене историје. Трећи и четврти од поменутих фактора, који су кочили развој ка научном и филозофском размишљању били су преовлађујући религијско-митолошки поглед на свет и доминација колектива над појединцем. Најпре треба решити питање места митологије и религије у грчком менталитету и како је митологија превазиђена као препрека и употребљена као креативни подстицај.

Разлика која је довела до развоја рационалног мишљења сигурно није у томе што је код старих Грка митолошка и религијска свест била слабија него на Истоку. Чињеница да је храм (као што је претходно објашњено) био у великој мери различита установа у односу на свог источног пандана није морала аутоматски да значи и повлачење религијских схватања у корист рационалне анализе.

Несумњиво је да је од велике важности била изузетна несталност и аморфност коју су показивале грчке религијске представе. У ствари, тешко је и говорити о јединственој „грчкој религији“, пошто је у пракси постојао огроман број локалних култова врло различитих по својим веровањима и ритуалној пракси. Подела на велики број одвојених култова је, у начелу, карактеристика свих политеистичких религија али је њихова разноврсност у старој Грчкој била пример за себе. Чак је и број богова којима је указивано поштовање веома варирао. Одређена „велика“ божанства уопште нису имала свој култ у неким областима, иако су иначе међу најпоштованијима; локално божанство је, опет, могло бити међу првима по поштовању у датој области, иако је ван ње било непознато. Чак ни хомерски епови, заједничка културна баштина свих Грка, нису обезбедили формирање једног коначног и одређеног пантеона. У подједнако великој мери су варирали и представе које су људи имали о боговима, култне радње које су им биле упућене и митолошко предање које је за њих било везано.⁴⁹ Артемида која је поштована у Ефесу била је по свим атрибутима (култ, иконографија, предање) различита од Артемиде поштоване на Делосу и лишена Аполона, свог брата-пратиоца. Зевс-громовник код јонских Грка и Зевс Олимпијски на Пелопонезу су по многим цртама различита божанства. Хелена је, на пример, у хомерском епу жена чија је отмица довела до Тројанског рата; међутим, на неким острвима она је слављена као богиња и имала своје храмове. Ахилеј је, по преовлађујућем предању, био највећи од јунака тројанског рата; напротив,

49 Кито, *Грци*, 240–248.

у неким дорским областима на Пелопонезу и у деловима Тесалије он је поштован као бог северног олујног ветра, бесан и непредвидљив.⁵⁰ Арес је међу Грцима био прихваћен као један од великих олимпијских богова, бог рата, насиља и освете; али организовани култ Ареса је упадљиво одустан из готово читаве Грчке: познат је само мали број сеоских светилишта посвећених Аресу, али ниједан монументални храм у неком граду. Ниједна област нити град нису организовано поштовали Ареса нити су га узели за свог заштитника, иако је такво поштовање било упућивано и божанствима чије су црте биле много мрачније (нпр. Хад, Хеката, Танатос). Сличних примера неједнакости и недоследности има безброј. Сви модерни покушаји да се грчка веровања и култ објасне на основу неког јединственог обрасца и да се групишу у један систем су претрпели неуспех. Никаквог „система“ у грчким веровањима није ни било, што можда изгледа необично данашњем човеку, док је за старе Грке то било нормално стање ствари.⁵¹

Штавише, не само да ова флуидна веровања нису била препрека за развој других облика свести – када је грчко друштво достигло одговарајући ниво развоја и културе, недоследности прихваћене религије су чак деловале подстицајно на критички дух и развој научне теорије. Оног тренутка када су рани филозофи почели да преиспитују свет око себе, религија и мит су им дали обиман материјал за критичку анализу али и низ полазних идеја за оригиналну теоретизацију. Рана грчка филозофија (VI век пре н. е.) се није превише интересовала за питања друштвене теорије и дуго се колебала између рационалног и митолошког погледа на свет, али на крају је рационално гледиште превладало.

У вези с тим треба нагласити да на почетном стадију развитка грчке филозофије није било мислилаца који су у потпуности повукли црту између веровања, мита и разума, али висок степен критичности (која по свом методу данашњим људима често делује врло наивно) био је заједнички свима. Око 520. пре н. е. Ксенофан из Колофона (570–480, већи део живота провео је у Елеји, на југу Италије) написао је филозофске поеме *О природи* и *Ругалице*, у којима је оштро напао хомерски свет богова на основу етичких аргумената. Хомер је богове приказао као људе са свим њиховим манама (лаж, бес, глупост, страст, прељуба итд.) што је за овог филозофа неприхватљиво. Његов крајњи закључак гласи: традиционални свет богова и не постоји, људи ништа не знају о боговима, они поштују приказе које је створила њихова машта. Овај закључак Ксенофан даље користи да изнесе своје гледиште о постојању једног свемоћног божанства које нема лик и које прожима сву

50 Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 48.

51 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 81–95, 327–333; Кито, *Грци*, 237–240.

стварност.⁵² Надаље, он поставља питања о валидности и вредности самог људског знања и потребе за његовим свеобухватним преиспитивањем.⁵³ У источним друштвима појава оваквог начина закључивања, које слободно одбацује традиционалну религију и ауторитете, не може се ни замислити. Очигледно је да се већ крајем VI века пре н. е. спремао нови талас филозофске мисли који ће све аспекте човековог друштва подвргнути анализи и критици.

Потребно је поменути још један облик грчке религиозне праксе који је можда могао да наметне већу униформност веровања и ритуала, и да, потенцијално, буде препрека развоју научне и политичке теорије. У питању су тзв. мистеријски култови чија су веровања и ритуал били специфични и имали велику привлачност. Ови култови су врло стари по свом настанку, можда потичу чак из религије прегрчког (неолитског) становништва јужног Балкана. Данас најпознатији примери овог облика религиозности су елеусинске мистерије (посвећене Деметри и Персефони), самотрачке мистерије (окренуте богу Кабиру са острва Самотраке) и орфичке мистерије (култ Диониса Загреја и хероја-песника Орфеја).

Заједничка карактеристика свих мистеријских култова је њихова тајновитост и ексклузивност – они су били доступни само одабранима који би претходно били „иницирани“ у мистерију кроз одговарајући ритуал. Детаљи учења и природа састанка које су упражњавали посвећеници нису били јавни. Њихов циљ био је сједињене смртног човека са божанством које се постизало кроз посебан ритуал, често уз коришћење средстава која изазивају халуцинације или измењена стања свести. Ови култови су имали и одговарајући митску грађу која их је објашњавала, као и сопствени етички систем, такође само делимично познате ширем кругу људи. Њихову привлачност, поред саме мистичности и романтике коју су поседовали, објашњава и месижански аспект који су садржали: мистеријске религије су нудиле нови живот после смрти кроз трајно сједињење посвећеника са божанством. Ова појава, обећање спасења после смрти, била је потпуно страна грчкој религији у целини.⁵⁴

На први поглед може се чинити да мистеријски култови нуде једну много организованију верску форму, која је, поред свега, имала и несумњиву привлачност за обичне људе и која је можда могла дати чвршћи облик грчкој религиозности и тако се наметнути и грчкој колективној

52 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 134–135; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 480–481; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 119–124.

53 Hussey, “The Beginnings of Science and Philosophy in Archaic Greece,” 13.

54 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 3–41.

свести.⁵⁵ Ипак, сам карактер мистерија се томе супротстављао; локално ограничени и врло ексклузивни (готово елитистички) мистеријски култови нису поседовали средства којима би прерасли у масовну религију, нити су уопште томе тежили.⁵⁶

Са које год стране да се погледа, грчка религија није постављала препреке развоју рационалне мисли. Недостатак јединственог верског система, непостојање светих књига и правила, огромно и несређено митолошко предање, те безбројне варијације у ритуалној пракси – све то је допринело развоју друштва у коме се слободно размишља и слободно дискутује.⁵⁷ Овим се не жели рећи да је религија у неком тренутку постала одбачена од стране рационално мислећих интелектуалаца или да је на неки начин превазиђена. Стара Грчка ни у једној фази свог развоја није била култура индиферентна према религији, док су светилишта и митови били предмет великог поштовања и јаким емоција.⁵⁸

Међутим, постоји велика разлика између поштовања традиције и потпуног потчињавања њој. Грци су могли да негују критичко мишљење, да се баве научном теоријом, па и да критикују или чак одбацују религију и опет да задрже извесно поштовање према њој.⁵⁹ Грчка филозофија имала је и отворене атеисте у својим редовима (мада врло мали број),⁶⁰ али ниједан од њих није имао деструктиван однос према традиционалним веровањима – за тако нешто није било разлога и било би супротно њиховој култури и менталитету. Схватање старијих цивилизација да светом управљају богови и безличне силе попут судбине, морало је да се повуче и направи места за рационално поимање света које сматра да су и природа и људско друштво сазидани на одређени правилима која се могу спознати разумом.⁶¹

Остаје да се нагласи последња велика карактеристика која оштро одваја друштвену климу старе Грчке од оне на Старом истоку: развијен индивидуализам. Правац којим се грчка цивилизација кретала у периоду од VIII века пре н. е. и надаље је довео до афирмације индивидуалитета за какву не постоји никаква паралела у ранијим културама. Насупрот претежној анонимности или очито легендарном карактеру стваралаца на Истоку, у грчким градовима се појављују индивидуални уметници,

55 Ibid., 41.

56 Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 170–172.

57 Жан-Пјер Вернан (ур.), *Ликови старе Грчке* (Београд: Слио, 2007), 272–275.

58 Пери, *Интелектуална историја Европе*, 23–24.

59 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 41–44.

60 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 341.

61 Barker, *Greek Political Theory*, 1–2; Пери, *Интелектуална историја Европе*, 23–24; Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 333–341.

књижевници, филозофи, о чијем животу и стварању знамо све више како се приближавамо класичном добу. Растући индивидуализам старих Грка се читава већ у периоду (VIII – VI век пре н. е.) у којем настају најстарија данас сачувана дела грчке уметности, књижевности и филозофије. Изузев самих хомерских епова (чији је аутор легендарна личност о којој ни класични Грци нису знали ништа поуздано) аутори грчких књижевних и филозофских дела су углавном познати, а о многима постоји и низ биографских детаља (порокло, друштвени положај, јавна каријера) који додатно помажу тумачење и разумевање њиховог стваралаштва. Индивидуални филозофи и индивидуални уметници су само део већег процеса ослобађања појединца од окружења наметнутог традицијом и друштвеним нормама, процеса који је у старој Грчкој у односу на њене источне суседе достигао управо спектакуларне размере.⁶² Грчки индивидуализам је вредновао и поштовао лично истицање и достигнућа, што је изнедрило читаву једну компетитивну (агонистичку) културу, која је благотворно утицала на развој уметности и филозофије.⁶³

Процес индивидуализације био је апсолутно неопходан и за настанак политике, у оном смислу како је то схватано у старој Грчкој, као и политичке теорије. Без човека који је имао право и могућност да обликује и објављује сопствене ставове и идеје, да слободно од друштвеног притиска развија критички однос према том истом друштву, не би се могла замислити било каква теоријска наука, па ни политичка теорија. Грци су имали лично схватање државе као заједнице коју чине појединци (наравно, носиоци грађанског права) и у којој појединачне жеље и амбиције треба да нађу своје остварење.⁶⁴ Наравно, ову појаву је много лакше уочити него објаснити. И њени узроци су, по преовлађујућем мишљењу, друштвени.

Грчко друштво овог времена је било нестабилно и променљиво, државне институције су и саме еволуирале у све крупнијим корацима а традиционални ауторитети (краљ, аристократија, сакралне установе) су губиле изузетан друштвени положај или чак потпуно нестајале. Социјална мобилност се појавила као нови фактор у друштвеном животу. Амбициозни појединци, најпре из маргинализованих аристократских група, а онда и из ширих друштвених слојева, продиру у јавни живот, док су неки од њих у сопственој афирмацији отишли тако далеко да су сопствене присталице повели у државне ударе и постали тирани. Поред тога, у VII и VI веку пре н. е. Хелада постаје прва земља монетарне економије у светској историји. Лична несигурност, економска криза,

62 Barker, *Greek Political Theory*, 2–3.

63 Милош Н. Ђурић, *Из хеленских ризница* (Београд: Просвета, 1959), 7–48.

64 Вернан, *Ликови старе Грчке*, 143–146.

колониizacionи покрети и полет прекоморске трговине су довели до масовног исељавања. Људи који немају стално место боравка, било да се ради о политичким изгнаницима, исељеницима који траже простор за нова насеља, поморским трговцима или најамним војницима, постали су уобичајни део класичне грчке историје. До краја VI века пре н. е. овим групама ће се придружити још једна: путујући мислилац (софиста, историчар, географ) који је напустио домовину због истраживања или ради ширења свог учења, што је могло бити и исплативо занимање. Човек који је стекао своје искуство на бројним путовањима и видео различите средине и културе имао је сасвим другу представу о свету али и о себи самом и свом родном граду од неког свог претка који је живео неколико векова раније и читав живот провео у заједници у којој је и рођен.⁶⁵

Ипак, не би требало ићи предалеко и пренагласити дихотомију између колективног и индивидуалног у класичној Хелади. Изразит индивидуализам није био толико карактеристичан за друштво у целини да би довео до његовог рушења, поготово не у стабилним приликама, у каквим је уживала Периклова Атина пре Пелопонеског рата. Најекстремнији примери самоистицања појединца су углавном били ограничени на политичке авантуристе и неке софистичке мислиоце. За већину Хелена постојала је права мера између заједничких интереса и потребе и жеље за индивидуалном афирмацијом, јер се сматрало да је најбољи вид испуњења појединца управо јавна каријера у јавном интересу. Такав дуализам се показао врло благотворним за развој политичке праксе у свим њеним облицима и за настанак политичке теорије.

Демократско друштво, најпре у Атини а временом и у већем делу Грчке, снажно је наглашавало бављење јавним пословима као најчаснијом активношћу било ког слободног појединца. Ово схватања је опстало у грчкој и грчко-римској цивилизацији много после завршетка класичног доба и сумрака Атине као центра политичке моћи. Сваки способан и слободан човек је могао да искористи своје време и средства како је желео, али су му васпитање и околина снажно сугерисали да је најпожељније окренути се јавном животу. Напротив, повлачење из јавности је за старе Грке значило личну неспособност, слабост или настраност. Мањи број људи је могао да остане сасвим равнодушан према јавном позиву, док су му се многи истакнути појединци посветили, у оној мери у којој су им околности и могућности то допуштале. Уз то, било је и оних који су политици и државним установама приступили са сасвим друге стране – кроз филозофску теорију.

65 Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 249–257.

Појава најстаријих теоретичара политике

Политичка теорија, аутентични производ грчке филозофске мисли, појавила се тек током V века пре н. е., у време када су сви претходно описани процеси били већ увелико на делу. Било је потребно да се све повољне околности сложе како би се појавило систематско и рационално изучавање државе, њене управе и њених институција. За прве генерације грчких мислилаца, које су живеље у VI и почетком V века пре н. е., друштво и политика нису били од примарног интереса.⁶⁶ Објашњење материјалног света, његовог настанка и физичких закона су биле теме најранијих филозофа.⁶⁷ Само уз највећи напор данашњи научници откривају у њиховим делима, која су, најзад, и сачувана само у фрагментима, трагове друштвених ставова и политичке теорије. Рани јонски филозофи, питагорејци и припадници Елејске школе се нису бавили политичком теоријом, чак и у случају да тај појам узмемо изузетно широко; космолошка питања су имала примат у њиховој свести.⁶⁸ Питагорејски утицај на касније филозофе (међу њима и Платона) се углавном своди на мистику бројева и етичко учење о три основне групе људи (једни су склони мудрости, други почастима а трећи стицању).⁶⁹ Анаксимандар је, према ономе што знамо, само на једном месту помињао људско друштво, ради повлачења паралеле између природног света материје и вештачког света људи. И Хераклит се ограничавао на формалне аналогije и узредна спомињања.⁷⁰

Како је класична грчка цивилизација ишла ка својој зрелости, нарочито од средине V века пре н. е., интересовање филозофа се померило од физичке природе ка анализи човека и друштва. Ова транзиција је била условљена појавом демократског типа грчког града-државе. Атина је свакако најпотпуније познат случај, али крајем VI и почетком V века пре н. е. било је више градова у којима је успостављен демократски поредак, а број им се знатно увећао током наредног века. Атина је тек у V веку пре н. е. постала водећи интелектуални центар

66 Janet Coleman, *A History of Political Thought from Ancient Greece to Early Christianity* (Oxford: Blackwell 2000), 9–13.

67 Коплстон, *Историја филозофије I*, 112–115; Пери, *Интелектуална историја Европе*, 24–26.

68 Guthrie, *Povijest grčke filozofije 1*, 37.

69 Barker, *Greek Political Theory*, 53–58; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 108–118; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 476–480.

70 Хераклит приступа људском друштву са моралне дистанце, изразито елитистички: „Какву мудрост или свест има маса? Многи (од њих) су зли, мало је добрих.“ или „Један човек за мене вреди колико десет хиљада других, само ако је најбољи.“; цитирано према Barker, *Greek Political Theory*, 59; Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 135–137; Ђурић, *Историја хеленске етике*, 133–134; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 481–485.

Грчке и, захваљујући свим погодностима које је нудила, у релативно кратком раздобљу привукла је највећи број филозофа и стваралаца из других градова. Прву генерацију великих атинских филозофа (од око 460. пре н. е.), предвођену Анаксагором, чине претежно досељеници из Јоније и још увек филозофи природе.⁷¹ Међутим, интелектуална клима се драстично променила у наредне три-четири деценије. Већ је Архелај Атињанин, Анаксагорин ученик и, по једној висти из позне антике (Диоген Лаертије) Сократов учитељ, био уједно и последњи атински филозоф примарно окренут проучавању физичког света.

Прихвативши у себе бројне стране мислиоце, Атина је постепено обликовала њихова интересовања у новом смеру. Динамична политичка дешавања, развијене државне институције, слобода јавне речи и огромна потреба за њом су нужно изазвали скретање интересовања са објашњавања физичког света на теорију људског друштва.⁷² Сами Атињани су волели да верују да постоји директна веза између политичког уређења једне државе и њене успешности – док је Атина низала успехе у спољној политици, то је коришћено као аргумент да је и њен поредак најбољи. Поједностављено речено, атинска средина је мислиоцима који су живели у њој наметала одређене теме.⁷³ Најзад, после више од једног века интелектуалне преокупације објашњењима материјалног света, могла се очекивати реакција која би интересовања померила на нека друга питања: човека, друштво, морал и политику.

Нова духовна клима је произвела и мислиоца новог типа: софисту. Ова реч у грчком језику значи просто „мудрац“ а користила се генерално за све филозофе до дубоко у IV век пре н. е. Негативно значење које јој приписују многи модерни тумачи није одрживо и углавном води порекло из неких ставова у Платоновим дијалозима.⁷⁴ Платонов имагинарни Сократ се у многим фиктивним разговорима супротстављао софистима и, разуме се, редовно излазио као победник у дискусији. Желећи да дистанцира себе и Сократа од осталих теоретичара свог доба, Платон је свесно избегао коришћење речи „софиста“ за Сократа и његове ученике, иако је и сам Сократ називан софистом од стране савременика. То нужно код оних који читају његове дијалоге ствара утисак о софистима као мислиоцима малог домета који уз себе немају развијенији теоријски систем, већ све адуте у дискусији стављају на покушај да игром речи и логичким недоследностима збуне саговорника. Оваква негативна слика софиста, мада разумљива из перспективе Платонових мотива, не слаже се са ставом који су Грци генерално имали о њима и који је био много позитивнији, нити је исправна

71 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 155–157; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 491.

72 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 175–177.

73 Barker, *Greek Political Theory*, 60–62; Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 497–498.

74 Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, 330.

из угла значаја који они имају у историји грчке друштвене теорије. „Сама реч софист имала је испрва шире значење и није била погрдна, јер су први мудраци сами себе тако називали; истим именом обележаваху се и велики песници, философи, музичари, државници.“⁷⁵

На примеру појединачних софиста се најбоље види дејство свих оних фактора који су у ранијем тексту издвојени као нужна подлога настанку политичке теорије: слободно политичко окружење, лишено притиска традиционалних ауторитета; неоптерећеност друштвеним конзервативизмом; превага рационалности над другим облицима свести; постојање индивидуалног и независног ствараоца. Софисти као да су били отелотворење последњег фактора – њихов необуздани идеализам је у појединим случајевима ишао до потпуне негације читавог поретка који су створили људи. Многи од софиста су провели свој живот као путујући говорници и учитељи, који су своју теорију предавали свима који су желели да је слушају и могли за њу да плате.⁷⁶ Други су нашли стабилност за рад у Атини (огромна већина) или другим градовима оног доба, понекад под покровитељством неке моћне личности. Већ и сама чињеница да је сразмерно велики део софиста могао да живи од интелектуалне делатности, радећи као наставници и говорници, говори много о великом степену развитка који је достигла Хелада класичног доба. „Комерцијални“ успех појединих софиста и њихов обичај да наплаћују своја јавна предавања касније ће оштро нападати Платон и Аристотел.⁷⁷

Данас су познати ставови и дела само мањег броја софиста а притом ниједно није сачувано у целини или бар већем обиму – сви остали су за нас само имена. На основу онога што знамо тешко је и покушати сумирање њихових ставова: они су међусобно веома различити по својим интересовањима, проблемима који су себи постављали, путевима решавања и коначним одговорима. Заједничке су им теме, које се углавном држе света који је створио човек. У свом критичком ставу према људским институцијама, софисти углавном нису показивали суздржавање а њихов снажан индивидуализам је приметан свугде, при чему његова улога није увек конструктивна. Коментарисали су, анализирали и објашњавали људско друштво, његов настанак и развој, државу, власт, државне институције, религију, веровања, породицу итд. Бавили су се и праксом и теоријом јавног говорништва, те су поставили темеље реторике као посебне дисциплине, која ће имати истакнуто место у даљој историји грчке културе.⁷⁸

75 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 178.

76 *Ibid.*, 179–180.

77 Barker, *Greek Political Theory*, 66–69; Бордман, Грифин и Мари, *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*, 286–291; Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, 331; Hammond, *A History of Greece to 322 B.C.*, 420–422.

78 Коплстон, *Историја филозофије I*, 119–123.

Узалудно је и покушавати дати обједињену слику софистичких учења јер софисти нису били никаква филозофска „школа“. Поједини софисти су се могли разликовати међусобно колико и каснији филозофи од њих.⁷⁹ Међутим, свима је било заједничко одбацавање интересовања и приступа ранијих филозофа-природњака и фокус на теме које можемо описати као политичка теорија, друштво и етика. Дакле, до око 400. године пре н. е. политичка теорија је била поуздано утемељена као грана филозофије. Теоријска дискусија о држави, државним установама, власти, законима, друштву постала је део филозофске баштине античке Хеладе и то, може се слободно рећи, њен средишњи део. Софисти, први прави теоретичари политике у историји света, били су производ јединствених околности које је нудила стара Грчка и Атина као њен центар. Несталност, полемичност, индивидуалност која је ишла до негације читавог друштва, неоптерећеност обичајима и традицијом, као и скептичност према постојању апсолутних истина су основне карактеристике старих софиста.⁸⁰ Њихове мане и ограничења су такође знатне, нарочито ако се упореде са грчком политичком теоријом V века пре н. е. Нико од софиста није имао интелектуалну величину или ширину једног Платона или Аристотела и њихови ставови у свој својој радикалности данас често изгледају сирово, чак наивно, а у сваком случају недовољно аргументовано. Међутим, „када је реч о историјској оцени софистике, човек се не сме одмах ослањати на Платонов негативан суд, јер Платону је, у његову односу према њој, главни циљ био да до краја развије и изгради своје противничко стајалиште, и зато он није обраћао пажњу на њене позитивне резултате.“⁸¹

Као што је један век претежног интересовања за питања материјалне природе произвео реакцију у виду софиста, тако је пола века доминације софиста у интелектуалном животу Атине довело до реакције кроз појаву Сократа и његових ученика. У погледу политичке теорије, школе које ће временом основати Исократ, Платон и Аристотел ће и дубином и ширином анализе далеко превазићи све што су софисти писали. Али значај софиста као теоретичара политике је много већи од снаге или трајности њихових теорија. Они су у окриље науке довели политичку теорију и показали могућности теоријске анализе политике. У историји политичких теорија старија софистика представља прву и стога неопходну и веома важну фазу.⁸²

79 За преглед учења важнијих и боље познатих софиста види: Ђурић, *Историја хеленске етике*, 180–225; Коплстон, *Историја филозофије I*, 124–133.

80 Пери, *Интелектуална историја Европе*, 26–27.

81 Ђурић, *Историја хеленске етике*, 225.

82 Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, 504–505.

Закључак

1. Политичка теорија је оригинални производ старогрчке цивилизације, који се као такав није јавио у цивилизацијама које су претходиле или јој биле савремене. Појава политичке теорије је директно везана за постојање рационалне теоријске науке а одсуство више важних фактора спречило је да се теоријска наука појава у некој од земаља старог Истока.

2. Друштвима Истока су доминирали чврсто успостављени традиционални ауторитети (двор и храм). Она су била врло конзервативна и еволуирала постепено, у врло малим корацима. Гледање на свет су обликовали религија и мит, уз сасвим слабе трагове рационалне свести, а изразит колективизам друштва гушио је развој индивидуалних стваралаца. Из ових разлога ни у Грчкој, у најстарије доба њене цивилизације, није настала политичка теорија.

3. Друштвени контекст мало оптерећен традиционалним ауторитетима био је нужан за настанак научне политичке теорије. Тај контекст је у старој Грчкој настао са формирањем полиса, града-државе грчког типа који настаје у VIII веку пре н. е. и убрзано се развија у наредним вековима. Динамичан развој полиса је најпре поткопао традиционалне ауторитете а затим и само друштво учинио мање конзервативним и спремнијим на промене.

4. Специфичан карактер грчке религије и креативна улога коју је мит имао су остављали пуно простора и за друге облике свести. Изузев неких мистеријских религија, грчки култ није показивао теократске претензије. Када се, почетком VI века пре н. е., јавила рационалистичка филозофска мисао, она је у религији и миту нашла инспирацију, а не препреку.

5. Развијенији грчки градови су већ до VI века пре н. е. поседовали врло индивидуализовано друштво, другачијег типа од заједница на Истоку којима је доминирала колективна свест. Ослобађање појединца је омогућило низу способних и активних личности да изађе из традиционалних оквира и да се посвети филозофији и науци.

6. Рана грчка филозофска теорија (до половине V века пре н. е.) била је претежно окренута питањима објашњења материјалног света – изван тога се ограничавала на тумачења морала и религије. О људском друштву и државама постоје само узгредне напомене код раних филозофа, али не и систем политичке теорије.

7. Сви фактори који су водили ка стварању политичке теорије су се сложили на једном месту тек у Атини V века пре н. е. Својим развијеним демократским институцијама и интензивним политичким животом, Атина је била средина у којој се морало јавити повећано интересовање за питања управљања државном и друштвом. Преко једног века доминације

филозофије природе је уједно изазвало реакцију међу интелектуалцима, који су тражили и неке друге теме.

8. Путујући филозофи-учитељи, у своје време познати као софисти, били су први прави теоретичари политике. Мада је мали број софиста био пореклом из Атине, већина њих је на својим путовањима дошла у Атину и тамо провела најкреативнији део живота. Политичка теорија софиста је врло разноврсна али свима је карактеристичан изразит индивидуализам и критички став према државним и друштвеним установама, који је у појединим случајевима прелазио у нихилизам. Њихова политичка теорија ће од краја IV века пре н. е. бити превазиђена развијенијим схватањима Сократа и његових следбеника. Место софиста у историји политичких теорија је веома значајно. Они су, у различитој мери, утицали на Платона, Исократу и Аристотела, а преко њих и на касније теоретичаре.

Извори:

- Аристотел, *Политика* (прев. Љиљана Црепајац). Београд: Култура, 1988.
- Тукидид, *Пелопонески рат* (прев. Душанка Обрадовић). Београд: Просвета, 1999.

Литература:

- Balot, Ryan K. *Greek Political Thought*. Oxford: Blackwell, 2006.
- Barker, Ernest. *Greek Political Theory: Plato and his Predecessors*. London: Methuen & Co., 1970.
- Barnes, Jonathan. *The Presocratic Philosophers*. London: Routledge, 1982.
- Бордман, Џон, Џаспер Грифин и Озвин Мари, ур. *Оксфордска историја Грчке и хеленистичког света*. Београд: Clio, 1999.
- Coleman, Janet. *A History of Political Thought from Ancient Greece to Early Christianity*. Oxford: Blackwell 2000.
- Чедвик, Џон. *Микенски свет*. Београд: Утопија, 2002.
- Ђурић, Михаило. *Хуманизам као политички идеал*. Београд: Терсит, 1995.
- Ђурић, Милош Н. *Историја хеленске етике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.
- . *Историја хеленске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.
- . *Из хеленских ризница*. Београд: Просвета, 1959.
- Ehrenberg, Victor. *From Solon to Socrates*. London:, 1972.
- . *The Greek State*. London: Methuen & Co, 1972.
- Guthrie, William K. C. *Povijest grčke filozofije 1: Raniji predsokratovci i pitagorovci*. Zagreb: Naklada Jurčić, 2005.
- Hammond, Mason. *City-State and the World State in Greek and Roman Political Theory until Augustus*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1951.
- Hammond, Nicholas G. L. *A History of Greece to 322 B.C.* Oxford: Clarendon Press, 19632.

- . *The Classical Age of Greece*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1975.
- Hussey, Edward. “The Beginnings of Science and Philosophy in Archaic Greece.” In *A Companion to Ancient Philosophy*, ed. Mary. L. Gill and Pierre Pellegrin, 3–19. Oxford: Blackwell, 2006.
- Касон, Лајонел. *Библиотеке старог света*. Београд: Clio, 2004.
- Кито, Хемфри. Д. Ф. *Грци*. Нови Сад: Матица српска, 1963.
- Коплстон, Фредерик. *Историја филозофије I: Грчка и Рим*. Београд: БИГЗ, 1988.
- Курт, Амели. *Стари исток*. Први том. Београд: Завод за уџбенике 2004.
- Пери, Марвин. *Интелектуална историја Европе*. Београд: Clio, 2000.
- Popkin, Richard. H., ed. *The Columbia History of Western Philosophy*. Columbia University Press: New York, 1999.
- Roskin, Michael. G. “Introduction.” In *Political Science*, ed. Ann Hosein, viii–xv. New York: Rosen Publishing, 2016.
- Roskin, Michael G., Robert. L. Cord, James. A. Medeiros, and Walter S. Jones. *Political Science: An Introduction*. Boston: Longman, 2012.
- Ростовцев, Михаил. *Историја старог света*. Нови Сад: Матица српска, 1974.
- Стефановић, Данијела. *И беше попут птице у кавезу: студија о историји и култури Старог истока*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Вернан, Жан-Пјер, ур. *Ликови старе Грчке*. Београд: Clio. 2007.

Summary

Iva Smiljanić

Why was the Political Theory Created in Ancient Greece?

Key words: Ancient Greece, Ancient Near East, political theory, political philosophy, history of philosophy, sophists

That political philosophy and political theory as such, appeared in Classical Greece and not before or elsewhere, is a hard and indisputable fact of modern scholarship. But to acknowledge and perceive a fact is one thing, to explain it quite another. Why were the ancestors of modern scientific and philosophical disciplines created in Ancient Greece and not somewhere else is a difficult question that was tackled by many capable researchers from various fields, in the last two centuries. Philosophers, historians, archaeologists, philologists and students of politics, to name but a few of these fields, approached the problem from different angles, and gave many answers to it, both valid and unsound. Many of the more simplistic explanations, especially those that seek to connect the “Greek miracle” with a single factor, are now considered obsolete and are no longer taken seriously. But this difficult and intriguing problem remains.

The question can be rephrased in several different ways, some of which could potentially open new approaches to the problem. For example, we could ask why didn't the cultures of the Ancient Near East, with their grand achievements in many fields of creativity, produce science, philosophy or political theory, in the ways the Greeks did. The answer can be obtained by a deeper analysis of social and cultural conditions in Ancient Mesopotamia and Egypt, and other ancient Eastern cultures. Once we understand that these are hierarchical and bureaucratic societies, dominated by the two pivotal institutions – the ruler's court and the temple – where the world view was shaped predominantly by the religious and mythical concepts, and where the individuality of any single person (apart from the king himself and his immediate surroundings) was subordinated to a collective mentality, identity and interests, the question seems much easier to answer. But what about the Ancient Greece?

Political philosophy appeared late in the development of the Greek civilization. It is a fairly complicated and abstract creation, and perhaps we shouldn't expect anything else, but a specific social and cultural development played a significant part in this outcome. The earliest phase of Greek civilization, the so-called Mycenaean civilization of the Late Bronze Age, was in many respects similar to the contemporary societies in the Near East. Unsurprisingly, it did not (so far as we know) produce anything in the way of later Greek philosophy. It was only much later, after the turmoil of the Homeric age and the social conflicts of

the early Archaic period, that the first seeds of what will eventually become the Greek philosophy can be observed. But to reach the proper political philosophy, one has to wait further still. The first Greek philosophers, of 6th century BC, were generally not interested in questions of power, government or human society as such. The shift from the philosophy of physical world and the inquiry into religious concepts, towards more humanistic theory begins in the middle of the 5th century BC. Among the sophists of the later 5th century there are several intellectuals that can be properly described as the earliest political philosophers. Their actual influence was wide and lasting, but in the later generations their fame was eclipsed and obscured by the rise of several Socratic schools. In the 4th century BC Plato, Aristotle and their disciples and contemporaries will create mature and highly developed systems of political theory.

The single most important factor in the creation of the political theory was the social and political context of the Classical Greek world. The general line of the development of Greece during the Archaic age (8th to 6th centuries BC) was toward more open and less traditional society. Political development in many cities (though, by no means in all of them) went in the direction of the greater participation of the common citizens in the decision-making process. This culminated in the first forms of government where majority of citizens actually run the state (early democracies, such as the late 6th century Athens). Almost as important is the specific nature of Greek religion and its institutions. Without firm and rigid systems of belief and without the priestly class similar to those in the Ancient Egypt, Babylonia or Judea, the Greek religion was never a treat to free and critical thinking. The Greek thinkers could draw upon their religious and mythical heritage or they could approached it creatively, or they could simply ignore it – all paths were open to them, without any form of pressure or obligation as to which should they choose. Another factor is the establishment of a rich and open environment that encouraged examination, criticism and debate. Athens of the 5th century BC combined significant levels of material wealth (both public and private) with the almost total freedom of speech and with the high esteem for intellectual work in general. The natural consequence of this state of affairs was the immigration of many capable intellectuals, alongside artists and artisans into Athens. Many of the great Athenian philosophers of the 5th and 4th centuries BC weren't Athenians by birth.

Multiple other valid factors and causes could be mentioned. It is important to note that no single explanation can account for the appearance of the political theory. Only a specific combination of various influences could create an environment capable of producing philosophy and political theory. Such situation was shaped for the first time in the Classical Greece. Once the political theory was born, its importance for the intellectual history of the Western world, and the world at large, was ensured. It has a clear continuity between the Ancient and the Modern world. The development of political theory after the Classical Age was uneven, but it was never completely interrupted.

ПРИКАЗИ

**Дж. Дж. Мејер, *Svet se ruši. Povest o Velikom ratu 1914–1918*,
Београд, Филип Вишњић, 2015, стр. 680.**

Обележавање стогодишњице почетка Првог светског рата широм Европе је подстакло снажно интересовање јавности за ову, по мишљењу многих историчара, „исконску катастрофу XX века“. Обе чињенице послужиле су као подстицај објављивању бројних дела посвећених овој теми, те су издавачке куће, научне и културне институције из Србије, понесене општим трендом, и саме објавиле значајан број наслова о Првом светском рату. Иако је највећи део њих посвећен разним аспектима српске историје, округла годишњица пружила је повод и за попуњавање значајних празнина у постојећој литератури превођењем неколицине радова посвећених општеевропској димензији Првог светског рата. Међу потоње спада и „Повест о Великом рату 1914–1918“, карактеристичног наслова *Свет се руши*, чији је аутор Џ. Џ. Мејер (G. J. Meyer, 1940), угледни амерички новинар и публициста, објавио више популарних историјских дела посвећених енглеској династији Тјудор, те чувеној породици Борџија из времена Ренесансе. Мејерова историја Великог рата је историјско-публицистичко дело које припада врсти ваннаучне историографије, са првенственим циљем да популарише историјска знања и приближи их ширим круговима читалаца. Попут већине дела ове врсте, тако се и Мејерово одликује изразитим наративним стилем тј. приповедањем о појединим догађајима и личностима. Мејер се свесно одлучио за овакав приступ будући да је, пишући, пред очима имао просечног читаоца, а не уски круг професионалних историчара. Одатле је настојао да се у његовом приповедању ништа не подразумева како би своју историју Великог рата понудио у, како сам каже, „најчитљивијем могућем облику“.

Мејер је своје дело структурирао у шест великих хронолошких делова, те укупно 36 поглавља. Почевши са Сарајевским атентатом и држањем великих европских сила током „Јулске кризе“ 1914. године, Мејер се у наставку свога излагања усредредио на Западни фронт, приказујући политичка и војна збивања са мноштвом детаља, укључујући и биографије бројних кључних личности. Стога је он голему пажњу посветио „трци ка мору“, бици на Марни, ратовању у Фландрији, Дарданелској операцији (1915), биткама код Вердена и Соме на западу те Брусилловљевој офанзиви на истоку (1916), неограниченом

1 E-mail: antolovic.michael@gmail.com

подморничком рату, борбама на Западном и Италијанском фронту (1917), да би након неуспеха немачких офанзива на Западном фронту своје казивање окончао склапањем примирја у новембру 1918. године. Усмеривши тежиште свога излагања ка збивањима на западу Европе, Мејер је у основним цртама указао и на значај ступања САД-а у рат, као и револуције у Русији (1917), док је у позадину потиснуо збивања на Источном и Балканском фронту. Слично томе, глобални карактер рата, који се између зараћених страна водио и у Азији, Африци као и широм светских мора, готово у потпуности изостаје или представља тек споредни детаљ унутар главног тока Мејерове приповести. Примера ради, Никола Пашић помиње се једино у контексту Јулске кризе, од балканских владара једном се помињу српски краљ Петар и грчки краљ Константин, председник грчке владе Елефтериос Венизелос који се залагао за ступање Грчке у рат на страни сила Антанте није поменут нити једном речју, док су збивања на Балканском ратишту врло кратко приказана, првенствено у контексту Дарданелске операције и успостављања Солунског фронта. С друге стране, иако је у приповедању усмерен, пре свега, на војне и политичке догађаје, Мејер свој основни ток излагања на допуњује кратким, али живописним приказима развоја ратне авијације, стварности рововског ратовања, употребе бојних отрова, ратне свакодневице, положаја жена, доприноса уметника „ратној ствари“ зараћених земаља или, пак, деловања „Лоренса од Арабије“ на подстицању побуне Арапа против Османског царства.

Поред већ поменуте усресређености на Западни фронт, свакако најозбиљнији недостатак Мејерове књиге јесте његов приказ „Јулске кризе“, те његово тумачење одговорности за покретање Првог светског рата. Иако говори о „бланко чеку“ којим је немачки државни врх почетком јула 1914. подржао енергичан обрачун Аустро-Угарске са Србијом, Мејер не помиње спремност немачког Генералаштаба да међународну кризу, узроковану убиством аустријског престолонаследника Франца Фердинанда, искористи за покретање европског рата у коме би Немачка, поразивши истовремено Русију и Француску, остварила своје спољнополитичке циљеве и сврстала се у ред великих „светских сила“. Исто тако, у потпуности је неприхватљива Мејерова тврдња да кајзер Вилхелм II није био упознат са садржином ултиматума који је Аустро-Угарска упутила српској влади 23. јула 1914. године, будући да се политички и државни врх двеју средњоевропских савезничких царевина у потпуној тајности договарао око редоследа дипломатских и војних акција како би, на крају, упућивањем неприхватљивог ултиматума, владе европских земаља биле стављене пред свршен чин. Крајње проблематична је и ауторова оцена која одлуку царске Русије да прогласи делимичну мобилизацију сматра „војнички непотребном и контрапродуктивном“, будући да војни обрачун Аустро-

Угарске са Србијом не би, како тврди, утицао на „стратешки положај Русије“. Одатле Мејер закључује да је руска мобилизација представљала „чин врхунске лудости“ (стр. 88). Коначно, из Мејеровог приказа „Јулске кризе“ није довољно јасно на којој европској сили или силама лежи кључна одговорност за покретање светског рата што је, несумњиво, непосредна последица његовог потпуног занемаривања резултата до којих је још почетком 60-их година прошлог века дошао у својим истраживања Фриц Фишер и који су, у међувремену изнијансирани у бројним полемикама и употпуњени новим сазнањима, постали „опште место“ унутар главних токова историографије о Првом светском рату. Из импозантног пописа литературе коју је Мејер користио пишући своју књигу, а на коме се налазе и дела која се тек делимично односе на тему, из необјашњивог разлога изостају оба Фишера фундаментална дела која су већ деценијама доступна у преводу на енглески језик (*Germany's Aims in the First World War* (1968); *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914* (1975)). Имајући у виду поменуте чињенице, мишљења смо да је Мејерова интерпретација политичких и дипломатских догађаја током „Јулске кризе“ који су, на концу, довели до избијања рата, умногоме застарела и да наликује „угодном консензусу“ о овом питању успостављеном 30-их година XX века према коме су све европске силе „склизнуле у рат“ против своје воље.

Закључујући приказ Мејерове књиге, поновићемо да је реч о изразито традиционалној историји Првог светског рата, како у одабиру историјске фактографије, усресређене на војне и политичке садржаје, тако и у начину њихове презентације у којој приповедање заузима кључну улогу. Стога сматрамо да би било неупоредиво корисније да се издавач определио за превођење неког од релативно бројних приручника који пружају добар увид у стечена знања и главне правце истраживања у савременој историографији о Првом светском рату. Упркос реченим недостацима, мишљења смо да је превођење овог дела на српски језик ипак важно будући да заинтересованим читаоцима, првенствено студентима историје и других сродних хуманистичких дисциплина, пружа изузетно жив и детаљима богат приказ четворогодишњег ратовања на Западном фронту какав до сада није постојао на српском језику. Поред тога, бројна страна лична имена, као и географски и стручни појмови, по први пут су на исправан и доследан начин транскрибовани на српски језик, што је посебна заслуга преводиоца Драгана Јовановића. Превођење Мејеровог дела послужило је, према томе, као прилика да се нормирају транскрипције не само топонима већ и одговарајући преводи из домена „политичке иконографије и фразеолошке лексике који до сада нису били присутни у српском језику“. Имајући у виду поменуте чињенице, мало је рећи да преводиоцев напор заслужује сваку похвалу.

СИНТЕЗИС

Дистрибуција вероватноће

Епикур је филозофију схватао као делатност која помаже у остваривању животне среће. По његовом мишљењу, етика је била врхунац филозофије, а логика и физика су биле средства кроз која се проналазио смисао живота. Епикур је, следећи ранијег грчког филозофа Демокрита, мислио да се свет састоји не од посебних супстанци као што су духови, већ од две једноставне ствари – честица: атома и апсолутне празнине. Свемир је био бескрајан и вечан, а сви догађаји су засновани на интеракцијама и кретањима атома у празном простору. Тако се отарасио детерминизма, који је био присутан у ранијим атомистичким теоријама, а представио утицај слободне воље. Као последица, нови атомизам је учио да је физичка реалност, живи свет, људско друштво и морал по ком живимо настао као спонтани феномен који није захтевао божанску интервенцију или владара да их објасни. Наш свет је, као и многи други, случајно створен.

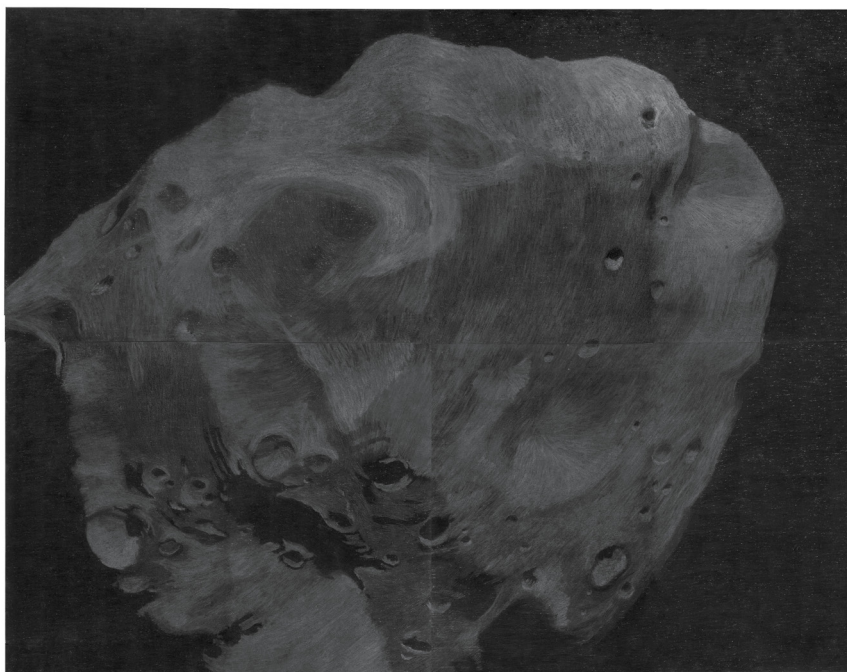
По новијој теорији, атоме није могуће сврстати у реалне објекте, иако је њихово постојање доказано. Они граде реалност уз помоћ стабилних веза из којих настају све секундарне особине материје, као што су, рецимо, боја или чврстина. Немогуће је успорити кретање атома јер у празном простору нема трења, па су у вечном подрхтавању. Сваки феномен је резултат њиховог кретања и спајања. У прошлости, људи су посматрали небо и друге природне феномене у потрази за охрабрењем и редом који би применили на цивилизацију – начин на који се планете крећу је пример добро организованог система. Историја политике и филозофије је пуна покушаја да се постигне савршен поредак ствари, док је данашње друштво презасићено „опцијама“ и неправдама које спречавају остваривање животних циљева и снова. Једноставан живот је постао компликован, у окружењу које може да храни или сломи лични напредак.

Открила сам књигу *De rerum natura* (О природи ствари) римског филозофа Лукреција (1. век нове ере), у којој је сажет део грчке и римске филозофије. Мотивисала ме је да почнем истраживање паралела које се могу повући између старих теорија о природи и савременог друштва. Користећи атомизам, етику и историју посматрања неба, желим да разрадим цртеже који рефлектују древни став и савремени потенцијал аутономне личности. Као однос између детерминизма и слободне воље, постављам питања о томе колико ми заиста контролишемо сопствене

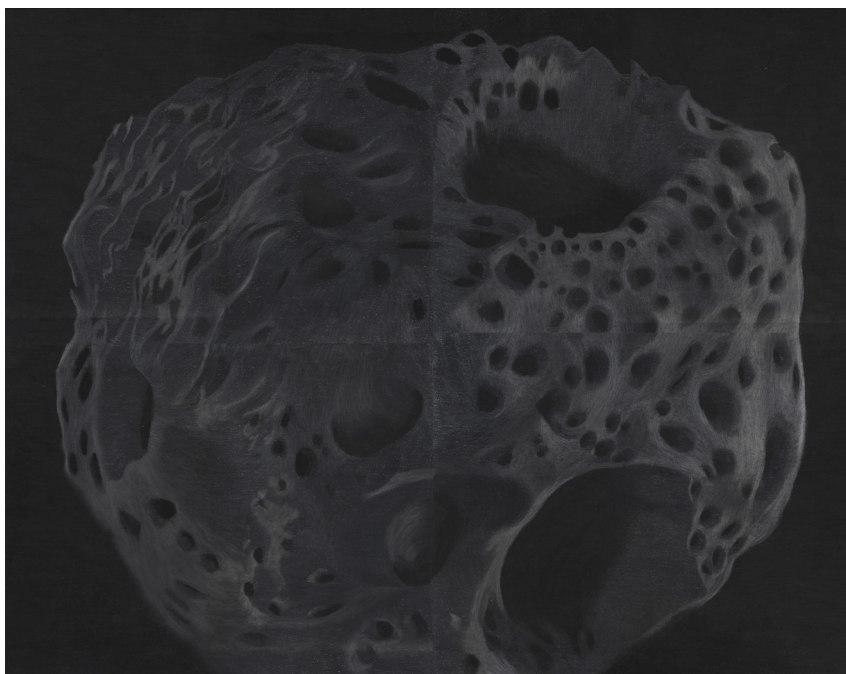
1 natasa.kokic@gmail.com

животе, на који начин наша приватна историја утиче на садашњост и колико друштво утиче на нашу перцепцију важног. Назив пројекта се односи на могуће позиције електрона у односу на нуклеус атома. Немогуће је знати и брзину и позицију електрона, већ само једну од те две вредности. Дистрибуција вероватноће представља „облак“ могућности у оквиру система.

Радови су аналогије модерних избора и њихових резултата појединца у савременом друштву. Опиљива репетиција, *time-lapse* цртежи небеских феномена, квантних објеката, променљивих пејзажа и људском руком направљених објеката, говори о појединцу у савременом друштву, илузији слободне воље и „судбини“.

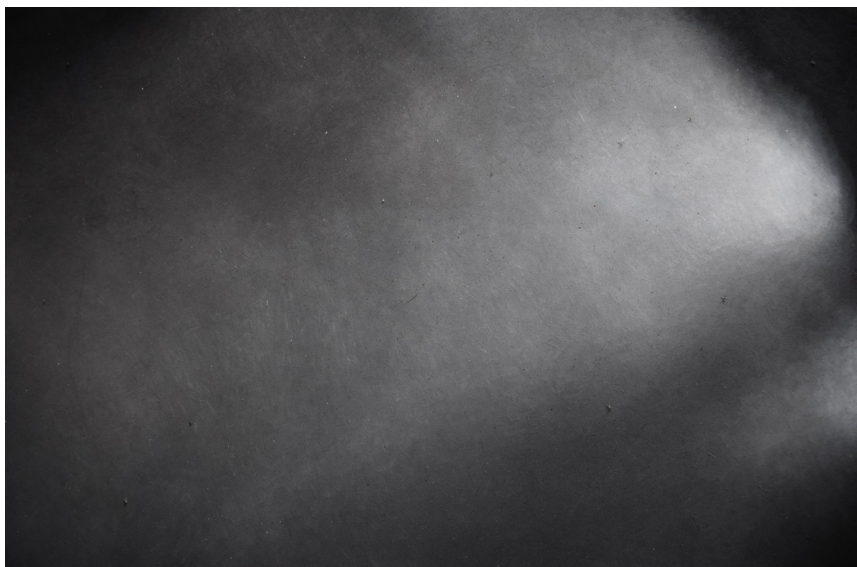
Астероид 1, 82 x 64 cm, угљен на папиру, 2014.

Астероид 2, 82 x 64 cm, угљен на папиру, 2014.

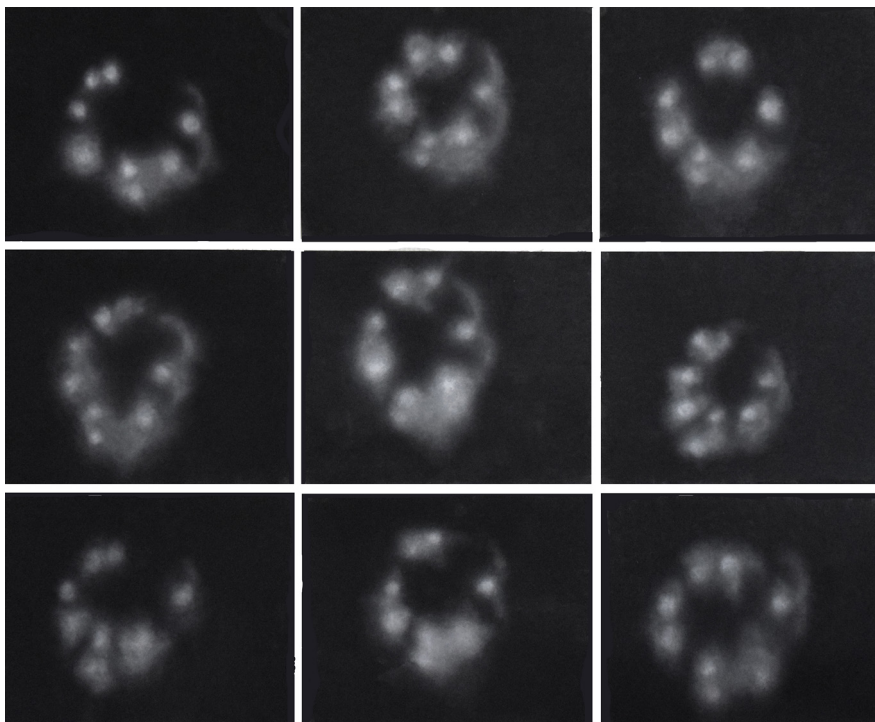
Астероид 3, 200 x 150 cm, угљен на папиру, 2015.

Комета која се распада 1, 76 x 56 cm, угљен и бели угљен на папиру, 2015.

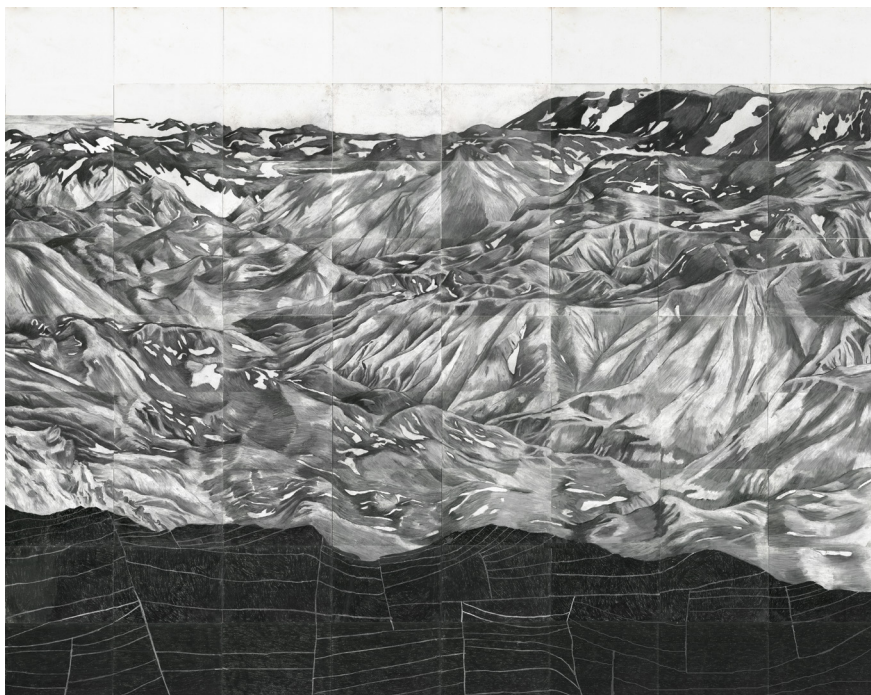
Комета која се распада 2, 76 x 56 cm, угљен и бели угљен на папиру, 2015.

Молекул у кретању, сваки цртеж 41 x 32cm, угљен и бели угљен на папиру, 2016.

Зигурат, 300 x 168 cm, угљен и бели угљен на папиру, 2014.

Equant, 240 x 190 cm, угљен и бели угљен на папиру, 2014.

„Behind every man now alive stand 30 ghosts“, галерија У10, 2015.

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Биографије аутора Authors' biographies

Огњен Којанић (1990), студент докторских студија и сарадник у настави на Одељењу за антропологију Универзитета у Питсбургу. Основне студије етнологије и антропологије завршио је на Универзитету у Београду (2013), а мастер студије социологије и социјалне антропологије на Централно-европском универзитету (2014). Заинтересован је за економску и политичку антропологију. Тренутно развија истраживачки пројекат фокусиран на феномен радничког власништва предузећа у контексту трансформације својине у бившој Југославији.

Ognjen Kojanić (1990) is a doctoral student and teaching assistant at the Department of Anthropology at the University of Pittsburgh. He received his BA in ethnology and anthropology at the University of Belgrade (2013) and his MA in sociology and social anthropology at the Central European University (2014). He is interested in economic and political anthropology. He is currently developing a research project focused on the phenomenon of worker-owned companies in the context of property transformation in the former Yugoslavia.

Балша Делибашић (1990), рођен у Бару, где је завршио основну школу и гимназију општег смера. Основне студије политикологије завршио на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. На истом факултету завршио и мастер студије политикологије – модул: Политичка теорија, политичка социологија и институције. Студент је докторских студија на истом факултету. Ангажован је као млађи сарадник на Семинару историје у Истраживачкој станици Петница. Алумниста је 21. генерације Студија будућности Београдске отворене школе.

Balša Delibašić (1990), born in Bar (Montenegro) where he graduated from High school „Niko Rolović“. He graduated from the Faculty of Political Sciences of the University in Belgrade, in the department of politicology. He was a student of master studies at the Faculty of Political Sciences of the University in Belgrade on the module: Political theory, political sociology and institution. He is student of PhD studies at the same University. He is engaged as an assistant in the Seminar on history which is part of Petnica Science Centre. He was a student of the 21st generation of the Department of Advanced Undergraduate Studies of the Belgrade Open School.

Андреј Стефановић (1989), студент докторских студија на Факултету политичких наука у Београду. Основне студије међународних односа је завршио такође на Факултету политичких наука, док је мастер студије европских интеграција завршио на Правном факултету. Тренутно ради као истраживач на пројектима Београдског центра за безбедносну политику везаним за реформу безбедносно-обавештајног система у Србији, а претходно је стажирао при Делегацији ЕУ у Србији, на Институту за међународну политику и привреду, као и при Канцеларији за европске интеграције. Највише га интересују право Европске Уније, уставно право, компаративна политика и право људских права.

Andrej Stefanović (1989) is a PhD candidate at the Faculty of Political Sciences in Belgrade. He also holds a Bachelor's degree in international studies and a Master's degree in European integration from the Faculty of Law. He is currently working as a researcher at the Belgrade Centre for Security Policy on projects concerning the reform of the security-intelligence system in Serbia. Beforehand, he completed internship programmes at the EU Delegation in Serbia, the Institute of International Politics and Economics and the Serbian Office of European Integration. He focuses on areas of European Union law, constitutional law, comparative politics and human rights law.

Сузана Михајловић Бабић (1989), докторанткиња и асистенткиња на Факултету политичких наука у Београду, где је завршила основне студије социјалне политике и социјалног рада. Завршила мастер студије (Социјална политика) на истом факултету са мастер радом „Отворени метод координације у социјалној политици Европске уније“. Њена професионална интересовања су социјална политика Европске уније, шеме минималних прихода и активна политика тржишта рада.

Suzana Mihajlović Babić (1989) is a PhD candidate and teaching assistant at Faculty of Political Science in Belgrade, where she completed basic studies of social policy and social work. She completed her MA degree in Social Policy at the same faculty with a master's thesis "Open method of coordination in the social policy of the European Union". Her professional interests include social policy of the European Union, minimum income schemes and active labor market policies.

Милица Миражић (1980), завршила основне студије Шпанског језика и хиспанских књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а затим и мастер студије рода при Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Тренутно је докторанткиња

на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Основне области интересовања: савремене феминистичке и квир теорије, теорије афекта, постлакановска психоанализа, политичка теорија Хане Арент.

Milica Miražić (1980) holds a BA degree in Spanish Language and Hispanic Literature from the Faculty of Philology and MA degree in Gender Studies from the Faculty of Political Science, University of Belgrade. She is currently enrolled in a PhD program at the Faculty of Political Science, University of Belgrade. Main areas of research: contemporary feminist and queer theories, affect theory, post-lacanian psychoanalysis, political theory of Hana Arendt.

Ива Смиљанић (1979), завршила основне студије историје на Филозофском факултету у Београду 2005. године, специјалистичке студије на Факултету политичких наука у Београду 2006, једногодишње студије Пословне школе за односе с јавношћу у Београду 2007, као и магистарске студије на Факултету политичких наука у Београду 2011. године. Тренутно је запослена на експертској позицији саветника за спречавање финансијских превара у америчко-европском инвестиционом фонду.

Iva Smiljanić (1979), she concluded undergraduate studies of history on the Faculty of Philosophy in 2005, the specialist studies on the Faculty of Political Sciences in 2006, bi-semester studies in the field of public relations on the Belgrade Business School in 2007 and she obtained master degree on the Faculty of Political Sciences in 2011. She is currently employed as an expert adviser for the fraud prevention in a combined American-European investment fund.

Михаел Антоловић (1975), доцент на Педагошком факултету у Сомбору Универзитета у Новом Саду. Историју је студирао на Филозофском факултету у Новом Саду, где је одбранио докторску дисертацију посвећену историографском делу Фридриха Мајнекеа. Истраживачка интересовања усмерена су му ка модерној интелектуалној историји, историји идеја и теорији и историји историографије. Са немачког је превео књигу Георга Г. Игерса *Историјска наука у 20. веку* (2014) и приредио књигу *Интелектуална аутобиографија и историјска антропологија Арона Гуревича* (2015). Коаутор је два уџбеника историје и аутор неколико десетина научних чланака и приказа.

Michael Antolović (1975), is an Assistant Professor at the Faculty of Education Sombor, University of Novi Sad. He studied history at the Faculty of Philosophy in Novi Sad where he earned PhD with a thesis about historiographical work of Friedrich Meinecke. His research interests are focused on modern intellectual history, history of ideas and theory and history of historical writing. He translated from German Georg G. Iggers' book *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert* (2014) and edited book *Intellectual autobiography and historical anthropology of Aaron Gurevich* (2015). He is co-author of the two history textbooks and author of a number of scholarly articles and reviews.

Наташа Кокич (1979), рођена у Београду, Дипломирала на Факултету ликовних уметности 2005. године, а 2010. добила диплому Магистра. Од 2001. године излаже на групним и самосталним изложбама у земљи и иностранству. Боравила на Исланду, у Холандији, Норвешкој, Америци и Србији у оквиру резиденцијалних програма и добитник је неколико награда – Димитрије Башичевић Мангелос и Владимир Велицковић награде за цртеж. Више радова се налази у приватним и јавним колекцијама. Тренутно је на докторским студијама у Београду. Самосталне изложбе: 2015 – „Behind every man now alive stand thirty ghosts“, galerija U10, Beograd; 2014 – „I'm so full of rocks I can hardly move“, galerija Remont, Beograd; 2014 – „Edge of the Map“, Nataša Kokić i Øystein Agerlie, Likovna galerija, Kulturni Centar Beograda; 2013 – „Nothing comes from isolation“, Tegneforbundet, Oslo, Norveska; 2012 – „Strength in us“, galerija Visual Kontakt, Ulm, Nemačka. <http://cargocollective.com/natasakokic>

Nataša Kokić (1979), born in Belgrade, graduated at the Faculty of Fine Arts in 2005 and in 2010 received Magister diploma. Since 2001 she is actively exhibiting in the country and abroad. Nataša participated residency programs in Iceland, Netherlands, Norway, US, Serbia and she received several awards – among others Dimitrije Bašičević Mangelos and Vladimir Velicković drawing award. Her works are part of public and private collections. Currently, she's working on her PhD in Belgrade. Solo shows: 2015 – “Behind every man now alive stand thirty ghosts”, U10 gallery, Belgrade; 2014 – “I'm so full of rocks I can hardly move”, Remont gallery, Belgrade; 2014 – “Edge of the Map”, Nataša Kokić and Øystein Agerlie, Art gallery, Cultural Centre of Belgrade; 2013 – “Nothing comes from isolation”, Tegneforbundet, Oslo, Norway; 2012 – “Strength in us”, Visual Kontakt gallery, Ulm, Germany. <http://cargocollective.com/natasakokic>

Упутство ауторима

Часопис *Синтезис* објављује научне радове на српском и енглеском језику. Неопходно је да основни текст прате наслов, апстракт, кључне речи, списак коришћених извора и литературе, резиме и биографија. Текстови на српском језику морају имати резиме на енглеском и обрнуто. Наслов, кључне речи и биографија се дају на оба језика. Апстракт је на језику основног текста.

Текстови се достављају уредништву, искључиво у електронском формату, са екстензијом .doc или .docx. Потребно је користити фонт Times New Roman, величина 12, проред 1,5. Текст у фуснотама је величине 10. Писмо свих текстова на српском језику је ћирилица.

У списку коришћених извора и литературе смеју да се нађу само они наслови који се налазе и у напоменама. Часопис *Синтезис* користи 16. издање система навођења извора и литературе Универзитета у Чикагу (*The Chicago Manual of Style*, 16th edition), и то Notes-Bibliography верзију. Неопходно је обратити пажњу да се библиографска одредница истог дела разликује у зависности од тога да ли се налази у оквиру напомене или списка на крају текста. Примери навођења најчешће коришћених облика одредница налази се у наставку овог Упутства; за све остале примере консултовати оригинални приручник.

Примери навођења литературе:

Књига са једним аутором:

- у напомени:
David Shields, *The Thing about Life Is That One Day You'll Be Dead* (New York: Alfred A. Knopf, 2008).

- у списку литературе:
Shields, David. *The Thing about Life Is That One Day You'll Be Dead*. New York: Alfred A. Knopf, 2008.

Поглавље у књизи истог аутора:

- у напомени:
Brendan Phibbs, "Herrlisheim: Diary of a Battle," in *The Other Side of Time: A Combat Surgeon in World War II* (Boston: Little, Brown and Co., 1987), 140.

- у списку литературе:
Phibbs, Brendan. "Herrlisheim: Diary of a Battle." In *The Other Side of Time: A Combat Surgeon in World War II*, 117–163. Boston: Little, Brown and Co., 1987.

Књиге са до три аутора:

- у напомени:

Sue-Ellen Jacobs, Wesley Thomas, and Sabine Lang, eds., *Two-Spirit People: Native American Gender Identity, Sexuality, and Spirituality* (Urbana: University of Illinois Press, 1997).

- у списку литературе:

Jacobs, Sue-Ellen, Wesley Thomas, and Sabine Lang, eds. *Two-Spirit People: Native American Gender Identity, Sexuality, and Spirituality*. Urbana: University of Illinois Press, 1997.

Ако књига има више од три аутора, у напомени се наводи само први, по систему: Jeri A. Sechzer et al., eds., *Women and Mental Health* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996), а у списку литературе је неопходно навести све ауторе, при чему се инверзија имена и презимена врши само код првог.

Чланак из часописа:

- у напомени:

Cecilia Menjivar, "Liminal Legality: Salvadoran and Guatemalan Immigrants' Lives in the United States," *American Journal of Sociology* 111, no. 4 (2006): 1020.

- у списку литературе:

Menjivar, Cecilia. "Liminal Legality: Salvadoran and Guatemalan Immigrants' Lives in the United States." *American Journal of Sociology* 111, no. 4 (2006): 999–1037.

Чланак у зборнику радова:

- у напомени:

Anne Carr and Douglas J. Schuurman, "Religion and Feminism: A Reformist Christian Analysis," in *Religion, Feminism, and the Family*, ed. Anne Carr and Mary Stewart Van Leeuwen (Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1996), 14.

- у списку литературе:

Carr, Anne and Douglas J. Schuurman. "Religion and Feminism: A Reformist Christian Analysis." In *Religion, Feminism, and the Family*, ed. Anne Carr and Mary Stewart Van Leeuwen, 11–32. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 1996.

Навођење текстова са вебсајтова:

- у напомени:

Mike Nizza, "Go Ahead, Annoy Away, an Australian Court Says," *The Lede* (blog), *New York Times*, July 15, 2008, <http://thelede.blogs.nytimes.com/2008/07/15/>.

- у списку литературе:

Nizza, Mike. "Go Ahead, Annoy Away, an Australian Court Says." *The Lede* (blog), *New York Times*, July 15, 2008. <http://thelede.blogs.nytimes.com/2008/07/15/>.

Навођење текстова са вебсајтова у ситуацији кад се не зна аутор:

- у напомени:

"WD2000: Visual Basic Macro to Assign Clipboard Text to a String Variable," revision 1.3, Microsoft Help and Support, last modified November 23, 2006, <http://support.microsoft.com/kb/212730>.

- у списку литературе:

Microsoft Corporation. "WD2000: Visual Basic Macro to Assign Clipboard Text to a String Variable." Revision 1.3. Microsoft Help and Support. Last modified November 23, 2006. <http://support.microsoft.com/kb/212730>.

Након првог навођења, исту одредницу у наредним напоменама треба скратити на презиме аутора, део наслова и број стране. Примера ради:

- Shields, *The Thing about Life*, 55.
- Menjívar, "Liminal Legality: Salvadoran and Guatemalan Immigrants' Lives in the United States," 1025.
- Carr and Schuurman, "Religion and Feminism: A Reformist Christian Analysis," 15.

Ако је фуснота идентична претходној користи се скраћеница „Ibid.“ Уколико је разлика само у броју стране, наводи се „Ibid., број стране.“

